॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०-श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे वस्तुनि साधने ॥ विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः ॥ नित्यशःकार्यमत्यंतमवश्यंभावि साधनं ॥ चिंत्यते प्रथमं तत्र ॥

सु०-यदीयचरणांभोजच्छायामाश्रित्य निर्वृताः ॥ नंदंति सततं मुक्ताः संश्रये तं श्रियः पतिं ॥ १ ॥ फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याय इति भाष्यं। फलनिरूपणस्येदानीं का संगतिरित्यत आह ॥ **समन्वयेति** । समन्वयाविरोधाभ्यां प्रथमद्वितीयाध्यायप्रतिपादिताभ्यां परब्रह्मादिरूपे वस्तुनि सिद्धे सति साधने साधनविषये तृतीयाध्यायेऽशेषेषु मोक्षसाधनेषु विचारितेषु सत्सु फलप्रतिपादनस्यावसरप्राप्तिः । जिज्ञासितेष्वर्थेष्वन्येषां विचारितत्वादस्यैवावशिष्टत्वात् । अतो मोक्षलक्षणं फलमत्राध्याये निगद्यते इति वाक्य शेषः । पादचतुष्टयप्रतिपाद्यं संगतिं च लाघवायैकत्रैव वक्ष्यति । ततश्च फलविषयेऽस्मिन्नध्याये कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे निगद्यत इत्युक्तं भवति । तस्यापवादमाह ॥ **विशेषत इति** । (तत्र) अत्र चतुर्थस्य प्रथमपादे प्रथमं कैश्चित्सूत्रैः साधनमेव चिंत्यते । कथं विशेषतः परमादरेण नित्यशो नैरंतर्येण च कार्यमिति । कुतः । यतो मोक्षसिद्धावत्यंतमवश्यंभावि । इदमुक्तं भवति । तृतीयाध्याये यानि साधनानि विचारितानि तेष्वेव केषांचित्परमादरनैरंतर्याभ्यामनुष्ठेयत्वमत्रादौ प्रतिपाद्यते । तथाऽनुष्ठान एव मोक्षस्य भावादन्यथाऽभावात् । एतज्ज्ञापनायैव तृतीयेऽनुक्त्वाऽत्रेदमुच्यते । तत्रानुवृत्त्या हि ततो वैलक्षण्यं ज्ञायते । फललक्षणे चोक्त्या फलांतरंगत्वं । अध्यायादिव्यवस्था च प्रायिकत्वादुपपद्यत इति ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

टि०—श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टविनाशकं ॥ जानकीजानिमनिशं वंदे सद्गुरुवंदितं ॥ १ ॥ वेदव्यासं तथानंदतीर्थं जयमुनिं गुरुं ॥ व्यासतीर्थं गुरून्साक्षादभिवंद्य यथामति ॥ २ ॥ सुधाया भावगूढायास्तुरीयाध्यायपंचिका ॥ प्रकाश्यते केशवेन गुरुराजोक्तमार्गतः ॥ ३ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥४॥ एतदध्यायगतपादप्रतिपाद्यगुणविशिष्टभगवत्स्तुतिपूर्वकं तत्संश्रयणरूपं मंगलमाचरति ॥ **यदीयेति**। मुक्ता भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणस्तथा मुक्ताः स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमेण वा परित्यक्तदेहाः स्वोचितैरर्चिरादिना वा पथा वैकुंठलोकवासिभगवच्चरणांभोजच्छायामाश्रित्य हिरण्यगर्भेण सह प्राप्य मुक्ता भिन्नलिंगशरीरास्तथा मुक्ता विध्वस्तप्रकृतयस्तथा मुक्ता अत्यंतनिवृत्तानिष्टास्तथा मुक्ता अपहृतेश्वरेच्छावरणास्तत एव निर्वृताः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा यदीयचरणांभोजच्छायामाश्रित्य भगवत्समीप एव तमुपासीना इति यावत् नंदंति स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा संकल्पमात्रसाध्यान् दिव्यान्भोगांस्तारतम्येन सततं भुंजते। न कदाचित्पुनरावर्तंत इति यावत्। सकलवाङ्मनसदेवतायाः श्रीदेव्याः पतिमहं संश्रय इति योजना। त्यदादीनि चेति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति यद् शब्दात् शैषिके छप्रत्यये तस्य ईयादेशे यदीयेति रूपसिद्धिः। छायांतत्वेऽपि तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थबाहुल्यस्यागम्यमानत्वेन नपुंसकत्वाप्राप्तेर्यदीयचरणांभोजच्छायामित्येतत्साधु। नन्वेकवाक्यत्वादिसिद्धयेऽध्यायप्रतिपाद्यस्यावश्यंवक्तव्यत्वात्तदनुक्तिर्दोष इत्यतस्तस्य भाष्य एव प्रतिपादनात्तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य तत्रानुक्तसंगतिप्रदर्शकतयोत्तरग्रंथमवतारयितुमध्यायप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरभाष्यमनूद्य संगतिशंकामुत्थापयति ॥ **फलमिति**। मूले विचारितेष्वित्यतःपरमवसरप्राप्तं मोक्षलक्षणं फलमत्र निगद्यत इत्यपेक्षितशेषपूरणेन साकांक्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां परिहरन् फलनिरूपण-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्यावसरप्राप्ततां चोपपादयन् समन्वयेत्यादिग्रंथं व्याचष्टे ॥ **समन्वयेति** । मूले समन्वयाविरोधाभ्यामिति तदर्थयोरध्याययोरुपलक्षणमिति भावेन लक्षणाबीजसंबंधं दर्शयति ॥ **प्रथमेति** ॥ **सिद्ध इति** । अशेषजगत्कर्तृत्वानिर्दोषाशेषसद्गुणत्वरूपलक्षणविशिष्टतया निर्णीत इत्यर्थः। टीकायां ब्रह्मरूपे वस्तुनीति स्वरसः पाठः । तार्तीयटीकाग्रंथानुसारात् ॥ **सतीति** । अनेन सिद्ध इति सति सप्तमीत्युक्तं भवति ॥ **साधनविषये तृतीयेऽध्याय इति** । अनेन मूले साधनशब्दस्तत्प्रतिपादकाध्यायोपलक्षक इत्युक्तं भवति ॥ **जिज्ञासितेष्विति** । जिज्ञास्यत्वेन प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातस्वरूपसाधनफलेष्वित्यर्थः । न च ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठीपरिग्रहेण स्वरूपस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञासिद्धावपि साधनफलयोः कथं तत्सिद्धिरिति वाच्यं । प्रधानभूतब्रह्मवाचकेन ब्रह्मपदेनाप्रधानसाधनफलयोरुपलक्षणस्यांगीकृतत्वेन तदुपपत्तेः ॥ **अन्येषामिति** । स्वरूपसाधनानामित्यर्थः । तद्विचारस्य पूर्वकर्तव्यतायाश्च जन्मादिसूत्रोक्तहेतुरवधेयः । नन्वेवमस्याध्यायस्य फलरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वात्कथं पादभेद इत्यतः फलेऽप्यवांतरभेदात्तत्प्रतिपादकतया युक्तः पादभेद इत्याभिप्रेत्य तथाऽप्येकवाक्यत्वादिसिद्धय एतत्पादप्रतिपाद्यस्य तत्संगतेश्चावश्यंवक्तव्यत्वात्तदनुक्त्या भाष्यन्यूनत्वमेवेत्यत एतदध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपाद्यतत्संगतिप्रतिपादकोत्तरग्रंथेनैवैतत्पादप्रतिपाद्यतत्संगत्योरपिसिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्भाष्यन्यूनत्वापादिकेत्याशयवान् भाष्ये तदनुक्तौ निमित्तकथनपूर्वकमुत्तरग्रंथानुसारेणैतत्पादप्रतिपाद्यतत्संगती लाघवाय दर्शयति ॥ **पादचतुष्टयेत्यादिनोक्तं भवतीत्यंतेन** । कर्मक्षयोत्क्रांतिमार्गभोगरूपमित्यर्थः । संगतिं अंतर्भावलक्षणामानंतर्यलक्षणां चेत्यर्थः । एकीकृत्य पादचतुष्टयप्रतिपाद्यतत्संगत्योरेकत्र कथने निमित्तमाह ॥ **लाघवायेति** । एकत्रैव अस्यैवाध्यायस्य द्वितीये कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिरित्यादिनेति शेषः ॥ **तस्येति** । अध्यायपादप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः ॥ **कैश्चित्सूत्रैरिति** । तदधिगम इत्येतत्प्रकृतै

१ *

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पाय

तत्पादगतैरित्यर्थः । ननु तृतीयाध्याय एवाशेषमोक्षसाधनानां विचारितत्वेन पुनर्विचारस्य व्यर्थत्वात् । अत्राध्याये विचारयिष्यमाणसाधनानामादरनैरंतर्याभ्यामनुष्ठेयत्वे नियामकाभावेन पुनर्विचारस्य तत्सिध्यर्थत्वायोगात् । तत्सिध्यर्थत्वेऽपि वा तृतीय एव पुनस्तद्विचारेणापि तत्सिध्युपपत्त्या चतुर्थे तद्विचारानर्थक्यात्तत्रानुवत्यत्रोक्तिभ्यामेवच तत्सिध्युर्थत्वस्याप्यदर्शनात्तत्फलाध्यायकर्मक्षयपादयोरपि साधनस्यैव विचारे चतुर्थः फलाध्यायः ॥ तत्राप्याद्यः कर्मक्षयपाद इत्यध्यायपादव्यवस्थानुपपत्तेर्नात्र साधनस्य विचार्यता संभवतीति न तथोक्तिर्भाष्यटीकायां री युक्तेत्येताः शंकाः क्रमेण परिहरन्नेव साधनस्य विचार्यतामुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रायिकत्वादिति ।** यद्यप्यस्मिन्नध्याये फलस्येव कर्मनाशस्य प्रथमपादे बाहुल्येनाप्रतिपादनान्न प्रायिकत्वमस्ति तथाऽप्यध्याये फलस्येव पादेऽपि कर्मक्षयस्यानन्यार्थतया प्रतिपादनात्साधनस्य च फलार्थतया निरूपणात्प्राधान्यरूपं प्रायिकत्वमभिप्रेत्येयमुक्तिरिति ध्येयं ॥

श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥ आवृत्तिर्वेतिसंदेहे कर्तव्यावृत्तिरेव हि ॥ उपदेशोतत्त्वमसीत्यादिर्ह्यसकृदेव यत् ॥ लिंगाल्लातव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतः शतात् ॥ शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः ॥ सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्भक्त्या सदोद्यतः ॥ तत्त्रिभागमुपासां च चक्रे संभृतमानसः ॥ दशमन्वंतरं शक्रपदयोग्यो गरुत्मतः ॥ पदयोग्यात्सुमनसःसुनंदो नाम चाशृणोत् ॥ उपासांचक्र उद्युक्तो मन्वंतरचतुष्टयं ॥ सूर्याचन्द्रमसोश्चैवपदयोग्यौ सुतेजसौ । सुरूपः शांतरूपश्चमन्वंतरचतुष्टयं ॥ अशृण्वतां सुमनसो मन्वंतरमुपासतां ॥ ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतपआदयः ॥ अपश्यन्परमं विष्णुं तत्प्रसादैश्चिताःसदा ॥ इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद्ग्रंथे सत्तत्त्वसंज्ञिते ॥

सु०–॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ अधिकरणोत्थानकारणं दर्शयति ॥ **श्रवणादीति ।** प्रथमं तत्रेति वर्तते । ॥२॥
श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति दर्शनार्थं श्रवणादिकं विधीयते । तस्य श्रवणादेर्ज्योतिष्टोमादिवत्सकृत्क्रिया वा व्रीह्यवघातादिवदावृत्तिर्वेति संदेहे सति । उपलक्षणमेतत् । सकृत्क्रियेति पूर्वपक्षे च सतीत्यपि ग्राह्यं । इदमधिकरणमारभ्यत इति शेषः । पूर्वपक्षबीजं च न्यायविवरणे स्पष्टमवगंतव्यं । सूत्रं व्याख्याति ॥ **कर्तव्येति ।** श्रवणादीनामिति वर्तते । हि शब्दो तत्त्वमसीत्युपदेशस्य प्रसिद्धत्वं द्योतयति । यदि हि शिष्येणावृत्तिर्न कर्तव्या तदा गुरोरसकृदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । तेन ज्ञायते कर्तव्या श्रवणावृत्तिरिति । अनेन श्रवणावृत्तेः कर्तव्यता सिद्धा । त्रयाणामप्यावृत्तिं साधयल्लिंगाच्चेति सूत्रं पठित्वा तदभिमेतानि लिंगान्यागमवाक्येनैव दर्शयति ॥ **लिंगादित्यादिना ।** लातव्य आदातव्यः शिष्यैरुपासितव्यः । तस्मात् । ब्रह्मत्वत इति षष्ठीबहुवचनांतात्तसिः । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वमिति ऋजोर्विशेषणं । यस्यैतस्माद्ब्रह्मकल्पमारभ्य ब्रह्मकल्पानां शते गते ब्रह्मत्वं भविष्यति तस्मादिति दा यावत् । सार्धं परार्धमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया । तत्त्रिभागं । तस्य श्रवणकालस्य तृतीयभागं कालं उपासां मननिदिध्यासनरूपां । संभृतमानस इति उपासितव्य एवार्थे धृतचित्तिः । दश मन्वंतराणि यस्मिन्काले स तथोक्तः ॥ **गरुत्मतः पदयोग्यादिति ।** गरुत्मतो यत्पदं तत्र योग्यादित्यर्थः । सुतेजसावेव सुप्रज्ञावेव न तु मंदौ । अशृण्वतां अशृणुतां । व्यत्ययो बहुलमिति द्विविकरणता । सुमनस एव मन्वंतरं मन्वंतरावच्छिन्नं कालं उपासतामुपासातां । छांदसो वर्णविकारः । नन्वत्र श्रवणादिकालबाहुल्यमेव प्रतीयते । न पुनरावृत्तिः श्रुतस्यैव वाक्यस्य पुनः श्रवणमित्यादिरूपा हि सेति । मैवं । एकेन वाक्येनावगतस्य तत्त्वस्य पुनः पुनस्तेनान्येन वाऽवगतिः श्रवणावृत्तिः । एवमेकया युक्त्याऽनुसंहितस्य भूयो भूयः तयाऽन्ययावाऽनुसंधानं मननावृत्तिरित्यभिप्रेतत्वात् । नन्वेवं चेत्सर्ववेदांतप्रत्ययमित्यनेनैव गतमेमत् । सत्यं । तस्यैवात्यंतावश्यकत्वप्रदर्शनाय पुनरारंभ इत्युक्तमेव ।

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ छ ॥ ४ । १ । १ ॥ छ ॥

टि०–॥ ॐ **आवृत्तिरसकृदुपदेशात्** ॐ ॥ ॥ **उत्थानकारणमिति** । विषयादिकमित्यर्थः । श्रवणादेः कर्तव्यत्वासिद्धिं दर्शयति ॥ **श्रोतव्य इति** । ननु सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षस्यैव सिद्धांतसूत्रप्रापकत्वात्तदनुक्तौ कथ संदेहोपदर्शनमात्रेण सिद्धांतसूत्रप्रवृत्तिरित्यतः पूर्वपक्षोपलक्षणतया संदेहभाष्यं व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणमेतदिति** ॥ **न्यायविवरण इति** । श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुण इति न्यायविवरणे सुशक्यत्वरूपं पूर्वपक्षसाधकं स्पष्टमित्यर्थः ॥ **वर्तत इति** । यद्यपि श्रवणादीनामिति न पूर्वं श्रूयते यच्च श्रवणादीति श्रुतं तदपि सकृत्क्रियेत्यनेन समस्तं नात्रान्वेतुमर्हति । तथाऽपि समासे गुणभूतस्य तस्य बुध्या विवेकेनेयमनुवृत्तिरिति ध्येयं ॥ **हि शब्द इति** । उपदेशो तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यगत इत्यर्थः । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **यदि हीति** । आद्यो हिशब्दो हेत्वर्थ इत्याशयेनाह ॥ **तेनेति** । ज्ञापकश्चायमर्थो नकारक इत्याशयेनाह ॥ **ज्ञायत इति** ॥ **लिंगानीति** । उग्रतपःप्रभृतिभिरावर्त्यमानत्वरूपाणीत्यर्थः ॥ **लातव्य इति** । लातव्यनामेत्यर्थः । कथं तस्य नामत्वमित्यतो योगेन तदुपपादयाति ॥ **आदातव्य इति** । लाआदान इतिधातोरिति भावः । तत्त्वं चोपास्यतयेत्यभिमेत्य तद् व्याचष्टे ॥ **शिष्यैरुग्रतपःप्रभृतिभिरुपासितव्य इति** ॥ **बहुवचनांतात्तसिरिति** । आद्यादिभ्य उपसंख्यानादिति भावः ॥ **शतादिति** । एकोनशतादित्यर्थः ॥ **ऋजोर्विशेषणमिति** । ततश्च पूर्वमित्येतत्पूर्वादिति व्याख्येयमित्युक्तं भवति । ब्रह्मत्वतः शतात्पूर्वमित्युक्तमेव विवृणोति ॥ **यस्येति** ॥ **शते गत इति** । एकोनशते गत इत्यर्थः । एकोनशते ब्रह्मत्वतीतेष्विति सन्न्यायरत्नावल्यनुसारात्सार्धं परार्धमित्यस्यायमर्थः । एकोनशतब्रह्ममहाकल्पेभ्यः पूर्वं ॥३॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

महाकल्पस्यादिमारभ्य ब्रह्ममानपरिगणितपंचसप्ततिवत्सरकालमिति । नन्वधिकरणत्वादाधिकरणे सप्तमीति सप्तम्या भवितव्यं सार्ध परार्धमिति द्वितीया तु कथमित्यत आह ॥ **अत्यंतसंयोगे इति** । अंतः विरामः अतिक्रांतोऽतोऽत्यंतः स चासौ संयोगश्चेत्यत्यंतसंयोगो निरंतरसांनिकर्ष इति यावत् । तत्र द्वितीयेत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति स्मरणादिति भावः ॥ **तृतीयभागं कालमिति** । ब्रह्ममानपरिगणित-पंचविंशतिसंवत्सरकालमित्यर्थः ॥ **मननानिदिध्यासनरूपामिति** । सोपासना च द्विविधेत्याद्यनुसारेणोपासनाशब्दस्य श्रवणादि-त्रितयपरत्वेऽपि शुश्रावेति श्रवणस्यात्र पृथगुपादानादुभयमात्रपरतया व्याख्यातामिति ध्येयं । विषयानुक्तेरस्तं दर्शयन्व्याचष्टे ॥ **संभृतेति** दशमन्वंतराणि समाहृतानीति समाहृतप्रधानाद्विगुपक्षे दशानां मन्वंतराणां समाहार इति समाहारप्रधानाद्विगुपक्षे वा कालालाभाद्बहुव्रीहिमाश्रित्य तल्लाभं दर्शयति ॥ **दशेति** । गरुत्मतः पदयोग्यादिति समानाधिकरणे पंचम्याविति भ्रमनिरासायाह ॥ **गरुत्मत इति** । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात्समास इति हृदयं । सूर्याचंद्रमसोश्चैवेत्यत्र विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोरेकत्र संबंधानुपपत्तेश्चशब्दस्य यथाश्रुत-संबंधमंगीकृत्यैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयाति ॥ **सुतेजसावेवेति** । अत्रापि किं तेनेत्यतस्तद्व्यावर्त्यमाह ॥ न त्विति । ननु श्रु श्रवण इत्यस्माल्लङि प्रथमपुरुषद्विवचने तसि श्रुवः शृचेति श्नुप्रत्यये शृभावे च सति अपित्वात्सार्वधातुकमपिदिति श्नोर्ङित्वाद् गुणाभावे शकारलोपे णत्वे च सति पूर्ववत्तसोर्ङित्वात् श्नोर्गुणाभावेऽडागमे तसस्तामादेशे अशृणुतामित्येव भवितव्यं । तत्कथमशृण्वतामित्युक्तमित्यत आह ॥ **व्यत्यय इति** । व्यत्ययो बहुलमित्यस्मिन्सूत्रे छंदसि शानजपीति पूर्वसूत्रात् छंदस्यपीत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां छंदसि व्यत्ययो भवति । अपिशब्दाद्यथाप्राप्तं चेत्येतावन्मात्रेणेष्टासिध्या बहुलग्रहणवैयर्थ्यमाशंक्य बव्हर्थादानप्रवृत्तिनिमित्तकबहुलग्रहणस्य प्रकृताप्रकृतसर्वाभिविधिव्यत्ययलक्षणव्यभिचारार्थताया

SGDF
Sri Gargeshwari D... Foundation

आश्रितत्वादितिहासः पुराणः पंचमो वेदानां वेद इति वेदेनैव सत्तत्त्वस्यापि छंदस्त्वस्थित्या तद्बलेन द्विविकरणत्वस्यापि प्राप्त्या श्नोरनंतरं तौदादिकस्य शस्यापि प्राप्तौ तस्य ङित्वाद् गुणासंभवेन यणादेशे सति अशृण्वतामित्यस्यापि छंदस्त्वादुपपत्तिरिति भावः । सूर्याचंद्रमसोश्चैवेत्येव-शब्दस्य सुमनस इत्यनेनापि संबंध इत्याशयेनाह ॥ **सुमनस एवेति** । ननु सुरूपशांतरूपयोर्द्वित्वादुपपूर्वादास्तेर्लङात्मनेपदप्रथमपुरुषद्विवचने आतामि उपासातामिति द्विवचनेन भवितव्यं । तत्कथमुपासतामित्यागमवाक्ये ह्रस्व इत्यत आह ॥ **छांदस इति** । दीर्घस्य ह्रस्वत्वलक्षण इत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनानुसंहिताया युक्तेः पुनरनुसंधानरूपमननावृत्तिपरिग्रहः ॥ **नन्विति** । तत्र श्रवणाद्यावृत्तेः कर्तव्यत्वासिद्धेरिति भावः ॥ **उक्तमेवेति** । विशेषतो नित्यशः कार्यमत्यंतमवश्यंभावीत्यादिनेति शेषः ॥ छ ॥ ४ । १ । १ ॥ छ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च ॐ ॥ आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि ॥ आत्मा ब्रह्म महांस्तारःपरमेशः शुचिश्रवाः ॥ विष्णुर्नारायणोनंत इति श्रीपतिरीर्यते ॥ इति पैंगिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥ ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानंदोक्षरःस्वराट् ॥ विश्वत्राता नृसिंहोजो नारायण उरुक्रमः । अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् ॥ दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ इति भागवते चैव तस्मादात्मा जनार्दनः ॥ तस्मादुपास्यो विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ॥ तथैवोपासते संतस्तथैवोपदिशंति च ॥

सु०—॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च ॥ ॐ ॥ एतत्सूत्रं व्याख्यातुमात्मशब्दार्थं तावदाह ॥ **आत्मेति** । यस्मादात्मेति नाम साक्षान्मुख्यया वृत्त्या नारायणस्य कथितं । मुख्ये च संभवत्यमुख्यं न युज्यते । तस्मादत्र सूत्रेऽप्यात्मा जनार्दनः आत्मशब्दोदितो जनार्दन इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । किं तदात्मशब्दस्य भगवन्नामत्वकथनमित्यत आह ॥ **आत्मेति** । इति नामभिः । पैंगिश्रुतिः आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाह । च शब्दः श्रुत्यंतरसमुच्चयार्थः । श्रुतिरेव न तु मानुषप्रणीतमभिधान-

आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् ॥ स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमंजसा ॥ स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषण-विशेष्यतः ॥ कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न कथंचन विस्मरेत् ॥ इति सत्तत्त्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परं ॥ मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च ॥ इति ध्येयःसर्वदैव भगवान् विष्णुरव्ययः ॥ २ ॥

मित्येवशब्दः । तेन क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इत्यादिविरोधो नाशंकनीयः ॥ **ओमात्मेति परमश्रुतिः** । आत्मानंदेति समस्तमेकं नाम ॥ **अनसूयेति** । भागवते चात्मशब्दस्य भगवत्येव प्रयोगोऽस्ति ॥ **तथैवेति** । तत्र प्रकृतेन समुच्चयार्थं । जज्ञे जनयामास । अंतर्णीत (णिजर्थोऽत्र ज) ण्यर्थोऽवाऽत्र जनिः । आत्मेशब्रह्मसंभावान्विष्णुशिवब्रह्मसंभवान् । सह भवंतीति संभवाः । अत्र दत्तदूर्वाससौ विष्णुशिवावेव । सोमो ब्रह्मणा सहभूतः । तद्धर्मोऽन्ययोरप्युपचारादुच्यते । छात्रिण इति यथा । अस्त्वात्मशब्दो विष्णुपरस्तथाऽपि कः सूत्रार्थ इत्यत आत्मेतीति प्रतिज्ञांशं व्याख्याति (चष्टे) ॥ **तस्मादिति** । यस्मादात्मशब्दो विष्णुपरस्त-स्मात् । अयं प्रतिज्ञार्थः आत्मा विष्णुः आत्मेति सज्जनैः सदा ज्ञातव्यः उपास्यो ध्येयश्च । हेत्वंशं व्याचष्टे ॥ **तथैवेति** । अनेनाऽत्मेति शब्दस्यावृत्तिस्तुशब्दश्चावधारणार्थ इत्युक्तं भवति । सतामेवोपासनोपदेशौ भाष्योदाहृताभ्यां श्रुतिभ्यां सिद्धौ । उपगच्छंतीत्येतज्ज्ञानार्थमुपासनार्थं च । तत्र ज्ञानार्थत्वं स्पष्टमित्येक एवार्थो व्याख्यातः । अत एव प्राक् ज्ञातव्य उपास्यश्चेत्युक्तं । नन्वनेन विष्णुर्विष्णुरित्युपास्य इत्युक्तं भवति । ततश्च किमनेन कृतं स्यात् । न ह्यविष्णुत्वेनोपास्तिरत्र प्रसक्तेत्यत आह ॥ **आदानेति** । अयं सूत्रगत आत्मशब्दः पतिं च वदेत् । कथमादानार्थत्वत आदानकर्तृत्वार्थत्वात् । आङ्पूर्वात् दाञः आतो मनिन्निति मनिन् प्रत्ययः आकारलोपो दस्य तश्च निर्वचनत्वात् । तथा चोक्तं यच्चाप्नोति यदादत्त इत्यादि । पतिर्हि स्वीयतया भृत्यानादत्ते ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ततः किमित्यतः सूत्रार्थं विवृणोति ॥ **स्वामीति** । अत्र सूत्रे द्वावात्मशब्दौ । एकोनुवादार्थो द्वितीयो विध्यर्थः । आत्मात्मेत्युपास्य इति द्वावपि विष्णुविषयौ । तत्राद्योऽविवक्षितावयवार्थः संज्ञात्वेन वर्तते । द्वितीयो विवक्षितावयवार्थः स्वामिनं वदति । तथा चात्मा विष्णुरात्मेति स्वामीत्युपास्य इति सूत्रार्थो भवतीत्यर्थः । अंजसा परमादरेण । नन्वेतदानंदादयः प्रधानस्येत्यनेनैव गतं । सत्यं । सर्वथोपास्यत्वस्य ज्ञापनाय पुनर्वचनं । तदिदमुक्तं नित्यदैवांजसेति । अस्य सर्वथोपास्यत्वे किं प्रमाणमित्यत आह ॥ **स्वामीति** । विशेषणविशेष्यत इति स्वामित्वं विशेषणं विष्णुर्विशेष्य इति विशेषणविशेष्यभावनैव । न तु तटस्थं स्वामित्वं निर्गुणस्य विष्णोरुपलक्षणमित्येवमित्यर्थः । कथंचन आधिव्याधिसत्वेऽपि । परमुपरितनं । मम स्वामीत्यनेन प्रसक्तमल्पत्वं निवारयति ॥ **सर्वस्येति** ॥ छ ॥ ४।१।२ ॥ छ ॥

टि०–॥ ॐ **आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च** ॐ ॥ आत्मेति नाम कथितमित्यादेस्तस्मादात्मा जनार्दन इत्यंतस्य भाष्यस्य सूत्रार्थकथनरूपत्वादानर्थक्यमाशंक्य सौत्रात्मशब्दार्थकथनरूपत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तत्कथनस्यापि प्रयोजनं दर्शयन्सौत्रात्मशब्दार्थकथनरूपतया भाष्यं संगमयति ॥ **एतदिति** ॥ **व्याख्यातुमिति** । तस्मादुपास्यो विष्णुरित्यादिनेति शेषः ॥ **तावदिति** । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येति भावः । उत्तरत्र तस्मादिति श्रवणात्तदपेक्षितं । यस्मादित्यर्थतया हिशब्दं व्याचष्टे ॥ **यस्मादिति** । मूले साक्षात्पदमनर्थकमित्याशंक्यात्मशब्दस्य भगवन्नामतामात्रेण सौत्रात्मशब्दस्य भगवदर्थत्वे तस्य जीवनामतयाऽपि सत्वेन सौत्रात्मशब्दस्य तदर्थत्वस्यापि प्राप्त्या भगवन्नामतामात्रस्य सौत्रात्मशब्दार्थत्वव्यवस्थापकत्वानुपपत्त्या कथमनेन तत्सिद्धिरित्यतोऽत्रात्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या भगवन्नामत्वस्यैवोक्तार्थव्यवस्थापकत्वेन

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तन्नामतामात्रस्य तद्विरहान्नातिप्रसंग इत्यर्थसूचकत्वात्साक्षात्पदस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तत्पदं मुख्यवृत्तिपरतया व्याचष्टे ॥ **साक्षान्मुख्यया वृत्त्येति** । नन्वयाऽप्यमुख्यया वृत्त्याऽन्यनामत्वस्यापि सत्वात् अत्र सूत्रेऽन्यनामत्वमपि तस्य किं न स्यादित्यतो भगवति तस्य मुख्यत्वोक्त्या तदसंभव एवान्यपरतायाः सूचितत्वान्न तत्संभवोऽपि । अन्यथा मुख्यामुख्यन्यायविरोधादित्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह ॥ **मुख्ये चेति** । अव्यवहित-ग्रंथान्वयानुपपत्तेर्योग्यतया व्यवहितान्वयमाह ॥ **तस्मादिति** । आत्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या भगवन्नामतायाः सौत्रात्मशब्दस्य भगवदर्थत्वे एव हेतुत्वं तदविवक्षायां सौत्रात्मशब्दार्थकथनत्वासिध्या भाष्यानर्थक्यप्रसंगाच्च आत्मपदं आत्मपदवाच्यतया व्याचष्टे॥ **आत्मशब्दोदित इति** ॥ **इति नामभिरिति** । इति श्रीपतिरिति मूले ईर्यत इति प्रतिपाद्यतायाः श्रवणान्नाम्नामेव च प्रतिपादकत्वात्तदनुरोधेनेतीत्यतः परं नामभिरित्यध्याहारो दर्शित इति ध्येयं ।साकांक्षत्वादिति पैंगिश्रुतिरित्यतः परमपेक्षितं पूरयाति ॥ **आत्मशब्दामिति** । विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोः कथमेकत्रान्वय इत्यतोऽविरोधेनार्थमाह ॥ **चशब्द इति** । परमश्रुतिरूपवक्ष्यमाणश्रुत्यंतरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । एवशब्दाभिप्रायकथनं श्रुति-रेवेति ॥ **इत्येवशब्द इति** । इति सूचयितुमेवशब्दस्यार्थः । किमस्य मानुषप्रणीतत्वाभावसूचनेनापीत्यत आह ॥ **तेनेति** । तथैव परमश्रुतिरित्यत्र परमश्रुतिरपि तथोदाहृतपैंगिश्रुतिवदेवेत्यतो नोदाहृता । ओमात्मेत्यादिका त्वन्येत्यन्यथाप्रतीतिमपाकरोति ॥ **ओमात्मेति परमश्रुतिरिति** । अत्र च ओमात्मेति परमश्रुतिरपि तथैव आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाहेति योजना । एवशब्दस्य तूक्तमेव प्रयोजनमवधेयं । आत्मानंद इत्यत्र भिन्नपदतायामोमात्मेत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगादाह ॥ **ओमात्मानंदेतीति** ॥ **तत्र प्रकृतेनेति** । भागवते पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजेति पूर्वश्लोकप्रकृतेनेत्यर्थः । जनेरकर्मकत्वात्कथं पुत्रानिति कर्मोक्तिरित्यत आह ॥ **जनयामासेति** । जज्ञ इत्यनेन

२

SGDF
Sri Gargeshwari Vidyal Foundation

जनयामासेत्यस्य कथं लाभ इत्यतोऽनेकार्थत्वाद्धातूनां लक्षणया वा जनिरत्र ण्यर्थमप्यंतर्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्याशयेनाह ॥ **अंतर्भाविततेति** । ननु दत्तादीनां त्रयाणामत्रेरुत्पन्नत्वेनात्मेशब्रह्मभ्यः संभूतत्वाभावात्कथं तत्संभूतत्वोक्तिरित्यतः संभवपदं व्याख्याति ॥ **सह भवंतीति** । यद्यपि संशब्दः सम्यक्त्वमाह तथाऽप्यव्ययानामनेकार्थत्वात्साहित्यार्थत्वं । तर्हि दत्तादीनां त्रयाणामपि सहभूतता येन तदर्थक-संभवशब्दविषयतेत्यतो विवेकं दर्शयति ॥ **अत्रेति** ॥ **विष्णुशिवावेवेति** । दत्तो विष्णोरंशस्तु योगवित् दुर्वासाः शंकरस्यांश इति भागवतवचनादिति भावः ॥ **सोमो ब्रह्मणा सहभूत इति** । यद्यपि सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेनेति सोमस्यापि ब्रह्मांशत्वं तत्रैवोक्तं । तथाऽपि ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति संनिधानं तु केवलं । ऋते विष्णोरात्मनश्च तदंशोक्तिः प्रवेशत इति तात्पर्यानुसारेण सहभूतत्वमेव तदर्थ इत्यभिप्रायेणैवेय-मुक्तिरिति ध्येयं । नन्वेवं सोमस्य सहभूतत्वात्तस्यैव तदर्थकसंभवशब्दविषयत्वेऽपि दत्तदूर्वाससोस्तद्विषयत्वाभावात् त्रयाणां तयोक्तिरयुक्तेत्यतः मुख्यतः सोमस्यैव तद्विषयत्वेऽपि अमुख्यवृत्त्या दत्तदूर्वाससोरपि तद्विषयत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तद्धर्म इति** । सोमधर्म इत्यर्थः । कथमन्य-धर्मस्यान्यत्रोपचारादपि प्रयोग इत्यतोऽत्रानुरूपदृष्टांतमाह ॥ **छत्रिण इतीति** ॥ **यथेति** । यद्यपि संभवशब्दस्योक्तरीत्या यौगिकत्वेऽ-प्यात्मा चेशश्च ब्रह्मसंभवश्चेति द्वंद्वाश्रयणेन व्याख्याने मुख्यवृत्त्यैवाभिमतसिद्धिरित्युपचाराश्रयणमनर्थकं । तथाऽपि दत्तदूर्वाससोरात्मेशत्वोक्तौ तयोरंशत्वप्राप्त्यैतद्वाक्यबलेनांशत्वासिद्धेरुक्तसमासाश्रयणेन संभवशब्दस्य त्रिष्वप्यन्वयांगीकारे वाक्यार्थानुपपत्त्या लक्षणाया अवश्याश्रयणीयत्वेन तत्प्रयोजनतयैतद्वाक्यादेवाथास्मदंशभूतास्त आत्मजा लोकविश्रुता भवितार इति वरदानवाक्ये सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोरंशस्तु योगवित् । दूर्वासाः शंकरस्यांश इति वाक्ये चोक्तस्य तदंशस्य सिद्धिसंभवात्तदर्थमुक्तविग्रहमाश्रित्योपचाराश्रयणं कृतमित्यवधेयं । तस्मादित्यस्य यस्मादित्ये-

तत्सापेक्षत्वात्तस्मादात्मा जनार्दन इति पूर्ववाक्यार्थमेव हेतुतयाऽनुवदन्प्रतिज्ञाव्याख्यानपरतया भाष्यं योजयति ॥ **यस्मादित्यादि** । तस्मा-दित्यस्योपास्य इत्याद्युत्तरेण हेतुतयाऽन्वयानुपपत्तेर्योग्यं साध्यमध्याहरति ॥ **अयं प्रतिज्ञार्थ इति** । आत्मेतीति सौत्रप्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः । तमेवोपदर्शयति ॥ **आत्मेति सज्जनैः सदा ज्ञातव्य इत्यादि** । यद्यपि कर्मणः उक्तत्वेऽपि कर्तुरनुक्तत्वादनभिहिते कर्तरि कर्तृक-रणयोस्तृतीयेति प्राप्तायास्तृतीयाया बाधेन कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं प्राप्तया षष्ठ्या सज्जनानामिति षष्ठ्या भवितव्यं । तथाऽपि नित्यप्राप्ताया अपि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या विकल्पार्थप्रवृत्ते कृत्यानां कर्तरि वेति सूत्रे कृद्योगे कर्तरि तृतीयाषष्ठ्योरुभयोरप्यभ्यनुज्ञानात्पक्षे तृतीयोपपत्तिरिति ज्ञेयं । उपास्य इत्यस्यैव विवरणं ध्येय इति । आत्मेतीति प्रतिज्ञांशस्य प्राग्व्याख्यातत्वेन तदर्थत्वासंभवात्तथैवेति भाष्यखंडस्यासूत्रार्थकथनरूपतया प्रसक्ताभाष्यत्वशंकां तस्य सौत्रात्मेति त्विति हेतुशरीरप्रविष्टपदव्याख्यानतोपदर्शनेन परिहरति ॥ **अनेनेति** ॥ **भाष्योदाहृताभ्या-मिति** । नान्यं विचिंतय आत्मानमेवाहं विजानीयां आत्मानमुपासे आत्मेत्येवोपास्व आत्मेत्येव विजानीहि इत्यादि श्रुतिभ्यामित्यर्थः । उपासत इत्यादिभाष्यानुसारेणोपगच्छंतीति सौत्रपदस्योपासनामात्रार्थत्वभ्रांतिं परिहरति ॥ **उपगच्छंतीत्येतदिति** । तद्ध्युपासनस्येव ज्ञानस्यापि तदर्थतया भाष्ये वक्तव्यत्वान्नोपासनमात्रस्य तदर्थतयोक्तिर्युक्तेत्यतस्तदनुक्तेर्निमित्तं सूचयन्नेवैकार्थोक्तिं समर्थयते ॥ **तत्रेति** ॥ **स्पष्टमिति** । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । किमेवं क्लिष्टकल्पनया उपासत इति भाष्यस्वारस्यानुरोधेनोपगच्छंतीति सौत्रपदस्योपासनामात्रार्थत्वमेव भाष्यकृत्संमतं किं न स्यादित्यतोऽर्थद्वयस्य भाष्यकृत्संमततामुपदर्शयति ॥ **अत एवेति** । सौत्रपदस्योपगच्छंतीतिपदस्य ज्ञानोपासनरूपोभयार्थ-तायाः संमतत्वादेवेत्यर्थः । आदानार्थत्वतश्चेति चशब्दस्य हेत्वंतरानुक्तितदसंभवाभ्यां वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वप्राप्त्या यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तेर्भिन्न-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

क्रमतया तं योजयति ॥ **पतिं चेति** । कर्तृत्वार्थकमनिन्प्रत्ययस्य आत्मशब्दस्यादानकर्तृत्वार्थकत्वेऽप्यादानार्थत्वाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशंक्य परिहरति ॥ **आदानकर्तृत्वार्थत्वादिति** । एतदेव प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागोपदर्शनेनोपपादयति ॥ **आङ्पूर्वादिति** । नन्वेवमादामेति भवितव्यं । आत्मेति तु कथमित्यत आह । **आकारेति** । ननु लोपादिप्रापकस्य शास्त्रस्याभावात्कथं तदित्यत आह ॥ **निर्वचनत्वादिति** । पृषोदरादित्वादित्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्रापि लोपादिप्राप्त्याऽतिप्रसंग इत्यतोऽस्य न्यायस्य प्रामाणिकनिर्वचनविषयत्वान्नातिप्रसंग इति भावेन प्रकृतनिर्वचनस्य लोपादिप्रसंजकस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयति ॥ **तथा चोक्तमिति** । आदानकर्तृत्वार्थकत्वेऽप्यात्मशब्दस्य कथं पतित्वस्य तेन लाभ इत्यत आह ॥ **पतिर्हीति** ॥ **सूत्रार्थमिति** । सौत्रप्रतिज्ञार्थमित्यर्थः । सूत्रे आत्मेतीत्येव श्रवणात्स्वामी विष्णुरित्यस्यासूत्रार्थत्व-भ्रांतिनिवारणाय तद्व्याख्येयभेदं दर्शयति ॥ **अत्रेति** । सूत्रे त्वेकेनैव चरितार्थत्वात्किं द्वाभ्यामित्यत आह ॥ **एक इति** । अनुवादविधि-प्रकारमेव दर्शयति ॥ **आत्मेत्यादि** । शब्दभेदेऽर्थभेदनियमादात्मशब्दद्वयस्य सूत्रांतर्भावेऽर्थभेदोऽपि स्यादित्यत आह ॥ **द्वावपीति** । एवं तर्हि पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **तत्राद्य इति** । सौत्रात्मादिपदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ **तथा चेति** । सूत्रार्थः सौत्रप्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः ॥ **गतमिति** । तत्रानंदादेर्मोक्षार्थतयोपास्यत्वसमर्थनात् । स्वामित्वापरपर्यायस्यात्मत्वस्यानंदादिचतुष्टयांतर्भूतत्वेन तत्रैवोपास्यत्वसिद्धे-रिति भावः ॥ **मूले नित्यदैवेति** । यद्यपि सर्वदा एकदा अन्यदा यदा कदेति सर्वादिभ्य एव सर्वैकान्यकिंयत्तदः कालेदेति काले वाच्ये दाप्रत्ययोऽभिहितो न तु नित्यशब्दादपि । तथाऽपि कालेदेति योगविभागमाश्रित्य नित्यदेति प्रयुक्तमित्यवधेयं ॥ **विशेषणविशेष्य-भावेनेति** । अनेन मूले विशेषणविशेष्येति भावप्रधानो निर्देश आद्यादित्वात्प्रकारार्थकतृतीयांतात्तसिरित्युक्तं भवति । विशेषणविशेष्यत

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इत्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ **न त्विति** ॥ छ ॥ ४ ॥ १ । २ ॥ छ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना ॥ प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासा ह्यनर्थदा ॥ योन्यथासंतमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ योन्यथासंतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा॥ योन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेण ब्रह्महारिणा॥ स्वात्मानं प्रतिमां वापि देवतांतरमेव वा ॥ चेतनाचेतनं वान्यद्ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा ॥ योन्याद्विष्णुरिति ध्यायेज्ज्ञानीयाद्वा हरिं तथा ॥ अंधतमासि मज्जेत्स यत्र नैवोत्थितिः क्वचित् ॥ योन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यादिति स्म वा ॥ अन्यथा ध्यानदोषेण सोंधे तमसि मज्जति ॥ योन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यादितिस्म वा ॥ महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित् ॥ यत्किंचिदन्यथासंस्थमन्यथा ध्यातमंजसा॥ ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः ॥ यत्किंचिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमंजसा ॥ महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ यत्किंचिदन्यथासंस्थमन्यथाज्ञातमंजसा ॥ अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ न किंचिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् ॥ किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचित् ॥ तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ॥ कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा भवति क्वचित् ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ॥ ध्येया विष्णोः क्वचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदं ॥ इत्यभिप्रेत्य न हि स इत्याह भगवान्प्रभुः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥ ३ ॥

सु०— ॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिभासं मनःप्रभृतिप्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपासनमत्र प्रतिषिध्यते । तत्र प्रतीक इत्यधिकरणसप्तमीति प्रतीतिः स्यात् । प्रतीकाधिकरणस्य चोपासनं ब्रह्मणो युक्तमेव । अतोऽन्यथा प्रतिज्ञां व्याख्याति ॥ **प्रतीकेति** । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । इदं मनआदिकं विष्णुरित्येवंरूपोपासना न कार्येत्यर्थः । न हि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स इति हेतुं व्याचष्टे ॥ **प्रतीकमिति** । यद्यस्मात्प्रतीकं ब्रह्मणः प्रतिमात्मकं मनःप्रभृति स विष्णुर्नैव तस्मादिति पूर्वेणान्वयः । नन्वसंगतोऽयं हेतुः। प्रतीकस्य विष्णोश्चाभेदाभावो ह्यभेदस्य तत्प्रमितेश्च निवारको न त्वभेदभावनामात्रस्येत्यत आह॥ **मिथ्येति** । न हि स विष्णुः प्रतीकं अतस्तयोरभेदभावना मिथ्योपासना। सा चानर्थस्यैव हेतुः। अतो न कर्तव्येत्येवं हेतुहेतुमद्भावः सूत्रकृतोऽभिप्रेतो न पुनः साक्षात् । अतो नासंगतिः । मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वं कुत इत्यतस्तदुपपादनपूर्वकमिममेव सूत्राभिप्रायं स्पष्टमाचष्टे ॥ **योऽन्यथेत्यादिना भगवान्प्रभुरित्यंतेन** । अन्यथा संतं प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकारं संतं । आत्मनां जीवानामीशं । अन्यथा प्रतीकत्वादिना प्रतिपाद्यते जानाति ध्यायति च। चोरत्वस्यैव विवरणं आत्मापहारिणेति । अभेदे खल्वेकावशेषः स्यात् । तत्र प्रतीकावशेषे ध्याते स्फुटं परमात्मापहारित्वं । प्रतीकप्रविलयेऽप्यैश्वर्यापलापात्परमात्मापरिहारित्वमेव । आत्मानं परमात्मानं । एतानि त्रीणि वाक्यानि विष्णोः प्रतीकताध्याने बाधकानि । प्रतीकस्य विष्णुत्वध्याने तु न बाधकमित्यतः स्वात्मानमिति वाक्यं पठितं ॥ **योऽन्यदिति** । त्रीण्युभयार्थे । यत्र पतितस्य । अन्यथा ध्यानमेव दोषोऽन्यथाध्यानदोषः ॥ यत्किंचिदित्यादीनि प्रथमार्थ एव कैमुत्यर्थानि । यत्किंचिद्गंगोदकादिकमन्यथा संस्थं पवित्रं सत् अन्यथाऽपवित्रं ध्यातं ध्यातुरंजसा महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिरप्रकृष्टतया ध्यातः ॥ **तेनानर्थप्रसंगेन** । इति श्रुतिपुराणोक्तबलतो मिथ्याज्ञानमनर्थदं प्रतीयते यस्मात्तस्माद्विष्णोप्रतीकता न ध्येयेति परंपरया हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य भगवान्सूत्रकारो न हि स इति हेतुमाह । अतो नासंगतिरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेण द्विरूपस्यापि ध्यानस्य साम्यात् ✱ बलत इत्युक्तं । ध्यानस्यापि ज्ञानविशेषत्वात्संकीर्णोक्तिः । एवं तर्हि मनो ब्रह्मेत्यादिः

॥ ८ ॥

श्रुतीनां कोऽर्थ इत्यत आह ॥ **प्रतीकेति** । व्यत्ययो बहुलं सप्तसु प्रथमा षट्सु द्वितीयेत्यादिस्मरणाद्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकरणार्थतया श्रुतयो व्याख्येया इति भावः ॥ ४।१।३ ॥

टि०—॥ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥प्रतीकेनेत्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशंक्य न प्रतीक इति प्रतिज्ञाया अन्यथाव्याख्यानार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यां शंकामुत्थापयितुं विषयं तावदाह ॥ **मन इत्यादि** ॥ **इत्थंभूतेति** । प्रतीकविषयत्वस्य कर्तृत्वाद्ययोगेन कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तत्र तृतीयाया अप्राप्तत्वादिति भावः । प्रतीकमित्यस्य व्याख्यानं मात्मकमिति । तस्यैव शृंगिग्राहकतया प्रदर्शनं मनःप्रभृतीति ॥ **पूर्वेणेति** ॥ **प्रतीकविषयत्वेनेति** ✱ प्रतिज्ञावाक्येनेत्यर्थः ॥ **नन्विति** । विवक्षितार्थासाधकत्वेन प्रकृतानुपयुक्त इत्यर्थः । प्रकृतानुपयोगमेवोपपादयति ॥ **प्रतीकस्येति** । कथमनेनासंगतिपरिहार इत्यतोऽपेक्षितं पूरयन्संगतिं दर्शयति ॥ **न हीत्यादिना** ॥ **इममेवेति** । उक्तप्रतिज्ञायां स इत्यस्य परंपरया हेतुहेतुमद्भावलक्षणमेवेत्यर्थः । अन्यथासंतमित्यस्य मनआदिप्रतीकाद्यभिन्नं संतं ✱ अन्यथा भिन्नत्वेन प्रतिपद्यत इति योजनायां वक्ष्यमाणस्यात्मापहारित्वस्यालाभात्तदुपयोगितया तद् व्याचष्टे ॥ **प्रतीकाभिन्नत्वादिप्रकारं संतमित्यादि** । आत्मा चासावीशश्चेति कर्मधारयपक्षे आत्मत्वाद्युक्तेः प्रयोजनविशेषालाभात् अन्यथासंतमिति विशेषणोक्ताभिन्नत्वोपपादकतया प्रकृतोपयुक्तत्वलाभात् षष्ठीतत्पुरुषमेवाश्रित्यात्मेशमित्येतद् व्याचष्टे ॥ **आत्मनामिति** ॥ **जानातीति** । पद्यतेर्गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । अन्यथोपासनस्याकर्तव्यतायाः प्रमाणारूढत्वलाभायोपासनपरतयाऽपि व्याचष्टे ॥ **ध्यायति चेति** । ज्ञानध्यानयोरुभयोरप्यनर्थसाधनताया उत्तरत्रोक्तेस्तदनुरोधेनात्रोभयार्थतया व्याख्यानं कृतं । उत्तरत्रोभयोरनर्थसाधनत्वोक्तेः ✱ प्रयोजनं त्वाकर एव

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्पष्टं ॥ **विवरणमिति** । अनेन कथमन्यथोपासकस्य चोरत्वमित्यत आह-॥ **आत्मापहारिणेतीति** ॥ इति योजनोक्ता भवति । भवेदन्यथोपासकस्य चोरत्वं यद्यात्मापहारित्वं तस्य स्यात् । तदेव कथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **अभेदे खल्विति** । ततस्ततोऽपि किमित्यतस्तदवशिष्टं किं प्रतीकमुत ब्रह्मेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रतीकावशेष इति** ॥ **स्फुटमिति** । ब्रह्मस्वरूपोपमर्देन प्रतीकावशेषस्य ध्यातत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रतीकप्रविलय इति** । प्रतीकस्वरूपोपमर्देन ब्रह्मावशेषे ध्यातेऽपीत्यर्थः ॥ **ऐश्वर्येति** । प्रतीकसापेक्षस्य तदैश्वर्यस्य तदवशेषे संभवेऽपि तदुपमर्देऽसंभवादित्यर्थः । अनेनात्मरूपधर्म्यपहारित्वं आत्मत्वरूपतद्धर्मापहारित्वं चेत्युभयविधमप्यात्मापहारित्वमिह विवक्षितमिति युक्तमस्य विवरणत्वमित्युक्तं भवति । बाधकानीत्यतः परं अतोऽस्तु विष्णोः प्रतीकत्वेन ध्यानस्याकर्तव्यत्वमिति शंकावाक्यशेषः । बाधकमित्यतः परं अतस्तस्य कर्तव्यत्वं स्यादेवेति शेषः। यच्छब्दार्थस्य तमस उच्छित्तेः प्रत्यनधिकरणत्वाद्यत्रेति सप्तम्यनुपपत्तिमाशंक्योच्छित्तिकर्तारं प्रत्याश्रयत्वात्तदुपपत्तिरिति भावेन तत्कर्तारं पूरयति ॥ **यत्र पतितस्येति** । अन्यथाध्यानस्य दोष इति षष्ठीतत्पुरुषे ध्यानजन्यो दोष इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणे वा दोषस्यैवानर्थहेतुत्वप्राप्त्याऽन्यथाध्यानस्य तदप्राप्तेः प्रक्रमविरोधः स्यादित्यत आह ॥ **ध्यानमेवेति** ॥ **प्रथमार्थ एवेति** । विष्णोः प्रतीकता ध्यान एवेत्यर्थः । योग्यत्वादनर्थकारणत्वस्य तच्छब्देन तन्मात्रपरामर्श इत्याह ॥ **तेनानर्थप्रसंगेनेति** । ननु च इति श्रुतिपुराणोक्तित इत्येव वक्तव्ये किं बलत इत्यनेनेत्यत इति श्रुतिपुराणोक्तित उपासनद्वयस्याप्यनर्थसाधनत्वासिद्धेरकर्तव्यतेत्युक्तमसत् । राज्ञि क्षत्रदृष्ट्याऽनर्थदर्शनात् । तन्न्यायेन ब्रह्मणि प्रतीकदृष्टेरनर्थसाधनत्वावश्यंभावेन श्रुत्यादिना तदकर्तव्यतासिद्धावपि क्षत्तरि राजदृष्टेः फलवत्त्वदृष्ट्या तन्न्यायेन प्रतीके ब्रह्मदृष्टेरपि फलवत्त्वसंभवेनोपपत्तिविरुद्धतयोदाहृत-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रुत्यादिना प्रतीके ब्रह्मदृष्टेरनर्थसाधनत्वासिद्धेरित्यत उदाहृतश्रुत्यादिमात्रेण तदसिद्धावपि पुरतो नरदेवस्येत्यादिना वक्ष्यमाणसिंहो देवदत्त इत्यादाविव राजत्वोपचारेणोक्तिमात्रस्यैव क्षत्तरि सद्भावेऽपि राजदृष्टेरभावात्तत्सद्भावेऽपि वा तत्राप्यनर्थस्यैव सद्भावेन फलवत्त्वाभावान्न प्रतीकेऽपि ब्रह्मदृष्टेस्तन्न्यायेन फलवत्त्वमपि त्वनर्थसाधनत्वमेवेत्यादिरूपा योपपत्तिरतत्सहितश्रुत्यादिनाऽनर्थसाधनत्वासिद्धिर्युक्तैवेत्याशयेन बलत इत्युक्तमित्याशयवानाह ॥ **वक्ष्यमाणेति** । वक्ष्यमाणोपपत्त्येत्यर्थः । तत्सहकारेणेति यावत् । उदाहृतश्रुत्यादिनेति शेषः । साम्यादनर्थसाधनत्वसिद्धेरिति यावत् । तातचरणास्तु तत्त्वं वाऽहमस्मि भगवो देव ते, अहं च त्वमसीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन प्रतीकस्य च ब्रह्मत्वेन ध्यानस्य श्रौतत्वात् । अपिशब्दोक्ततन्निषेधस्यापि न किंचिदित्याद्युदाहृतश्रुत्यादिसिद्धत्वेनोभयोरपि श्रौतत्वसाम्ये कथं निर्णय इत्यतोऽन्यथोपासनकर्तव्यताप्रापकस्य त्वं वा अहमस्मीत्यादेरागमस्य सावकाशत्वान्निषेधकस्य न किंचिदित्यादेश्च निरवकाशत्वेन प्राबल्याद्युक्तोऽनेन तस्य बाध इति दर्शयितुं बलत इत्युक्तमर्थ इत्याहुः । ननु मिथ्योपासनस्यानर्थसाधनत्वप्रतिपादनमुखेनाकर्तव्यतामुपदर्शयितुं योऽन्यथासंतमित्यादिवाक्येष्वन्यथोपासनस्यैवानर्थसाधनत्वेन कथनीयत्वात् । अन्यथोपासनतथा ज्ञानयोः संकरेणानर्थसाधनत्ववर्णनमयुक्तमित्यतः संकीर्णोक्तौ निमित्तमाह ॥ **ध्यानस्यापीति** । ननु मनो ब्रह्मेत्यादेर्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकरणार्थतया व्याख्यानं भाष्यकारीयमनर्थकं । विभक्तिव्यत्यये नियामकाभावात् । इत्यतस्तदाश्रयणे प्रसिद्धव्याकरणस्थ नियामकं तावदाह ॥ **व्यत्यय इति** । व्युत्पादितमेतदत्रैव प्राक् । महाव्याकरणस्थमपि तन्नियामकमाह ॥ **सप्तस्विति** । सप्तसु प्रथमादिसप्तविभक्त्यर्थेषु प्रथमाविभक्तिः स्यादित्याद्यसूत्रार्थः । प्रथमाविभक्त्यर्थातिरिक्तद्वितीयादिषड्विभक्त्यर्थेषु द्वितीया विभक्तिः स्यादिति द्वितीयसूत्रार्थः । स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादौ द्वितीयाया अपि सप्तम्यर्थत्वसिद्धेर्द्वितीयसूत्रो-

कथं

२ **

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दाहरणं कृतं । यद्यपि महाव्याकरणस्थसूत्रानुसारेण न विभक्तिव्यत्ययस्तथाऽपि प्रसिद्धव्याकरणानुरोधेन तत्सद्भावात् ॥ टीकायामिह व्यत्यये-नेत्युक्तं । अत एव टीकाकृता तस्य प्रथममुदाहरणं कृतमित्यवधेयं ॥ छ ॥ ४ । १ । ३ ॥ छ ॥

॥ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ॥ ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरंजसा ॥ उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः पूर्णत्वं ब्रह्मता यतः॥ आधिव्याधिनिमित्तेन-विक्षिप्तमनसोऽपि तु ॥ ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरंतरं ॥ इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनेरितं ॥

सु०- ॥ ॐ **ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्** ॐ ॥ अत्र ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्युच्यते । कुत्रेत्याकांक्षायां सन्निधानात्प्रतीक इति प्राप्नोति । तच्च योग्यताविरहान्निराकृतं । अतः साकांक्षं प्रतिज्ञावाक्यं व्याख्याति ॥ **ब्रह्मेति चेति** । अत्र चशब्दं प्रयुंजाने-नात्मेत्यनेन व्यवहितेनाप्यस्य योग्यतयाऽन्वयः। आत्मशब्दश्च प्रथमांतः प्रकृतः सप्तम्यंतेन चेहार्थः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः। अतः सप्तम्यंतोऽत्रानुवर्तत इति सूचितं । भगवान्विष्णुर्ब्रह्मेति ध्येय इति तात्पर्यकथनं नाक्षरार्थः । नन्वेतद्ब्रह्म क्रतुवज्जायस्त्व-मित्यनेनैव गतमित्यतः सदांऽजसेत्युक्तं । उत्कर्षादिति हेतुः । तत्र न ज्ञायते कस्योत्कर्ष इति । अतो व्याचष्टे ॥ **उत्कृष्ट इति** । यत इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते। उत्कर्षादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सूत्रकृतोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं। अनुव्याख्यानकृता तूत्कर्षवान् ब्रह्मशब्दाभिधेय इत्यभिहितं। फलतस्त्वेक एवार्थः। कथमुत्कर्षो ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह॥ **पूर्णत्वमिति** । बृद्ध्यर्थाद्बृहतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मानिन्प्रत्ययः दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमश्च । वृद्धिः पूर्णत्वमित्येक एवार्थः । ब्रह्मता ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । पूर्णत्वमेव चोत्कर्षः । हेतुहेतुमद्भावश्च भाष्य एव समर्थितः । ब्रह्मत्वस्य सर्वथा

ध्येयत्वे किं प्रमाणमित्यत आह ॥ **आधिव्याधीति** । आधिव्याधीति द्वंद्वैकवद्भावः । तच्च तन्निमित्तं च तेन । कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । च शब्देन भाष्योदाहृतानि वचनानि समुच्चिनोति ॥ ४।१।४ ॥

टि०- ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ सन्निधानादित्युपलक्षणं । सप्तम्यंततया कुत्रेत्याकांक्षापूरकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । अस्तु तर्हि प्राप्तस्य तस्यैवात्रान्वयित्वमित्यतः प्रतीकस्य ब्रह्मत्वाभावेन तत्र तद्दृष्टेर्मिथ्यादृष्टित्वादनर्थसाधनत्वेन कर्तव्यतान्वयायोग्यत्वान्न तस्यान्वय इत्याह ॥ **तच्चेति** ॥ **निराकृतमिति** । पूर्वाधिकरण इति शेषः ॥ **योग्यतयेति** । आत्मनो ब्रह्मत्वेन तत्र दृष्टेः सम्यग्दृष्टित्वादनर्थसाधनत्वाभावेन कर्तव्यत्वान्वय-योग्यत्वात्तद्यस्य येनार्थसंबंधो दूरस्थेनापि तेन सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणमित्युक्तरीत्या संनिधानाद्योग्यताया एव बलवत्त्वात् ॥ व्यवहिते-नात्मेत्यनेनैवेत्यस्यान्वय इत्यर्थः ॥ **सप्तम्यंतेनेति** । तस्यैव कुत्रेत्यधिकरणाकांक्षापूरकत्वेन प्रथमांतस्य तदभावादिति भावः । प्रथमांततया प्रकृतस्य कथं सप्तम्यंतत्वं येन सप्तम्यंतस्यात्रानुवृत्तिरित्यत उक्तं ॥ **अर्थवशादिति** । नियामकं तु व्यत्ययो बहुलमिति प्रागुक्तमेवावगंतव्यं। इति सूचितमित्यस्य चशब्दं प्रयुंजानेनेति पूर्वेण संबंधः । तर्हि ब्रह्मेति सदा ध्येयो भगवानिति भाष्यविरोधः । तदनुरोधेन प्रथमांतस्यैवात्मशब्दस्या-त्रान्वयप्रतिभासादित्यत आह ॥ **भगवानिति** । एवं सूत्रभाष्ययोर्विसंवादं परिहरति ॥ **उत्कर्षादिति** ॥ **बृहतेरिति** । यद्यपि बृहेर्नोचेति बृहेर्मनिनि नकारस्याकारे च सति ब्रह्मशब्दो व्युत्पादितः । तथाऽपि बृह बृहि वृद्धाविति बृहतेरपि पाठात्तस्य चेदं रूपमित्यभिसंधायैवमुक्तं । यद्यपि बृहते रूपाश्रयणेन दृशिग्रहणसामर्थ्यमाश्रयणीयं तथाऽपि बृहजातिजीवेति धात्वंतरादप्येतद्रूपनिष्पत्तिरिति सूचनायैवमुक्तमिति द्रष्टव्यं । उक्तरीत्या वृद्धेर्ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्राप्तावपि पूर्णत्वस्य तदप्राप्तेः ॥ पूर्णत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्त्वत्वपरभाष्यानुपपत्तिमाशंक्याह ॥ **वृद्धिरिति** ।

सादिना
दि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

उत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं कथं भावशंकायां पूर्णत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनमेव संगतं न तु तस्य ब्रह्मत्वकथनमित्यतो ब्रह्मतेत्ये-तत्तत्परतया व्याचष्टे ॥ **ब्रह्मतेति** । तावताऽपि सूत्रितस्य ब्रह्मोत्कर्षस्य तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तताया अलाभात्कथमुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तत्वमिति शंकाया अनिरास इत्यत आह ॥ **पूर्णत्वमेव चेति** । नन्वस्तूत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं । तथाऽपि कथं तस्यात्मनि ब्रह्मदृष्टिः कार्येति प्रतिज्ञातार्थेन सह हेतुहेतुमद्भाव इत्यत आह ॥ **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । पूर्णत्वरूपोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मत्वो-पासनं नामोत्कृष्टत्वोपासनमेव । ततस्तच्चान्योपासनेभ्योऽतिशयेन भगवत्प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा कार्यमिति परंपरया हेतुहेतुमद्भावश्च महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेदिति स्मृत्युदाहरणेन भाष्ये समर्थित इत्यर्थः । आधिव्याध्योरेव मनोविक्षेप-निमित्तत्वात्तन्निमित्तस्य विक्षेपनिमित्तत्वाभावेनाधिव्याध्योर्निमित्तमिति षष्ठीतत्पुरुषस्य बाधितत्वाद्विशेषणसमास एवात्र कर्तव्यः । न चासौ युज्यते । आधिव्याध्योर्भेदेन आधिश्चासौ व्याधिश्चेति विशेषणसमासानुपपत्त्या आधिश्च व्याधिश्च आधिव्याधी इति द्विवचनांतस्य आधिव्याधी इति द्वंद्वस्याप्येकवचनांतेन निमित्तशब्देन विशेषणविशेष्यभावासंभवादित्यत उक्तरूपद्वंद्वस्याप्येकवचनांतत्वान्नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तदुपपादयति ॥ **द्वंद्वैकवद्भाव इति** । सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति भावः । ननु ध्यायतेः कर्मणि अचो यदिति याति आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्वे ईद्यतीत्याकारस्य ईत्वे निष्पन्नस्य ध्येयशब्दस्य कर्मणि निष्पन्नतया कर्मणस्तेनोक्तत्वेन कर्तुरनुक्तत्वात् । तिङाद्यनभिहिते कर्तरि कर्तृकरणयो-स्तृतीयेति प्राप्ततृतीयाबाधकतया नित्यं प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगषष्ठ्याः कृत्यानां कर्तरि वेति सूत्रे कृद्योगे कर्तरि षष्ठ्या विकल्पि-तत्वात् । यत्प्रत्ययस्य च कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति कृत्यप्रत्ययत्वात् । तद्योगे षष्ठीपक्षे विक्षिप्तमनस इत्यस्योपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **कृत्यानामिति** ॥

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

वचनानीति । यद्यपि भाष्ये एतत्सूत्रव्याख्यानावसरे ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्य इति ब्रह्मतर्कवचनमेकमेवोदाहृतं । तथाऽपि उत्तराधिकरणोदाहृतस्याधिव्याधीत्यादिनारायणतंत्रवचनस्य भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्युपासनापादीयाधिकरणोदाहृतस्य भूमैव देवः परमो ह्युपास्य इति वचनस्यापि तदवश्यकर्तव्यतासाधकत्वात्तद्विवक्षया वचनानीति बहुवचनं । अत एवातीताधिकरणसहितैतदधिकरणार्थे स्मृतिं चाहेत्युत्तराधिकरणटीका नन्वेतद्भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्येतदधिकरणीयपूर्वग्रंथस्योति द्रष्टव्यं ॥ छ ॥ ४ । १ । ४ ॥ छ ॥

सु०—आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च । न प्रतीके न हि सः । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । इति त्रिसूत्रीमेकेऽन्यथा व्याचक्षते । तथाहि । परमात्मा किमहमिति ग्रहीतव्यः। किं वा मदन्य इति संशये नाहमिति ग्राह्य इति प्राप्तं । कुतः । अपहतपाप्मत्वादिगुणो हि परमात्मा । तद्विपरीतगुणश्च शारीरः । अतः कथं तयोरभेदो भवेत् । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावस्ततः शास्त्रानर्थक्यं । संसारिणोऽपीश्वरत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्चैवं प्राप्ते ब्रूमः । आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथाहि । परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छंति । त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते इति । तथाऽन्येऽप्यहं ब्रह्माऽस्मीत्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयंति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदवाक्यानि । एष त आत्मा सर्वांतरस्तत्त्वमसीत्यादीनि । अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिका श्रुतिरपवदति च भेददर्शनं । यत्तूक्तं विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वं न संभवतीति तदसत् । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वात् । न चेश्वराभावप्रसंगः । न हीश्वरस्य संसारित्वं प्रतिपाद्यते किं तर्हि संसारित्वापोहेनेश्वरत्वं । न चाधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्च । प्राक् प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षा-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दिव्यवहारस्य । प्रबोधे तु प्रत्यक्षाद्यभाव एव । तथा सत्यद्वैतश्रुतेरप्यभावप्रसंग इति चेत् । इष्टमेवैतत् । तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीतेति प्रथमसूत्रार्थः ॥ ॥

टि०–॥ **तद्विपरीतगुणश्चेति** । अनपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्चेत्यर्थः ॥ **ईश्वरस्य चेति** । ईश्वरस्वरूपोपमर्देनेति शेषः ॥ **तत इति** । प्रतिपाद्यस्येश्वरस्याभावादित्यर्थः ॥ **संसारिणोऽपीति** । संसारिस्वरूपोपमर्देनेतिशेषः ॥ **प्रत्यक्षादीति** । संसारिण ईश्वरभेदस्य नाहं सर्वज्ञ इति प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तस्येश्वरत्वं प्रत्यक्षादिविरुद्धमित्यर्थः । परमेश्वरप्रक्रियायां तत्प्रकरणे । इत्यादिकेत्यादिपदेन अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति वाक्यशेषस्य मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिश्रुत्यंतरस्य च परिग्रहः ॥ **मिथ्यात्वादिति** । तस्याश्च भेदसाधकत्वात् । अन्यथैकस्मिन्नपि तादृशविरुद्धगुणताया वक्तुं शक्यत्वेन भेदप्रसंग इति भावः ॥ **न चेति** । ईश्वरस्वरूपोपमर्देन तस्य संसार्यात्मत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ततश्च प्रतिपाद्याभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति भावः । ईश्वरस्य स्वरूपोपमर्देन संसार्यात्मत्वानभ्युपगमान्नोक्तदोष इति परिहरति ॥ **न हीति** । तर्हि नाहमिति ग्राह्य इति वदता पूर्वपक्षिणा जितमिति पृच्छति ॥ **किं तर्हीति** । उत्तरमाह ॥ **संसारित्वेति** । संसारिण इति शेषः ॥ **अधिकार्यभाव इति** । संसारित्वापोहेन संसारिण ईश्वरात्मत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ **प्रबोधे त्विति** । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदित्यादिनेति शेषः ॥ **इष्टमेवैतदिति** । अत्र हि पिताऽपिता भवतीत्युपक्रम्य वेदा अवेदा इति वचनानुरोधेन प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभाववच्छ्रुत्यभावस्याप्यभ्युपगमादिति भावः ॥ छ ॥ ॥१२॥

सु०–मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तं । तेष्वात्मग्रह एव युक्तः । कस्मात् । ब्रह्मण आत्मत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । न हि स उपासकः प्रतीकानि यत्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत् । प्रतीकाभावप्रसंगात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकस्वरूपत्वमात्मग्रहो वा । किंच यथा रुचकस्वस्तिकयोर्नेतरेतरात्मत्वं । द्वयोरपि विकारत्वात् । तथा प्रतीकात्मनोरपि।सुवर्णात्मनेव ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येति द्वितीयसूत्रार्थः ॥

टि०–प्रतीकानामपि ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति संबंधः । तेषां ब्रह्मत्वे हेतुमाह ॥ **ब्रह्मेतीति** । विकारस्य च विकार्यनन्यत्वादिति भावः । अस्त्वेवं तेषां ब्रह्मत्वमात्मत्वं तु कुत इत्यत आह ॥ **ब्रह्मण इति** । तथा श्रुतिप्रसिद्धेरिति भावः ॥ **न हि स उपासक इति** । अनुभवाद्वा प्रतीकानामात्मत्वकल्पनं श्रुतेर्वा न त्वेतदुभयमत्रास्तीत्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसंगमेवोपपादयति ॥ **विकारेति** । अन्यथैक्यानुपपत्तेरिति भावः । ननु यथा तत्त्वमसीत्यादावविच्छिन्नस्याहंकारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभावः । एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह ॥ **स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामिति** । न तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदमुपास्यमवगम्यते किंतु सर्पत्वानुवादेन रज्जुत्वज्ञापन इवाहंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलय एवावगम्यते । इह तु प्रतीकान्यहंकारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि । अतो न प्रधानीभूतानां तेषामुच्छेदो युक्तः । तथा सति हि विधेयस्याप्याश्रयाभावेनानुपपत्तेरिति भावः ॥ **तथा प्रतीकात्मनोरिति** । यद्यप्यात्मनोऽनादित्वान्न विकारित्वं तथाऽप्यध्यस्तत्त्वमेव विकारत्वमत्राभिमतं । तच्चात्मनोऽप्यविद्यावच्छिन्नस्यानाद्यध्यासांगीकारादस्त्येवेत्याभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयं । ननु रुचिकस्वास्ति-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कयोस्तत्त्वेनाभेदाभावेऽपि सुवर्णात्मना भेदवत्प्रतीकात्मनोर्ब्रह्मविकारयोः प्रतीकत्वादिना भेदाभावेऽपि ब्रह्मात्मना भेदो भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ **सुवर्णात्मनेवेति ।**

म:।

सु०—तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः । किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणि कार्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । सामानाधिकरण्यस्योभयथोपपत्तेः । तत्रानियमनियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् । अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्याः । एवं हि ब्रह्मोपासितं भवति । ब्रह्मोपासनं च फलवदिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यात् । कस्मादुत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवंति । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । क्षत्तरि खलु राजदृष्टिः क्रियते न तु राज्ञि क्षत्तृदृष्टिर्विपर्यये प्रत्यवायप्रसंगात् । यत्तु फलवत्त्वाय ब्रह्मोपासनं युक्तमिति तदयुक्तं । आदित्याद्युपासनस्यापि फलवत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मैव च सर्वाध्यक्षत्वात्फलं दास्यति । इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनामिति तृतीयसूत्रस्यार्थ इति ॥

टि०—॥ **तेष्वेवेति** । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिष्वेवेत्यर्थः । किमस्य संशयस्य बीजमित्यतः सामानाधिकरण्यमेवेत्यभिप्रेत्य तस्य कोटिद्वयोपस्थापकतामुपपादयति ॥ **सामानाधिकरण्यस्येति** । आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः समानविभक्तिकत्वरूप सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वपक्षस्य संदेहादविशेषप्रसंग इत्यरुचेराह ॥ **अथवेति** ॥ **एवं हीति** । ब्रह्मविशेष्यकोपासनस्यैव ब्रह्मोपासनत्वादिति भावः ॥ **लौकिक इति** । निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्टे किं तूत्कृष्टदृष्टिरेव निकृष्ट इति लौकिको न्याय इत्यर्थः । तमेवोपदर्शयति ॥ **क्षत्तरीति** । ननु ब्रह्मणः स्वातंत्र्यात्फलदत्वसंभवेन तदुपासनस्य फलवत्त्वसंभवेऽप्यस्वतंत्रतया आदित्यादीनांफलदत्वासंभवात् कथं तदुपास-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नस्य फलवत्त्वमित्यत आह ॥ **ब्रह्मैव चेति** । ननु सर्वाध्यक्षत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनुपासितस्य कथं फलदत्वमित्यत आह ॥ **इदमेव चेति** । ब्रह्मत्वप्रकारकत्वमेव तदुपासनतायां प्रयोजकं न तु तद्विशेष्यकत्वं । तच्चादित्याद्युपासनस्याप्यस्त्येवेति न फलवत्त्वानुपपत्तिरिति भावः । ब्रह्मत्वप्रकारकत्वमेव तदुपासनत्वे प्रयोजकं । अन्यथा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदृष्टेर्ब्रह्मविशेष्यकत्वाभावेन ब्रह्मोपासनत्वाभावप्रसक्त्या फलवत्त्वाभावप्रसंगादित्याशयेन तत्र दृष्टांतमाह ॥ **प्रतिमादिष्विवेति** ॥ छ ॥

नात्मेतिसूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकं ॥ आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् ॥ स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥ यद्यात्मशब्दो जीवेपि कथं स विनिवारयेत् । आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययं ॥ न वदंति यतो नान्यत्र क्वापि तैर्गुणपूर्णता ॥ नारायणाध्यात्मगतमिति यद्वैष्णवं वचः ॥ यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तितः ॥

सु०—तत्र तावत्प्रथमसूत्रस्यापव्याख्यानं दूषयति ॥ **नेति** । अत्र प्रतिपत्तिर्नाम प्रमितिरेव परस्याभिमता । प्रतीकदर्शनमित्याशंक्य निराकरणात् । अतो जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वस्य प्रतिपादकमिति जीवत्वस्य प्रतिपादकामिति चैक एवार्थः । कुतो नेत्यतः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य प्रथमं पदार्थं निराकरोति ॥ **आत्मशब्दमिति** । स्वशब्दादेव प्राणभृच्च नोक्त इति वेदराडेवात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयद्यतस्तस्मादात्मशब्दोदितो विष्णुरेव न चापरो जीव इति योजना । एतदुक्तं भवति । भवेदयं सूत्रार्थो यद्यात्मशब्दो जीववाची भवेत् । न चैवं । सूत्रकारवचनसामर्थ्यादेव तस्य तद्वाचित्वाभावावगमात् । तथाहि । यस्मिन्द्यौरिति वाक्यमुदाहृत्य किमत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रधानमुच्यते उत जीवः किंवा परमात्मेति संशये प्रधानादौ प्राप्ते सिद्धां-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तितं । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादिति । स्वशब्दात्तमेवैकं जानथ आत्मानमिति द्युभ्वाद्यायतने आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मैवेति । ततो नानुमानमतच्छब्दादिति प्रधानं निराकृत्य जीवनिराकरणार्थं सूत्रितं । प्राणभृच्चेति । तत्र चशब्दो नेत्यस्य स्वशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थः । ततश्चात्मशब्दाज्जीवोऽपि नेत्यर्थः । यदेवमात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं निवारितवान्सूत्रकारस्तत-दन्यथाऽनुपपत्त्या जानीमः सूत्रकारस्यात्मशब्दो न जीववाचीत्यभिप्रेतमिति । तथा च कथं स्वाचरितविरुद्धमिदानीमाचरेदिति । एतदेव विशदयति ॥ यदीति । जीवेऽपि वर्तत इति सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति शेषः । तर्हि कथं सूत्रकारो जीवमात्मशब्देन विनि-वारयेत् । न हि गंधवत्त्वेन घटो निवारयितुं शक्यते । अथवा यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि वर्तेत तदा स आत्मशब्दः कथं जीवं निवा-रयेत् । प्रत्युत प्रतिपादयेदिति योजना । आगमवाक्यमप्यत्र पठति ॥ आत्मेति । अन्यान्न वदंति कुतो यत आत्मादिशब्दाः पूर्तिवाचिनस्तैरन्यैर्गुणपूर्णता काप्यवस्थायां न प्राप्ता । यत्किंचित्पूर्णतार्थत्वे चामुख्यार्थतापात इति । आत्मशब्दोऽप्याङ्पूर्वात्तनो-तेर्मनिन्प्रत्यये टिलोपे च सति निष्पन्नः पूर्णतावचनः । यद्यस्मादेवं वचोऽस्ति तस्मादपीति पूर्वेणैवान्वयः । इदानीं वाक्यार्थं दूषयति ॥ यदीति । मन्यते (अत्र) तत्र सूत्रे तदा तस्माज्जीवादात्मशब्दं कथं निवारयति । कुत्र निवारितवानित्यत उक्तं ॥ युक्तित इति । जीवनिराकरणयुक्तित्वेनोक्तत्वादिति यावत् । इदमुक्तं भवति । आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं न जीव इति आत्मशब्दं जीवनिवारणे हेतुं वदता सूत्रकारेणात्मशब्दो जीवान्निवारित इति गम्यते । नायं पुरुषो विषाणित्वादिति यथा । न हि तत्रस्थेन तन्निरासो युज्यते । नायं गौर्विषाणित्वादित्यपि प्रसंगात् । प्रथमसूत्रे च द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव आत्म- ॥ १४ ॥

भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ भेददार्ढ्ये हेतुमाह सतात्पर्यं जगत्पतिः ॥ व्यावहारिकभेदश्चेत्क्वासावव्यावहारिकः ॥ व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकं ॥ उत नेति विकल्पे तु यदि स्याद्व्यावहारिकं ॥ तस्यापि बाध्यता चेत्स्याद्भेदः स्यात्पारमार्थिकः ॥

शब्दादित्यात्मशब्दस्य परमेश्वरे प्रवृत्तिरभ्युपगता । अन्यथा तेन तत्साधनानुपपत्तेः । तत्र यदि जीवेश्वरावेकमेव तत्त्वमिति सूत्र-कारस्य मतं स्यात् । तदा तेनात्मशब्दस्तत्रैव वर्तते न वर्तते चेत्युक्तं भवति । न च व्याहतं सूत्रकारो भाषत इति युक्तं । तस्मान्न जीवे-श्वरैक्यं तस्य मतमिति गम्यत इति । उपलक्षणं चैतत् । द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव इति प्रतिज्ञाद्वयं च व्याहतमित्यपि द्रष्टव्यं । सूत्रांतरविरोधं चाह ॥ भेदस्येति । यदि जगत्पतिः सूत्रकारो जीवेश्वरयोरैक्यं मन्यते तर्हि कथं स एव भेदव्यपदेशादिति भेदस्य व्यपदेशं च स्थित्यदनाभ्यां चेति स्थितं चादनं च सतात्पर्यं जीवेशभेदं दृढयितुं हेतुमाह । भेदस्य प्रागपि प्रतिपादितत्वाद्दार्ढ्य इत्युक्तं । अत्राप्यनेकप्रमाणोपन्यासात्सतात्पर्यमिति । न कोऽप्ययं विरोधोऽस्ति । परमार्थतो जीवेशयोरेकत्वेऽपि हि व्यावहारिकभेदोऽस्ति तदपे-क्षया तानि सूत्राणि । इदं तु परमार्थापेक्षयेति व्यवस्थोपपत्तेरित्याशयेन शंकते ॥ व्यावहारिकेति । अत्र व्यावहारिकशब्देन भ्रांतिसिद्धोऽ-भिप्रेयते । प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वात् । जीवेश्वरभेदो भ्रांतिसिद्ध इति वदन्प्रष्टव्यः । किमयमेव भेदो भ्रांतिसिद्धः किं वा भेद-मात्रमिति । नाद्यः । अपसिद्धांतात् । द्वितीये दोषमाह ॥ क्वेति । भ्रांतेरभ्रांतिपूर्वकत्वात् । जीवेश्वरभेदस्य भ्रांतिकल्पितत्वे क्वचित्सत्यो भेदोऽङ्गीकर्तव्यः । क्वासौ न क्वापि । कुत्रापि भेदस्य सत्यत्वानंगीकारे जीवेशभेदारोपोऽपि न संभवतीति भावः । स्यादेतत् । नास्त्येव कोऽपि भेदः सत्यः । तथाऽपि जीवेशभेदभ्रांतिरुपपद्यते । भ्रांतिर्हि संस्कारमपेक्षते । संस्कारश्च ज्ञानमात्रं । अतः पूर्वपूर्वभ्रम

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

अव्यावहारिकत्वं चेद्भेदो यः सत्यतां गतः ॥ एकस्यासत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः ॥ अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते ॥
असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः ॥ जानंत्युक्तं तु नोसत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ।

संस्कारादुत्तरोत्तरभ्रांत्युत्पादः । अनादिश्चायं संसार इति । मैवं । भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे प्रमिते खलु तद्बलादेषा कल्पनोपपद्यते । न चैवं।सर्वोऽपि भेदो भ्रांत इति हि प्रतिज्ञैव तावद्व्याहता । दूरे प्रमाणोपन्यास इत्याशयवान्सोपपत्तिकं तावत्पृच्छाति ॥ व्याव-हारिकमिति । भेदमात्रमिति शेषः । तिष्ठतु तावदन्यदित्येवार्थः । इति विकल्पे तु पक्ष (द्वैते) (द्वये) द्वेधे संभवति कं पक्षमव-लंबस इति शेषः । अत्र सर्वत्र वचनशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिकल्पित इति वाक्यार्थो भ्रांतिकल्पितोऽथ परमार्थ इति प्रश्नार्थः । आद्यं शंकते ॥ यदीति । एतद्वचनमिति * वर्तते । अत्रापि पृच्छामो व्याक्यार्थोऽयं बाध्यो न वेति । नेति पक्षे भ्रांतिकल्पितोऽपि न भवेत् । कुत्रापि कदाऽपि केनाप्यबाध्यस्य भ्रांतिकल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तथात्वापत्तेः । प्रथमं शंकते ॥ तस्येति । तस्य वचनस्य न केवलं भ्रांतिकल्पितत्वं किंतु बाध्यताऽपि स्याचेत्यर्थः । दूषयति ॥ भेद इति । सर्वोऽपि भेदो भ्रांत इति वाक्यार्थस्य भ्रांतत्वे बाध्यत्वे च सकलो भेदः पारमार्थिकः स्यात् । द्वितीयमाशंकते ॥ अव्यावहारिकत्व-मिति । तस्य वचनस्येति वर्तते । निराकरोति ॥ भेद इति । ।तिष्ठतु तावदन्यः । वाक्यार्थस्य सत्यत्वे तस्य ब्रह्मणश्च यो भेदो यश्च पदार्थानामसत्यत्वे वाक्यार्थस्य सत्यत्वानुपपत्तेः * पदार्थानां परस्परं वाक्यार्थाद्ब्रह्मणश्च भेदः स तावत्सत्यतां गतः । उभयथाऽपि वाक्यार्थो व्याहत इत्यर्थः । सर्वोऽपि भेदो भ्रांत इति वाक्यार्थस्य भ्रांतत्वे बाध्यत्वे च सर्वस्यापि भेदस्य सत्यता स्यादित्युक्तं । ॥१५॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

न स्वप्नेपि द्वयं मिथ्या तत्रैकं सत्यमेव हि ॥ भावाभावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥ भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनं ॥ सर्वचोऽसत्यता चेत्स्यात्तस्माद्भेदस्य सत्यता ॥ तस्माज्जीवेशयोर्भेद उक्तन्यायेन गम्यते ॥ २ ॥

तत्कुत इत्यतस्तदुपपादनाय व्याप्तिं तावदाह ॥ एकस्येति । यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यता स्यादेवेति व्याप्तिः केन निवार्यते । उपाधिव्यभिचारयोरभावान्न केनापि । पुरोवर्तिनः पुरुषत्वेऽसति स्थाणुत्वमेव भवतीति नियमो नास्ति । वल्मीकत्वस्यापि संभवात् । अतो द्वयोरेव विरुद्धयोरित्युक्तं । द्वयोरिति विशेषणस्यासमर्थतापरिहाराय विरुद्धग्रहणं । यः पदार्थो द्वयोरेव विरुद्धयोरेकस्यासत्यवानसावन्यस्य सत्यवानित्युक्तं भवति । निदर्शनमाह ॥ असत्यमिति । आप्तेनोक्तमसत्यं नेत्युक्ते सत्युक्तं सत्यमिति प्रजा जानंति । तथा विप्रलंभकेनोक्तं सत्यं नो इत्युक्ते तु तस्यासत्यतामपि जानंति । सत्यत्वासत्यत्वयोर्द्वयोरेव विरुद्धता । तत्राप्तोक्तेऽर्थेऽसत्यतायामसत्यां सत्यतायाः सत्वमनाप्तोक्ते च सत्यतायामसत्यामसत्यतायाः सत्वं च प्रसिद्धमित्यर्थः । इत्युक्त इति प्रमितत्वोपलक्षणं । प्रजा जानंतीत्यनेनाविपालांगनमेषा व्याप्तिः सिद्धा न केवलं परीक्षकाणामिति सूचयति । ननु स्वप्नेऽत्र घट इति दृष्ट्वा नात्र घट इत्यपि पश्यति । तत्र घटस्तदभावश्च द्वयमपि मिथ्याऽतो व्याप्तिभंग इत्यत आह ॥ नेति । तत्किं द्वयमपि सत्यमित्यत आह ॥ तत्रेति । तत्र घटतदभावयोर्मध्ये । यदाऽभावस्यासत्यता तदा घटः सत्य एव । यदा च घटस्यासत्यता तदाऽभावः सत्य एवेत्यर्थः । तस्मान्न व्याप्तिभंग इति हिशब्दार्थः । कुतो न द्वयमपि मिथ्येत्यत आह ॥ भावेति । यो यस्याभावो यश्च यस्याभावस्य प्रतियोगी तावुभावप्येकत्रैकदैव न मिथ्येति व्याप्तेः । स्वप्नेऽपि घटतदभावौ कथं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तथा भविष्यत इति भावः। व्याहतं च भावाभावयोरुभयोरसत्त्ववर्णनमित्याशयेनाह ॥ **भावस्य हीति**। हिशब्दो हेतौ। भावस्य निषेधे कृते तु अभावस्यैव विहितत्वात्। पुनर्नाभावस्य निषेधनं कर्तुं शक्यते व्याघातात्। एवमभावस्य निषेधे कृतेऽभावाभावो भाव एव तद्व्याप्तो वेति भावस्य विहितत्वात् पुनर्न भावस्य निषेधनं युक्तं व्याहतत्वादिति। अस्त्वेवं व्याप्तिस्ततः किमित्यत आह ॥ **स्ववाच इति**। स्वशब्देन प्रतिवाद्युच्यते। तद्वागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्य। तस्माद्व्याप्तिसद्भावात्। मिथ्यात्वं सत्यत्वं च द्वौ विरुद्धधर्मौ। भेदे * तयोर्मिथ्यात्वेऽसति सत्यत्वं सत्स्यादेवोक्तव्याप्तिबलादित्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति**। भेदमिथ्यात्वासंभवाज्जीवेशयोः पारमार्थिकभेद एवोक्तन्यायेन द्युभ्वादिसूत्रैर्गम्यते। तथा च तद्विरोधान्नेदमभेदं प्रतिपादयति सूत्रमिति सिद्धं। श्रुतयस्तु प्रागेव सम्यग्व्याख्याताः। विरुद्धगुणसत्यता चोपपादिता। प्रत्यक्षादीनामतत्त्वावेदकत्वमपि नि(रस्तं) राकृतं। श्रुतिमिथ्यात्वस्यानिष्टत्वं च समर्थितमित्युक्त एव सूत्रार्थः ॥ ४।१।२ ॥

टि० नन्वस्य सूत्रस्य परेणास्य आत्मेति प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकतया व्याख्यातत्वेऽप्यात्मत्वप्रतिपादकतयाऽव्याख्यातत्वात्। नात्मेति सूत्रांशस्य जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमित्यनुवादोऽत्रोचितः। तत्कथं जीवत्वप्रतिपादकमित्यन्यथाऽनुवाद इत्यत आह ॥ **अत्रेति**। प्रतिपत्तिशब्दस्योपासनामात्रपरत्वसंभवे किं प्रमितिपरत्वकल्पनेनेत्यत आह ॥ **प्रतीकदर्शनमित्याशंक्येति**। पूर्वपक्षिणाऽपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वलक्षणविरुद्धधर्मवत्त्वादीश्वरशारीरयोर्भिन्नत्वनिश्चयात्। नेश्वरस्याहमिति ग्राह्यत्वमिति स्वप्रतिज्ञातार्थे तर्हि तत्त्वमसीत्याद्यभेदोपदेशानुपपत्तिरिति बाधकमुद्भाव्य प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदर्शनमिवान्यत्वेऽपि जीवेश्वरयोस्तादात्म्यदर्शनं कर्तव्यमित्येवंपरत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य न

विरोधित्वमित्याशंकितं पक्षं यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति सिद्धांतेऽनूद्य तथा सति तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यस्य गौणत्वप्रसंगः। तत्प्रतिपाद्यमुख्याभेदस्याभावात्प्रतीकदर्शनविधायकवाक्ये वैरूप्यप्रसंगश्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिधीयते सकृदेव तत्र वचनं भवति। यथा मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादि। इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह। अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः। अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति भेददर्शनस्यापवादाच्चेति गौणत्वप्रसंगादिहेतुभिस्तन्निराकरणादित्यर्थः। अस्तु प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरत्वविवक्षा परस्य किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **अत इति**। प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरतया आत्मेति प्रतिपत्तव्यत्वविधानस्य तथा प्रमितिविधानपरत्वापत्त्या तद्विधानस्य च तद्विषयसत्वाविधानेऽनुपपन्नतया तत्रैव पर्यवसन्नत्वेनेश्वरस्य जीवत्व एव पर्यवसन्नत्वान्नानुक्तोपालंभोऽयमिति भावः ॥ **स्वशब्दादेवेति**। प्राणभृच्चैवेत्यत्रत्यस्यैवशब्दस्य विरुद्धार्थतया यथाश्रुतसंबंधासंभवात्स्वशब्दादित्यनेन संबंध इति भावः। इत्येवेत्येवशब्दो भिन्नक्रमत्वान्नानर्थक इति भावेनाह ॥ **वेदराडेवेति** ॥ **इति योजनेति**। यत इत्यादेर्यदीत्यादिना सान्निधानेऽप्ययोग्यत्वाद्योग्यतया व्यवहितेनाप्यात्मशब्दोदित इत्युत्तरग्रंथेनैवान्वय इति भावः। ननु प्राणभृच्चेति सूत्रे स्वशब्दादिति हेतोर्नेति निषेधस्य चाश्रवणात्पूर्वत्राप्रकृतत्वेन सौत्रचशब्दस्य तदनुषंगाभिप्रायकत्वस्याप्यसंभवात्। प्रकृतत्वेन तत्संभवेऽपि वा जीवस्याप्रसक्ततया तन्निषेधानर्थक्यात्। स्वशब्दात्प्राणभृच्च नोक्त इति कथमेतत्सूत्रार्थानुवाद इत्यतो जीवस्य तत्प्रसक्तिहेतुनिषेधयोः प्रकृततां च दर्शयन् तावताऽपि को दोष उक्तो भवतीत्यतः फलितं दोषं चोपदर्शयन् आकांक्षाक्रमेण भाष्याभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति**। ननु योग्यतया व्यवहितेनात्मशब्दोदित इत्यादिना आत्मशब्दमित्यादिपूर्वग्रंथस्य संबंधे तावतैव विवक्षितसिद्धेर्यदीत्यादिमध्यस्थवाक्यवैयर्थ्यमित्यत उक्तार्थविवरणरूपत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेनोक्तार्थ-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

विवरणपरतया तद्योजयति ॥ **एतदेवेति** । यदीत्यादिवाक्यस्य कथमुक्तार्थविवरणरूपत्वमित्यतोऽपेक्षितं पूरयन्वाक्यं व्याचष्टे ॥ **जीवेऽपीत्यादिना** । अत्र पक्षे वर्तत इत्याद्यनेकपदाध्याहारः समाश्रयणीयो भवतीत्यपरितोषात्पक्षांतरमाह ॥ **अथवेति** । अत्र च वर्तेत जीवमित्येतयोरध्याहारेऽपि न पूर्ववद्बहोरध्याहार इति भावः । नन्वत्रात्मादिशब्दास्तमृते विष्णुं नवदंतीति विष्णुवाचित्वाभावप्रतिपादनान्नास्यागमस्य विवक्षितार्थसाधकत्वेनोपन्यासो युक्त इत्यतोऽत्र नोक्तरीत्याऽन्वयः किं त्वन्यथैवेत्यभिप्रेत्य योग्यकर्माध्याहारेणान्वयमाह ॥ **अन्यान्न वदंतीति** । उक्तप्रतिज्ञायां यतो नाम्नेत्याद्युक्तस्य हेतोरप्रयोजकत्वेनान्वयायोगात्तदुपपादकहेत्वंतराध्याहारं दर्शयंस्तदुपपादकतया मौलं हेतुं योजयति ॥ **यत आत्मादिशब्दाः पूर्तिवाचिन इति** । कथमेतेषां पूर्तिवाचित्वमित्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागोपदर्शनेन तदुपपादयति ॥ **आत्मशब्दोऽपीति** । आङ्पूर्वात्तनोतेरौणादिके ड्मन्प्रत्यये डित्वाट्टिलोपे आत्मन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिः । मनिन्निति पाठेऽपि अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिनि दृशिग्रहणसामर्थ्याट्टिलोपे च सति तन्निष्पत्तिः । विस्तृतिः पूर्तिश्चेत्येक एवार्थ इति भावः ॥ **युक्तित्वेनोक्तत्वादितीति** । अनेन मूले युक्तिशब्दो युक्तित्वेनोक्तिपर इत्युक्तं भवति । ननु जीवनिवारणे आत्मशब्दस्य युक्तित्वेन सूत्रकारस्य युक्तिरेवासिद्धेति न तया आत्मशब्दस्य जीवान्निवारणासिद्धिः । जीवनिवारणे युक्तित्वेन तदुक्तिसिद्धावपि जीवसाधारणस्यापि तस्य तन्निवारणे हेतुत्वेनोक्तिसंभवान्न तस्य जीवान्निवारणसिद्धिः । अस्तु वा तस्य तत्सिद्धिस्तथाऽपि न तेनैक्यानभ्युपगमः शक्य उपपादयितुमप्रयोजकत्वात् । न चैक्याभ्युपगंतुः स्वव्याहत्युपपादनार्थत्वेन तत्साधकत्वाभावान्नाप्रयोजकत्वं ।जीवान्निवारणसिद्धावपि परमेश्वरे वृत्यभ्युपगमे नियामकाभावेन तदसिध्या स्वव्याहत्यप्रसंगात् । तत्प्रसंगेऽपि वा नानिष्टं पश्यामः । इत्येताः शंकाः क्रमेण परिहरन्नेव तात्पर्यमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रथमेति** । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादिति

उ

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तदधिकरणप्रथमसूत्र इत्यर्थः । एवमात्मशब्दस्य जीवेऽवृत्तिं परमेश्वरे वृत्तिं चोपपाद्यैक्याभ्युपगमे सूत्रकारस्य स्वव्याहतिमुपपादयति ॥ **तत्रेति** ॥ **प्रतिज्ञाद्वयं चेति** । यदि जीवेश्वरैक्यं सूत्रकारस्य मतं स्यात्तदा परमेश्वरस्य द्युभ्वाद्याश्रयत्वप्रतिज्ञाने तदभिन्नजीवस्यापि तत्प्रतिज्ञालाभान्न जीवो द्युभ्वाद्यायतनमिति प्रतिज्ञा स्वव्याहता स्यात् । एवं न जीवो द्युभ्वाद्याश्रय इति प्रतिज्ञयैव तदभिन्नेश्वरस्य द्युभ्वाद्याश्रयत्वाभावलाभात् पुनस्तस्य तदाश्रयत्वप्रतिज्ञा सूत्रकारस्य स्वव्याहता स्यात् । इति प्रतिज्ञाद्वयं परस्परं व्याहतमित्यर्थः ॥ **प्रागपीति** । भेदव्यपदेशाच्चेत्यादिना प्रथमपादे शारीरश्चोभयेऽपि हीत्यादिना द्वितीयपादे चेत्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । द्युभ्वाद्यधिकरणेऽपीत्यर्थः ॥ **अनेकेति** । जीवनिवारणे हेतुत्वेनोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यादिरूपानेकप्रमाणेष्वित्यर्थः । ननु व्यावहारिकेत्युत्तरवाक्यमनर्थकं । न चैतदुदाहृतभेदसूत्राणां विषयकथनेन भिन्नविषयत्वोपपादकतया तत्सूत्रविरोधपरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यं । भेदसूत्रविषयोपदर्शनेऽप्यात्मोति त्वित्यभेदसूत्रविषयानुपदर्शनेन भिन्नविषयत्वासिध्याऽस्योदाहृतसूत्रविरोधपरिहारायापर्याप्तत्वादित्यतोऽत्र भेदव्यावहारिकत्वकथनेनाभेदपारमार्थिकत्वस्य सूचितत्वेन भेदाभेदसूत्रयोर्भिन्नविषयत्वसिद्धिसंभवाद्युक्तमस्य तद्विरोधपरिहारकत्वमित्यभिप्रेत्य शंकाग्रंथतात्पर्यमाह ॥ **न कोऽपीति** । विरोधितयोदाहृतसूत्रेषु न केनापि विरोध इत्यर्थः । व्यावहारिकशब्दस्य भ्रांतिसिद्धपरत्वे उपष्टंभकमाह ॥ **प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वादिति** । व्यावहारिकभेदश्चेदित्यस्याः शंकाया इति शेषः । तत्र प्रबोधात्प्राक्पदस्य भ्रांतिदशापरत्वेन भेदस्य भ्रांतिसिद्धत्वावभासादिति भावः । ननु जीवेश्वरभेदस्य भ्रांतिसिद्धत्वेऽपि भेदमात्रस्य तदनभ्युपगमाद्भ्रांतिपूर्वकभेदारोपसंभवात्तदसंभवपरक्त्वासावित्युत्तरग्रंथासंगतीरित्यतो नेदं जीवेश्वरभेदमात्रस्य भ्रांतिसिद्धत्वे दूषणं किंतु भेदमात्रस्य तथात्व एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्पक्षदूषणपरतयोत्तरग्रंथं योजयितुं संभाविताविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं पक्षं बहिरेव दूषयति ॥ **जीवेश्वरभेद इत्यादि** ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अपसिद्धांतादिति । भेदमात्रस्य भ्रांतिसिद्धतायास्तत्सिद्धांतत्वेन जीवेश्वरभेदस्यैव तत्सिद्धत्ववर्णनस्य सिद्धांतविरुद्धत्वादिति भावः ॥ **अभ्रांतीति** । आरोप्यसदृशप्रधानप्रमितिपूर्वकत्वादित्यर्थः ॥ **अंगीकर्तव्यमिति** । तस्य भ्रांतिहेतुभूतप्रधानप्रमित्युपपादकत्वादिति भावः ॥ **न क्वापीति** । भेदमात्रस्य भ्रांतिसिद्धत्वाभ्युपगमादिति भावः । किमनेनोक्तं भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **कुत्रापीति** ॥ **नास्त्येवेति** । ततश्च नापसिद्धांत इति भावः । नन्वेवं भेदमात्रस्य कल्पितत्वप्राप्त्याऽऽरोप्यसदृशसत्यप्रधानाभावेन न तत्सापेक्षजीवेश्वरभेदारोपः स्यादित्यत आह॥ **तथाऽपीति** । तत्कथमित्यतो न तावत्प्रधानं स्वरूपेणोपयुज्यते । तथा सत्यज्ञातरजतस्यापि रजतारोपप्रसंगात् । नापि ज्ञानेन ज्ञानस्य चिरविनष्टस्य कारणत्वानुपपत्तेः किंतु संस्कारेण । तथा च मिथ्यार्थस्याप्युपपद्यत एव प्राधान्यमित्याशयेनाह ॥ **भ्रांतिर्हीति** । तर्हि भ्रांतिहेतुभूतसंस्कारार्थतयैव प्रधानसत्तापेक्षाऽस्त्वित्यतस्तस्य ज्ञानमात्रजन्यतया तत्प्रमयेव तद्भ्रमेणाप्युत्पादान्न प्रधानसत्तापेक्षत्वमित्याशयेनाह ॥ **संस्कारश्चेति** । न च संस्कारस्य ज्ञानमात्रजन्यत्वेऽपि प्रमाजन्यसंस्कारस्यैव भ्रांतिहेतुत्वमिति संस्कारजनकप्रमोपयोगितया प्रधानसत्तापेक्षितैवेति वाच्यं । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावापराधेन भ्रमाभावादर्शनेन प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानमात्रस्यैव तद्धेतुत्वात् । न च तार्किकस्येवारोप्यमेव देशांतरादौ सदित्यावयोर्मतमित्याशयात् । नन्वेवमपि पूर्वभेदभ्रमानुपपत्तिः । प्रधानाभावादिति चेत् । न । तत्पूर्वभ्रांतिसिद्धभेदस्यैव तत्र प्रधानत्वाभ्युपगमेन तदप्रसंगादित्याशयेनाह ॥ **अत इति** । भ्रमसंस्कारात् भ्रमजन्यसंस्कारादित्यर्थः । नन्वेवमपि कल्पाद्यभेदभ्रमानुपपत्तिः । तत्पूर्वं भेदभ्रमाभावेन तज्जन्यसंस्काराभावादित्यतस्तत्कल्पीयभ्रमजन्यसंस्काराभावेऽपि पूर्वकल्पीयभ्रमजन्यसंस्कारसद्भावान्न तदनुपपत्तिरपीत्याशयेनाह ॥ **अनादिश्चेति** ॥ **सोपपत्तिकमिति** । पक्षद्वयस्यैव विकल्पनीयत्वप्रयोजकीभूतसंभावनारूपायाः पक्षांतरविकल्पानिमित्तभूतासंभावनारूपायाश्चोपपत्तेर्मूले ॥१८॥

विकल्प इत्यनेन सूचितत्वादिति भावः । भेदःस्यात्पारमार्थिक इत्युत्तरग्रंथानुरोधेनापेक्षितं पूरयति ॥ **भेदमात्रमितीति** । ननु प्रतिज्ञाया इव तत्प्रमाणस्याप्युक्तरीत्या विकल्प्य दूषयितुं शक्यत्वादेवकारवैयर्थ्यमित्याशंक्य तात्कालिकतद्दूषणानास्थासूचकत्वात्तस्य नानुपपत्तिरित्याशयेन तदर्थमाह ॥ **तिष्ठतु तावदिति** ॥ **इति शेष इति** ॥ **अन्यथा विकल्प इति** । सप्तम्या अनन्वयापातादिति भावः ॥ **अत्र सर्वत्रेति** ॥ **वचनेति** । यत्र श्रूयते यत्रानुवर्तते तत्र सर्वत्रेत्यर्थः । वचनशब्देन तदर्थलक्षणया सिद्धंविकल्पार्थमाह ॥ **सर्वोऽपीति** । आद्यपक्षस्य मूलारूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितं पूरयाति ॥ **एतद्वचनमितीति** । भेदमात्रं व्यावहारिकामित्येतद्वचनमित्यर्थः । ततश्च सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिकल्पित इति वाक्यार्थो व्यावहारिको यदीति मूलार्थोऽवधेयः । ननूक्तवाक्यार्थस्य भ्रांतिसिद्धत्वेऽप्यबाध्यत्वाभ्युपगमात् । तद्बाध्यतोपजीवनेन भेदपारमार्थिकत्वापादनपरोत्तरग्रंथानुपपत्तिरित्यतोऽस्य बाध्यत्वपक्ष एव दूषणत्वेन तत्पक्षदूषणत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र संभावितपक्षद्वयं विकल्प्य द्वितीयपक्षं बहिरेव प्रदूष्याद्यपक्षशंकासमाधानपरतयोत्तरग्रंथं संगमयति ॥ **अत्रापीति** ॥ **वाक्यार्थोऽयमिति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिकल्पित इत्येतद्वाक्यार्थ इत्यर्थः । तद्बाध्यत्वाबाध्यत्वविचारस्यैव तद्भ्रांतिसिद्धत्वाभ्रांतिसिद्धत्वोपपादकत्वादिति भावः ॥ **तस्यापीति** । मूले तच्छब्दपरामर्शविषयो न प्रतीयते । अपिशब्दस्यापि यथाश्रुतसंबंधे वैयर्थ्यं चेत्यतस्तस्यैत्येतत्परामर्शविषयप्रदर्शनपूर्वकमपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वेन समुच्चयप्रदर्शनेन च सार्थक्यं दर्शयन्नेव शंकाभाष्यं व्याचष्टे ॥ **तस्येत्यादि** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिसिद्ध इत्येतद्वचनार्थस्येत्यर्थः । प्रथमपक्षदूषणतां भाष्यस्य मूलारूढां कर्तुमपेक्षितमापादकं पूरयन्योजयति ॥ **सर्वोऽपीति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिसिद्ध इति वाक्यार्थः परमार्थ इति द्वितीयमित्यर्थः । द्वितीयपक्षशंकाया भाष्यारूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितमनुवृत्त्या पूरयाति ॥ **तस्येति** । वर्तत इति तत्परामृष्टदर्शनं वचनस्येति॥

भि चा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अभ्रांतत्वे

सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिसिद्ध इत्येतद्वचनार्थस्येत्यर्थः। अयमितीदमव्यावर्त्यतया सूचितं प्रदर्शयन्नेव तत्संग्राह्यं विशेषमुपदर्शयाति ॥ **तिष्ठतु तावदिति** ॥ **वाक्यार्थस्य चेति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिकल्पित इति वाक्यस्य योऽर्थस्तस्य परमार्थत्व इत्यर्थः ॥ **उभयथाऽपीति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिकल्पित इति वाक्यार्थस्य भ्रांतत्वे चेत्युभयथाऽपीत्यर्थः ॥ **वाक्यार्थस्येति** । सर्वस्य भेदस्य भ्रमसिद्धत्वरूप इत्यर्थः । एकस्येत्याद्युत्तरग्रंथस्य पूर्वोक्तार्थानुपपादकत्वादसंगतिमाशंक्याव्यवहितार्थोपपादकत्वाभावात्तदसंगतावपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तद्ग्रंथसंगतिसंभवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा संगतिमाह ॥ **सर्वोऽपीति** ॥ **उक्तमिति** । भेदःस्यात्पारमार्थिक इत्यादिनेति शेषः ॥ **तदुपपादनायेति** ।स्ववाचोऽसत्यता चेत्स्यादित्यादिनेति शेषः । एकपदस्य कृत्यमाह ॥ **पुरोवर्तिन इति** ॥ **विशेषणस्यासमर्थतेति** । द्वावेव यौ धर्मावित्यनुपपन्नं । धर्माणां बहुत्वेन धर्मयोर्द्वित्वानुपपत्तेः । विरुद्धौ द्वावेवेत्यत्र नानुपपत्तिः । नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरेव विरुद्धतया तद्विरोधिनस्तृतीयस्याभावादित्यर्थः । यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यतैव स्यादित्यनुपपन्नं । असत्यतासत्यतयोर्भिन्नाभिन्ननिष्ठतया व्यधिकरणत्वादित्यत आह ॥ **य इति** । यः पदार्थो द्वयोरेवेत्यभिमतव्याप्तेरत्राप्रदर्शनात्कथमस्य निदर्शनत्वमित्यतो विरुद्धधर्मद्वयोपदर्शनेनोपपादयाति ॥ **सत्यत्वेति** । नन्वाप्तेनोक्तमसत्यं नेति प्रत्यक्षादिनाऽपि प्रमिते सत्युक्तं सत्यमिति प्रतिजानंत्येव तत्किमुक्तवचनग्रहणेनेत्यत आह ॥ **इत्युक्त इतीति** । ततश्च मूले प्रकृताभिप्रायेणैव वचनग्रहणं । वस्तुतस्तु प्रमितमित्येव वक्तव्यमित्युक्तं भवति॥ **आविपालांगनामिति** । अविपालांगना अभिव्याप्येत्यर्थः । ततश्च आबालं हरिभक्तिरित्यादाविव आङ् मर्यादावचन इति वचनग्रहणादभिविध्यर्थकस्याङःकर्मप्रवचनतया तद्योगेन पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचम्यां जातायां कर्मप्रवचनीयस्याङः पंचम्यंतेनाविपालांगनाशब्देन आ अविपालांगनाभ्य इति आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमासे विभाषेति

SGDF. Sri Gargeshwari Digital Foundation

महाविभाषाधिकारेणास्य समासस्य वैकल्पितत्वेन समासाभावपक्षे आविपालांगनाभ्य इति पंचमीश्रवणसंभवेऽपि समासपक्षे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवसुब्लोपादिके सत्याविपालांगनमित्यस्योपपत्तिरिति ध्येयं ॥ **यो यस्याभाव इत्यादि** । यद्यपि सिद्धांते प्रामाणिकस्यनिषेधप्रतियोगित्वाभावान्न भावाभावयोः परस्परनिषेधप्रतियोगिभावोऽस्ति तथाऽपि तदभ्युपगंतृतार्किकरीत्याऽयं ग्रंथ इत्याविरोधः । यद्वा प्रतियोगित्वमत्र न निषेध्यत्वं विवक्षितं किंतु निषेधप्रमितिजनकारोपप्रधानत्वरूपमन्यदेव यत्किंचित्पारिभाषिकं । ततश्च प्रामाणिकस्य निषेध्यत्वरूपप्रतियोगित्वाभावेऽपि निरुक्तप्रतियोगित्वं नानुपपन्नमेवं * यस्याभाव इत्येतदपि यत्प्रधानकारोपविषयस्याभाव इति व्याख्येयं । यस्याऽभावस्य प्रतियोगित्येतदपि यदभावप्रमितिजनकारोपप्रधान इत्येव व्याख्येयं । आरोप्यवत्प्रधानस्यापि तत्प्रतिषेधविरोधित्वेनानुभूयमानत्वात् * तत्प्रतिषेधप्रतियोगित्वमप्युपपन्नं । अत एव प्रतियोगित्वस्याभावविरोधित्वकथनमपि सैद्धांतिकं समंजसं । अनेनैवाभिप्रायेणाग्रेतनव्याहत्युपपादनमपि व्याख्येयमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **अभावस्यैवेति** । तस्यैव भावनिषेधत्वादिति भावः ॥ **एवमिति** । निषेधविशिष्टाभावनिषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वस्य सविशेषणे हीति लाघवमूलकन्यायसिद्धत्वान्निषेधनिषेधरूपातिशयलाभाय च नञ्द्वयसार्थक्यसंभवान्निषेधनिषेधो भावविधिरेव सिध्यतीत्यर्थः । एतच्चाभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभावांगीकारेऽनवस्थानात् स नास्तीति मतमवलंब्योक्तं । अभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभाववादिमतमाश्रित्याप्याह ॥ **तद्व्याप्तो वेति** । एतन्मते तृतीयाभावस्य प्रथमाभावत्वान्नानवस्थेति हृदयं । नन्वस्तु विरुद्धयोरर्थयोर्यत्रैकस्यासत्वं तत्र परस्य सत्वमिति नियमोऽन्यत्र यथातथा । तावताऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ **मिथ्यात्वमिति** । भेदे धर्मिणि तयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मध्ये मिथ्यात्वे सतीत्यर्थः । उक्तन्यायेनेत्यस्य व्याख्यानं द्युभ्वादिसूत्रैरिति ॥ **इदमिति** । आत्मेति तूपगच्छंतीति सूत्रमित्यर्थः । इदं सूत्रमिति संबंधः । श्रुतयः

४ *

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तत्त्वमसीत्याद्याः ॥ **प्रागेवेति** । पृथगधिकरण इत्यर्थः । व्याख्याताः सादृश्याच्च प्रधानत्वादित्यादिना सादृश्याद्यर्थतया व्याख्याता इत्यर्थः । जीवेश्वरयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च नैक्यमिति भावेनात्र यदुक्तं विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वादिति तदपाकरोति ॥ **विरुद्धेति** । सत्यत्वात्तेन दुःखादेरित्यादिनेति शेषः । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यादिनोक्तप्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वं निराकरोति ॥ **प्रत्यक्षादीनामिति** । प्रथमाधिकरणादौ तत्र तत्र प्रपंचसत्यतासमर्थनेनेति शेषः ॥ **अनिष्टत्वं चेति** । मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्यादिनेति शेषः ॥४॥१॥२॥छ॥

एतस्मादात्मशब्दोयं परमात्माभिधा भवेत् ॥ प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ॥ प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मात्कार्या ह्युपासना ॥ न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्माद् ॥ ३ ॥

सु०— एवं प्रथमसूत्रस्यापव्याख्यां प्रत्याख्याय द्वितीयस्यापि प्रत्याख्याति ॥ **एतस्मादिति** । एतस्मादुक्तन्यायादात्मेति सूत्रगतोऽयमात्मशब्दः परमात्माभिधा परमात्मन एवाभिधायकस्तावद्भवेत् । ततः किमित्यत आह ॥ **प्रतीकेति** । तत्तस्मात्पूर्वसूत्रगतस्यात्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वान्न प्रतीक इति प्रतिज्ञावाक्यस्य प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेदित्येवार्थः । इदमुक्तं भवति । न प्रतीक इत्यत्र तावदात्मेतीत्यनुवर्तनीयं पूर्वसूत्रात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यस्यापरिपूर्णत्वात् । पूर्वसूत्रे चात्मशब्दो विष्णुविषय इति समर्थितं । तथा च प्रतीकविषयाया विष्णुदृष्टेरेवायं प्रतिषेधो व्याख्येयः । न प्रतीकेषु जीवमतिं बध्नीयादिति तु प्रतिज्ञाव्याख्याने प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्च प्रसज्येयातामिति । मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थत्वेन यत्प्रतीकसंस्थितत्वेनेत्युक्तं । तदपि नोत्सू (त्रं । किं) त्रितं किंतु प्रतीक इति सप्तम्यंतं पदमावर्तते । तत्राद्यं विषयसप्तम्यंतं नेत्यनेन संबध्यते । द्वितीयमधिकरणसप्तम्यंतं श्रुतिव्याख्यानं । उभयत्रात्मेतीति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याशयवान्प्रसंगाद् द्वितीयं व्याख्याति ॥ **प्रतीक इति** । यस्मात्प्रतीकाविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेत्तस्मादिति श्रुत्यर्थ इति शेषः । हि शब्देन प्रथमादिविभक्तेः सप्तम्यर्थवाचित्वं शाब्दिकानां प्रसिद्धमिति द्योतयाति । इतश्च नायं प्रतिज्ञार्थ इत्याह ॥ **न चेति** । यस्माद्विष्णुः प्रतीकं चशब्दाज्जीवश्च न भवति तस्मात्प्रतीकेष्वात्मेति जीव इत्युपासना न प्रसक्तेति शेषः । अयमर्थः । प्राप्तौ सत्यां हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न च प्रतीकेषूपासकस्यात्मदृष्टिः प्रसक्ता प्रसंजकाभावात् । यत्तु प्रसंजकमुक्तं ब्रह्मण आत्मत्वं प्रतीकानां च ब्रह्मविकारत्वं तदुभयमप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । न ह्यत्यंताभासेन प्रसक्तिर्भवति । अतिप्रसंगात् । ततः प्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति । न हि स इति हेतुव्याख्यानं दूषयति ॥ **न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्मादिति** । तच्छब्दो हि प्रकृतपरामर्शे वर्तते प्रकृतश्चात्मा । आत्मशब्दश्च विष्णुवाच्येवेति समर्थितं । तथा च हि यस्मात्स विष्णुः प्रतीकं नैव तस्मादित्येवार्थः संपद्यते । न हि स उपासकः प्रतीकानीति व्याख्याने तु प्रकृतपरित्यागेनाप्रकृतपरामर्शः प्रसज्यत इति ॥ ४।१।३ ॥

टि०—॥ **प्रत्याख्यातीति** । प्रत्याख्यातुं तदुपयुक्ततया पूर्वोक्तमनुवदतीत्यर्थः । अत एव ततः किमितीति शंकाग्रंथ उक्तस्य प्रमेयस्य प्रत्याख्यानोपयुक्ततासूचकस्तावच्छब्दस्येति ध्येयं । शक्त्या प्रतिपादकत्वरूपाया अभिधायाः शब्दधर्मत्वेन शब्दमात्रत्वानुपपत्तेराह ॥ **परमात्मन एवाभिधायक इति** । ततश्च मूलेऽभिधाशब्दोऽभिधावत्पर इति भावः । तदिति मौलपदस्य व्याख्यानं तस्मादिति । तस्यैव विवरणं पूर्वसूत्रेत्यादि । अपव्याख्याननिरासस्य भाष्यारूढतासिध्यर्थं प्रतिज्ञावाक्यस्येत्याद्यपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यं व्याचष्टे ॥ **न प्रतीक इतीति** ।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

ननु न पूर्वसूत्रस्थस्यात्मशब्दस्य विष्णुविषयत्वमात्रेणात्रोक्तरीत्या प्रतिज्ञार्थसिद्धिः । निमित्तनैमित्तिकभावाप्रतिभासनात् । न च तत्सूत्रस्थात्मशब्दानुवृत्तिबलात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः । तदनुवृत्तेर्निर्मूलत्वादित्यतस्तदनुवृत्तौ निमित्तकथनेन हेतुहेतुमद्भावं दर्शयन्नेव ततोऽपि किमपव्याख्यानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यतः फलितं दोषं दर्शयन्नेवाभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रकृतेति** । आत्मशब्दार्थतया पूर्वसूत्रे प्रकृतस्य विष्णोः परित्यागात्तदर्थतयाऽप्रकृतजीवपरत्वांगीकाराच्चेति भावः । ननु प्रतीकविषयत्वेनेति पूर्ववाक्येनैवापव्याख्याननिरासासिद्धिरतो भाष्यखंडवैयर्थ्यं । न च मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिव्याख्यानार्थत्वादस्य न तदिति वाच्यं । तासां पूर्वमेव व्याख्यातत्वेनास्य तादर्थ्यायोगादित्यतः पूर्वमुक्तस्य श्रुत्यर्थस्य सूत्रारूढत्वोपदर्शनेनोत्सूत्रितत्वशंकापरिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरार्धं संगमयितुमाह ॥ **मनो ब्रह्मेत्यादीति** । नन्वपव्याख्याननिरासेन न प्रतीक इत्यस्य चरितार्थत्वान्न प्रतीके विष्णुरित्यस्य श्रुत्यर्थतया सूत्राल्लाभ इत्याशयेन पृच्छति ॥ **किंत्विति** । उत्तरमाह ॥ **प्रतीक इतीति** ॥ **द्वितीयमिति** । अधिकरणसप्तम्यंतपदोपेतवाक्यमित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । विषयसप्तम्यंतेऽधिकरणसप्तम्यंते च प्रतीकपदेमित्यर्थः । अपव्याख्याननिराकरणावसरे स्वाभिमतश्रुत्यर्थस्य सूत्रारूढताकथनस्यासंगततामाशंक्याह ॥ **प्रसंगादिति** । तस्मादित्यस्य यस्मादित्येतत्सापेक्षत्वात्प्रतीकविषयत्वेनेति पूर्ववाक्योक्तमर्थमेव हेतुतया योजयति ॥ **यस्मादिति** । अस्य भाष्यस्य श्रुत्यर्थतायाः मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **इति श्रुत्यर्थ इति शेष इति** । प्रथमादीत्यादिपदेन द्वितीयापरिग्रहः ॥ **शाब्दिकानामिति** । व्यत्ययो बहुलमिति सप्तसु प्रथमा द्वितीयेत्यादिलक्षणशास्त्ररहस्यज्ञानिनामित्यर्थः ॥ **अयमिति** । न प्रतीकेषु जीवमतिं बध्नीयादित्ययमित्यर्थः । उक्तस्य प्रतिज्ञार्थत्वाभावे हेत्वंतरतया विवक्षितस्याप्रसक्तत्वस्य मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं शेषमाह ॥ **प्रसक्तेति शेष इति** । ननु चोक्तप्रतिज्ञाहेतुतया

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रतीकानां जीवत्वाभावस्यैव भाष्यकारेण वक्तव्यत्वाद्विष्णोर्जीवत्वप्रतीकत्वाभावप्रतिपादनपरस्य न च विष्णुः प्रतीकं यदिति भाष्यखंडस्यानर्थक्यमित्यतोऽस्य प्रतीकेष्वात्मदृष्टिप्रसंजकतया पराभिप्रेतयुक्तिखंडनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रसंजकाक्षेपोत्थानपूर्वकं पराभिप्रेतां युक्तिमुपन्यस्य तन्निरासकतया तमंशं योजयन्नेव भाष्याभिप्रायमाह ॥ **अयमर्थ इति** । प्रतिज्ञार्थस्येव हेत्वर्थस्याप्यनभिमततयाऽवश्यदूषणीयत्वात्तद्दूषणप्रयुक्तां भाष्ये न्यूनतां परिहर्तुं न चेत्यादिभाष्यमेव हेत्वपव्याख्याननिरासपरतयाऽपि योजयति॥ **न हीत्यादि।प्रकृतपरित्यागेनेति**।आत्मशब्दार्थस्य विष्णोरेव सर्वनामतया प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दार्थतया प्रकृतत्वाज्जीवस्य चाप्रकृतत्वादुक्तरीत्या हेतुव्याख्याने प्रकृतपरित्यागाप्रकृतस्वीकारप्रसंग इति भावः ॥ छ ॥ ४ ॥ १ ॥ ३ ॥ छ ॥

नात्मेत्युपासना ॥ इति पक्षो यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते ॥ स नेति युक्तिस्तत्रापि समेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेणं ह्यतद्भावेप्युपासना ॥ उत्कर्ष आत्मनोपि स्याच्चेतनत्वादचेतनात् ॥ तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदां मतं ॥ उत्कर्षाद्ब्रह्मताध्याने यदि स्यात्फलमञ्जसा ॥ ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते॥ अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि क्वचित् ॥ नीचस्य स्वात्मताज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् ॥ चंडालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि॥ को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथंचन ॥ पुरतो नरदेवस्य चंडालो यदि पूज्यते ॥ राजवत्किं न कोपः स्याद्राज्ञो लोकोऽभिपश्यति ॥ राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो नृप इत्यपि ॥ आत्मानं स इति प्रोक्तमितिवद्ध्येव कुप्यति ॥ अभेदेनैतयोर्ध्याने को विशेषो वचस्यपि ॥

सु०— इदानीं ब्रह्मदृष्टिरिति सूत्रस्यापव्याख्यामपाकरोति ॥ नात्मेति । नात्मेत्युपासनेत्येकदेशोत्कीर्तनेन ^प्रतीकेन हि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स इति समग्रसूत्रार्थमनुवदति । प्रतीकेष्वात्मेति जीव इत्युपासना न कार्या । न हि स उपासकः प्रतीकानीति पक्षो यदा इत्येवं पूर्वसूत्रव्याख्यानं यदा तदाऽत्र प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिश्च विरुध्यते । चशब्दोऽप्यव्याख्याननिरासससमुच्चये । एतद्विवृणोति ॥ स इति । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यत्वे त्वया या तादात्म्याभावलक्षणा स नेति युक्तिरभिहिता सा तत्रापि ब्रह्मप्रतीकयोरपि समेति हेतोः प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति सूत्रे व्याख्यायमाने सति उक्तयुक्तिविरुद्धता भवतीति । एतदुक्तं भवति । प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति सूत्रव्याख्यानमसत् । प्रतीकं ब्रह्मतया नोपास्यं । अब्रह्मत्वात् । यद्यन्न भवति न तत्तत्त्वेनोपास्यमिति युक्तिविरुद्धत्वात् । न चेयं युक्तिरप्रमा । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यतायां पूर्वसूत्रे परेणैवोपन्यस्तत्वात् । अन्यथाऽनैकांत्येन तत्रापि साधिका न स्यात् । न च ब्रह्मप्रतीकयोरभेदः ब्रह्मणः सत्यत्वात् प्रतीकानां कल्पितत्वात् । पारमार्थिकभेदाभावस्तावदस्तीति चेत् । तर्हि जीवप्रतीकयोरपि स नास्तीत्यासिद्धिः स्यादिति । स्यादेतत् । न हि स इति न निर्विशेषणो हेतुः सूत्रकारस्याभि (प्रेतो) मतो येन ब्रह्मदृष्टिः प्रतीकेषूक्तयुक्तिविरुद्धा स्यात् । किं तूपास्यस्योत्कर्षप्राप्त्यभावे सतीत्यनेन विशिष्टः । प्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपासने तूत्कर्षप्राप्तिरस्ति । अतोऽतद्भावेऽप्युपासना (कार्येत्य) युज्यत इत्यत आह ॥ यदीति । आद्योऽपिशब्दोऽतिप्रसंगसमुच्चयार्थः । हिशब्दस्योत्तरार्धेनान्वयः । यदि विशिष्टहेतुं व्याख्याय प्रतीकानामतद्भावेऽब्रह्मत्वेऽप्युत्कर्षप्राप्तिमात्रेण ब्रह्मत्वेनोपासनांऽगीक्रियते । तदाऽऽत्मत्वेनापि तदुपासनमंगीकार्यं न तु निराकार्यं । कुत इत्यत आह ॥ उत्कर्ष इति । यस्माद्ब्रह्मवदात्मनोऽपि प्रतीकादुत्कर्षोऽस्ति । कथं । आत्मनश्चेतनत्वात् । अचेतनं खलु प्रतीकं । तस्यात्मत्वेनोपासनाया-

मुत्कर्षप्राप्तिः स्यादिति । अतिप्रसंगस्य विपर्ययपर्यवसानमाह ॥ तस्मादिति । यस्माद्विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रेऽसिद्धिः स्यात् । तत एव प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनवदात्मोपासनं च प्रसज्येत । तस्मादतत्त्वं यद्यन्न भवति तत्तत्वेन नोपास्यमिति सामान्यमेव सूत्रकारस्याभिमतं । न तु विशेषणप्रक्षेपः । तथा च ब्रह्मदृष्टिरिति प्रतिज्ञा स्वोक्तयुक्तिविरुद्धैवेति । अत्र व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वाभिधानस्य हेतोर्निर्विशेषणत्व एव तात्पर्यं स्पष्टत्वार्थं तु व्याप्त्यभिधानमिति ज्ञातव्यं । एवं प्रतिज्ञाव्याख्यानमपाकृत्य उत्कर्षादिति हेतुव्याख्यानमपाकरोति ॥ उत्कर्षादिति । ब्रह्मताध्याने प्रतीकानामुत्कर्षादुत्कर्षस्य दृष्टत्वादंजसा फलं पुरुषार्थरूपं फलं यदि स्यात्तदा तदेव ब्रह्मणो नीचताध्यानमिति तस्मादनर्थः किं न जायते जायत एवेति समन्वयफलत्वादकार्यमेवेदमिति । अभ्युपगम्येदं समन्वयफलत्वमुक्तं । वस्तुतस्तु न पुरुषार्थः किं त्वनर्थ एवेत्याह ॥ अचेतनस्येति । तुष्ट्यभावाच्च न पुरुषार्थलाभस्ततः । क्वचिदित्यनेन यदचेतनं तदुपचिकीर्षालक्षणतुष्टिरहितमिति व्याप्तिं सूचयति । नीचस्य प्रतीकस्य स्वात्मताध्यानाद्ब्रह्म कुप्यति । ततश्चानर्थं प्रयच्छाति । तत्र दृष्टांतो लोकवदिति । यथा लोके शिलादिकं राजत्वादिना चिंतितं न प्रसीदति नापि पुरुषार्थं प्रयच्छाति । यथा च राजा चंडालत्वेन ध्यातः कुप्यति अनर्थं च ददाति । तथेत्यर्थः । अनेन प्रतीकानामचेतनत्वेऽपि ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षत्वात्फलं दास्यतीति च प्रत्युक्तं । तस्यानेनोपासनेन कुपितत्वात् । न वयं ब्रह्मणि प्रतीकत्वोपासनं ब्रूमः । येन ब्रह्म कुपितमनर्थं प्रयच्छेत् किंतु प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनं । ततः पुरुषार्थप्राप्तिरित्यत आह ॥ चंडाल इति । चंडालमुद्दिश्य चंडालो नृप इत्युक्ते तथा नृपमुद्दिश्य नृपश्चंडाल इत्युक्ते नृपेण परिज्ञाते सत्यनर्थप्राप्तौ कथंचन को विशेषः स्यान्न कथंचित्कोऽपि । अत्रोक्तशब्देन ध्यानमुपलक्ष्यते । अज्ञातो-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पासनो राजा नानर्थं करोतीति नृपेण परिज्ञात इत्युक्तं। तथा च प्रतीकं ब्रह्मेत्युपासने ब्रह्म प्रतीकमित्युपासने च सम एवानर्थ इति वाक्यशेषः। ननु क्षत्तरि राजदृष्टिः फलवती राज्ञि क्षत्तृदृष्टिरनर्थहेतुर्दृष्टा। तत्कथमुभयस्य साम्यमुच्यत इति चेन्न। तत्र दृष्टेरभावात्। उक्तिमात्रं तूपचारेण। सिंहो देवदत्त इति यथा। दृष्टौ तु तत्राप्यनर्थसाम्यमेवेत्याशयेनाह॥ पुरत इति। राजा यथा पूज्यते तथा। तदा राज्ञः कोपो न स्यात्किं। लोकेऽभिपश्यति सतीति कोपातिशयप्रदर्शनार्थं। पूजया दर्शनमुन्नीयत इत्यतः पूज्यत इत्युक्तं। न केवलं दृष्टेरुन्नायिकायां पूजायामेव राजकोपः किंतु तादृश्यामुक्तावपीत्याह॥ राज्ञस्त्विति। नाज्ञाता प्रोक्तिः कोपजननी-त्यतो राज्ञस्तु पुरत इत्युक्तं। चंडाले नृप इति प्रोक्तेऽपि प्रकर्षेण न मयोपचारेणोच्यते अपि तु वस्तुत एवेत्युक्तेऽपि राजा कुप्यत्येव हि। आत्मानं प्रति हि स चंडाल इति प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तमितिवदित्यत्र यथा तथैवेत्यर्थः। पूजैव कोपकारणं न दर्शनमित्या-शंकानिरासाय विवेकार्थमयं श्लोकः। एवमुद्देशविधानोक्त्या द्वैरूप्यमंगीकृत्य फलतः साम्यमुक्तं। इदानीं तदपि नास्तीत्याह॥ अभेदेनेति। एतयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरभेदेन ध्यानेऽङ्गीकृते न केवलमनर्थसाम्यं किंतु वचस्यपि को विशेषः। वचनद्वयार्थोऽप्यविशिष्ट एवेत्यर्थः। अत्रैव दृष्टांतमाह॥ अयमिति। व्यक्तिभेदेन दूषणपरिहारः स्यादित्यतोऽयमित्युक्तं। दूषणं नीचत्वलक्षणं। द्वयो-रभेदेन ध्याने दूषणं संभवत्येव। न चैवं। प्रतीकस्य हि ब्रह्मत्वं भाव्यते। न तु ब्रह्मणः प्रतीकत्वमित्यत आह॥ ध्यात इति। तत्तयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरेकस्य प्रतीकस्य तद्भावे ब्रह्मभावे ध्याते सत्यन्यस्य ब्रह्मणस्तद्भावः प्रतीकभावः ध्यातो न किं। एतदुक्तं भवति। भवेदयं परिहारो यदि प्रतीक (स्य) स्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मत्वमुपास्यमिति पक्षः स्यात्। न चैवं। प्रतीकाभावप्रसंगस्य परेणैवो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अयं राजा त्वमित्युक्ते चंडालेऽथ नृपेऽपि च ॥ चंडाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥ ध्यातेऽप्येकस्य तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तत् ॥ न चैष तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्मणा क्वचित् ॥ तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः ॥ तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥४॥

क्तत्वात् । भेदाभेदाभिप्रायेणायं परिहार इत्यपि नास्ति । न हि घटो मृदभिन्नो मृद्घटाद्भिन्नेति भेदाभेदौ। किन्नाम परस्परं। तस्मादनुपमर्दितस्वरूपस्य प्रतीकस्य ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणोऽपि प्रतीकत्वं ध्यातमेवेति युक्तमुक्तमिति । नन्वस्मिन्नुपासने ब्रह्मणा ज्ञातेऽनर्थः स्यान्न त्वज्ञाते । अतस्तथोपासनं करिष्यत इत्यत आह ॥ न चैवेति । तदुपासनं । ब्रह्मणोऽज्ञाने सर्वाध्यक्षं ब्रह्मैव फलं दास्यतीत्यपि रिक्तं वचः स्यात् । ननु श्रुतिविहितमाचरता कथं ब्रह्मकोपेनानर्थप्राप्तिरित्याशंकां परिहरन्नपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । सर्वमिति श्रुतिसूत्रव्याख्यानरूपं । एतेन सालग्रामादौ विष्ण्वादिप्रतिपत्तिरपि परास्ता वेदितव्या । सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानदूषणमसंगतमित्यतः स्वोक्तदार्ढ्यार्थमिति भावेनाह ॥ तस्मादिति । परकीयव्याख्यानस्य दूषितत्वात् । यथोक्तमार्गेणास्मदुक्तं सूत्रार्थमनतिक्रम्य वर्तमानेन मार्गेण ॥ ४।१।४ ॥ ॥

टि०—कोऽसौ समग्रसूत्रार्थोपपादनानुवादकतैकदेशोत्कीर्तनेन नात्मेत्युपासनेति भाष्यस्योच्यत इत्यतस्तं दर्शयन्नेवैकवाक्यतया योजयति ॥ प्रतीकेष्विति । इति पक्षो यदेत्येतदनूद्य विवृणोति ॥ इतीति । ब्रह्मदृष्टिश्च विरुध्यत इत्येतावता पूर्तेर्दृष्टिश्चेति चशब्दस्यानर्थक्यमित्याशंक्य न केवलं पूर्वसूत्रापव्याख्यानमनुपपन्नं किं त्वेतत्सूत्रव्याख्यानमपीति पूर्वोत्तरसूत्रापव्याख्याननिरासममुच्चयार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेनाह ॥ चशब्द इति । उक्तस्यैव पुनर्वचनात्सदेत्युत्तरभाष्यवैयर्थ्यमाशंक्य परिहराति ॥ एतद्विवृणोतीति । ननु युक्तिविरुद्धत्वकथनमात्रेणैव परकीयसूत्रव्याख्या-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नस्यापव्याख्यानत्वासिद्धेर्भाष्ये युक्तेः समत्वकथनमनर्थकमित्यतः प्रामाण्यासिद्धिपरिहारव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति भावेन युक्तिविरुद्धत्वोक्तिफलकथनपूर्वकं विरोधियुक्तिस्वरूपोपदर्शनपूर्वकं च वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । विशेषव्याप्तौ दृष्टांताभावेन व्याप्यत्वासिद्धिमाशंक्य तदभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसत्वान्न तदिति भावेन तामुपदर्शयति ॥ **यद्यन्नेति** ॥ **अनैकांत्येनेति** । अत्र ब्रह्मरूपस्यापि प्रतीकस्य ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन प्रतीकेऽनैकांत्यप्रसंगेनेत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यतायामपीत्यर्थः ॥ **अभेद इति** । ततश्चाब्रह्मत्वहेतुरसिद्ध इति भावः । न तथाऽप्यनैकांतिकपरिहार इत्यत आह ॥ **प्रतीकानामिति** । प्रतीकेषु विशेषणाभावाद्विशिष्टहेत्वभावप्राप्त्या हेत्वगमनान्नानैकांतिकमिति भावः ॥ **अत इति** । हेत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ **अतिप्रसंगेति** । न केवलं विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रेऽसिद्धिरेवोत्कर्ष आत्मनोऽपि स्यादित्यनेनैवोच्यते किंतु प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनवदात्मोपासनमपि प्रसज्येतेत्यतिप्रसंगोऽपीत्यतिप्रसंगसमुच्चयार्थः । ननु तस्मादतत्त्वादित्येव हेतुर्न तु विशिष्ट इति हेतोर्निर्विशेषणत्वमेव वक्तव्यं । व्याप्तेर्निर्विशेषणत्ववचनं तु असंगतमित्यत आह ॥ **अत्रेति** । हेत्वपव्याख्याननिरासस्य मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं पूरयन् भाष्यं योजयति ॥ **प्रतीकानामिति** । ध्यानस्य वास्तवोत्कर्षानापादकत्वादाह ॥ **उत्कर्षस्य दृष्टत्वादिति** । प्रतीकानां ब्रह्मत्वेन ध्यानापेक्षया ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन ध्यानस्य भिन्नत्वे तस्यानर्थसाधनत्वेऽपि प्रतीके ब्रह्मताध्यानस्यानर्थसाधनत्वाप्राप्तेस्तस्यैव ब्रह्मणो नीचताध्यानत्वमाह ॥ **तदेवेति** । अस्त्वेकमेकस्यैवार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वं च । ततोऽपि किमित्यतस्तत्फलं तस्यापि च फलं दर्शयति ॥ **समव्ययफलत्वादकार्यमेवेति** । असत्यानि दुरंतानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षण इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः । प्रतीकानां ब्रह्मत्वोपासनस्य समव्ययफलत्वप्रतिपादनेन फलवत्त्वसमर्थनात्तदभावप्रतिपादनपरोत्तरग्रंथस्य तद्विरोधमाशंक्य परिहरति ॥ **अभ्युपगम्येदमिति** । मूले प्रतीकानां ब्रह्मत्वध्यानस्य तुष्ट्यसाधनत्वमात्रप्राप्तावपि पुरुषार्थसाधनत्वालाभात्साध्यमाह ॥ **तुष्ट्यभावाच्चेति** । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्नेत्येतावता पूर्तेः किं क्वचिदित्यनेनेत्यतोऽचेतनत्वस्य तुष्ट्यसाधकत्वोपयोगिव्याप्त्युपदर्शकत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याह ॥ **क्वचिदितीति** ॥ **तत्रेति** । उभयविधव्याप्तावित्यर्थः ॥ **ब्रह्म कुपितामिति** । यद्यपि नीचस्य स्वात्मताध्यानं न कोपजनकमपि तु स्वात्मनो नीचताध्यानमेव तथाऽपि नीचस्य स्वात्मताध्यानस्यैव स्वात्मनो नीचताध्यानताया उक्तरीत्या सिद्धत्वात्तदभिप्रायेण ब्रह्म कुप्यतीत्युक्तमत एवात्र यथा राजा चंडालत्वेन ध्यातः कुप्यतीति वक्ष्यमाणो दृष्टांतोऽपि संगच्छत इति ध्येयं । अनेनेत्युक्तं हेतुमेव दर्शयति ॥ **तस्येति** । गूढाभिसंधिर्यथाश्रुते शंकते ॥ **न वयमिति** । ततः पुरुषार्थप्राप्तिरिति। कोपकारणस्योपासनस्याभावेन ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षत्वात्फलं दास्यतीति भावः । उक्तसाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र तद्विवक्षायां पौनरुक्त्यमित्यत्राह ॥ **अत्रोक्तशब्देनेति** । मूले दार्ष्टांतिकमनुक्त्वा दृष्टांतमात्रोक्तिरयुक्तेत्यतस्तत्पूरयति ॥ **तथेति** । पूर्वपक्ष्याभिसंध्युद्घाटनपूर्वकं तत्परिहारतयोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **ननु क्षत्तरीति** ॥ **उक्तिमात्रं त्विति** । दृष्टयनुन्नायकोक्तिरित्यर्थः ॥ **राजा यथेति** । अनेन मूले राजवदिति प्रथमांताद्वतिस्तत्र तस्येवेति लक्षणस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्याततया नियमत्वाभावादित्युक्तं भवति । नन्वत्र राज्ञश्चंडालदर्शनस्यानर्थसाधनत्वाभिप्राये पूज्यत इति पूजाग्रहणानर्थक्यापत्त्या तदनुरोधेन राजवच्चंडालपूजाया एवानर्थसाधनतयाऽकर्तव्यता लभ्यते । तत्कथमनेन दर्शनस्य तत्सिद्धिरित्यतो नात्र पूज्यत इत्युक्त्यनुरोधेन तथा पूजाया अनर्थसाधनत्वं शंकनीयं । राजवच्चंडालदर्शनस्यानर्थसाधनत्वेऽभिहिते परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कथं परसंबंधिनो राजवच्चंडालदर्शनस्य परं प्रति सिद्धिरिति । येनानर्थसाधनत्वं तस्येत्यतः प्रत्यक्षेण तदसिद्धावपि पूजाया दर्शनकार्यतया तदविनाभूतत्वाच्च

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तदनुमापकत्वेनानुमानादेव तत्सिद्धिसंभवान्न दर्शनस्यानर्थसाधनत्वानुपपत्तिरित्यनर्थसाधनदर्शनानुमापकतया पूज्यत इति पूजाग्रहणस्यार्थवत्त्वसंभवे-
नान्यथासिद्धतया न तदनुरोधेन तस्यास्तत्साधनत्वलाभ इत्याशयेनाह ॥ **पूजयेति** ॥ **तादृश्यामिति** । दृष्टेरुन्नायिकायामित्यर्थः । प्रोक्ति-
रित्यत्रोक्त इत्येतावता पूर्तेः किं प्रशब्देनेत्यत उक्तौ प्रकर्षसूचकत्वान्न तदानर्थक्यमित्याभिप्रेत्य कोऽसावुक्तेः प्रकर्षो यत्सूचकत्वं प्रशब्दस्य
स्यादित्यतस्तदर्थकथनपूर्वकं तत्सूचितमुक्तौ विशेषमपि दर्शयति ॥ **प्रकर्षेणेत्यादि** । इतिवदित्यस्य विवरणमित्यत्र यथेति । ननु पूजाया
अनर्थसाधनत्वाभिप्रायमेव पूजाग्रहणमस्तु किं तत्साधनदर्शनानुमापकतया तद्ग्रहणमित्यन्यथासिद्धकल्पनयेत्यतस्तादृशपूजाया एवानर्थसाधनत्वे यत्र
तादृशोक्त्युन्नीतदृष्ट्याऽनर्थस्तत्र तत्साधनपूजाया अभावेनानर्थाभावापत्त्या पूजयोक्त्या वोन्नीतदृष्टेरेवानुगताया अनर्थसाधनत्वसंभवे उचिता तादृशी
पूजा क्वचिच्च तादृश्युक्तिरेवानुसंधानमित्यनुगतयोरतादृशपूजोक्त्योरतत्साधनत्वकल्पनाया असंभवेनोन्नीता दृष्टिरेव साधनं न पूजेति युक्तमन्यथा-
सिद्धत्वकल्पनं पूजाग्रहणस्येत्याशवानाह ॥ **पूजैवेति** । पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायाह ॥ **एवमिति** । द्वैरूप्यं भिन्नार्थत्वं । स्वं रूपं शब्दस्या-
शब्दसंज्ञेत्यादाविव रूपशब्दस्याभिधेयपरत्वादिति भावः ॥ **तदिति** । द्वैरूप्यमित्यर्थः ॥ **व्यक्तिभेदेनेति** । गजव्यक्तिभेदेनेत्यर्थः । ननु
प्रतीकस्य स्वस्वरूपानुपमर्देन ब्रह्मभावध्यानाभ्युपगमे भवेद् ब्रह्मणोऽपि प्रतीकभावस्य ध्यातत्वप्राप्तिः । न चैवमभ्युपगच्छामः । किं नाम प्रतीक-
स्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मभावध्यानं । तत्कथं ब्रह्मणः प्रतीकभावस्य ध्यातत्वप्राप्तिः स्यात् । यद्वा कार्यं कारणाभिन्नं कारणं च कार्याद्भिन्नमिति
कार्यकारणयोर्व्यवस्थितभेदाभेदांगीकारात्प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यतया तदभेदेऽपि कारणस्य ब्रह्मणः प्रतीकाद्भिन्नत्वेन प्रतीकस्य ब्रह्मत्वध्यानेऽपि न
ब्रह्मणः प्रतीकतया ध्यातत्वप्राप्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । यद्येवंरूपौ न भेदाभेदौ तर्हि किंरूपौ ताविति पृच्छति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

किं नामेति । परिहरति ॥ **परस्परमिति** । भेदाभेदौ द्वावपि कार्यकारणयोः परस्परप्रतियोगिकावेव वर्तेते भेदसाधकस्य खंडितत्वादेर-भेदसाधकस्य सामानाधिकरण्यस्य चोभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः ॥ **तस्मादिति** । कार्यकारणयोः परस्परभेदस्य सत्वादित्यर्थः ॥ **श्रुति-विहितमिति** । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिविहितामित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तथा ध्यानस्यानर्थफलकत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ छ ४।१।४ छ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ **तथोपास्यांजसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् ॥ करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्य-स्याप्यसंगतां ॥ करोति ॥ छ ॥**

सु०—॥ ॐ **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** ॐ ॥ निवृत्ता साधनचिंता । प्रतिबंधकानां पूर्वोत्तराणामनंतकर्मणां भावान्न ज्ञानिनो मोक्षः संभवतीत्याशंकानिरासाय कर्मनाशाख्यं ज्ञानफलमिदानीं निरूप्यते । तत्र ज्ञान-सामर्थ्येनैव कर्मक्षयो भवतीति प्रतीतिं निराकर्तुं सूत्रतात्पर्यमाह ॥ **तथेति** । तथोक्तप्रकारेण अंजसा आदरनैरंतर्याभ्यां उपास्य-दृष्टं ज्ञानात्पूर्वं निखिलं पापं चशब्दादनिष्टं पुण्यं च पाश्चात्यस्य पापस्यानिष्टपुण्यस्य च । अनेनातोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोरिति सूत्र-तात्पर्यमुक्तं भवति ॥ ॥

टि०—॥ ॐ **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** ॐ ॥ **साधनचिंतेति** । मोक्षांतरंगतयावश्यं भाविसाधनचिंतेत्यर्थः ॥ **पूर्वोत्तराणामिति** । द्वंद्वे सर्वनामसंज्ञाया द्वंद्वे चेति प्रतिषेधादामि सर्वनाम्नः सुडिति न सुडिति ज्ञेयं । न च द्वंद्वे चेति समुदायस्य संज्ञानिषेधेऽप्यवयवानामनिषेधात्तदंतविधिना सर्वनाम्नः परस्यामः सुट् स्यादेवेति वाच्यं । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रयोगात्सर्वनाम्नो विहितस्याम एव सुट् विधानास्थित्याऽत्र च समासादेव तस्योत्पन्नत्वेनावयवादविहिततया तदप्रसंगात् । पापं भस्मसात्करोतीत्येतावता पूर्तेः पापं चेति चशब्दानर्थक्यमाशंक्य ज्ञानिकृतज्ञानात्पूर्वभाव्यनिष्टपुण्यसमुच्चयार्थत्वान्न तादिति भावेन चशब्दं तदर्थतया व्याचष्टे ॥ **चशब्दादिति** । सूत्रेऽघमात्रस्य श्रवणादसूत्रितानिष्टपुण्यसमुच्चयार्थत्वे उत्सूत्रार्थत्वादभाष्यत्वमित्याशंक्यात्र सूत्रे तस्याश्रुतत्वेऽपि सूत्रांतरे श्रुतत्वात्तदर्थतयाऽस्य नाभाष्यत्वप्रसंग इत्यभिप्रेत्यैतद्व्याख्येयसूत्रोदाहरणपूर्वकं तद्व्याख्यानतां भाष्यस्योपदर्शयाति ॥ **अनेनेति** । अनिष्टपुण्यसमुच्चायकचशब्देनेत्यर्थः ॥ छ ॥

॥ ॐ इतरस्यापेवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ **तद्विषश्चैवं पुण्यनाशोऽप्यसंगता ॥ यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्धि विशिष्यते ॥ पूर्वं स्वर्गादिलब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितं ॥ कर्म विद्यायुतं पश्चान्मोक्षे वीर्यप्रदं त्विति ॥ छ ॥**

सु०— ॥ ॐ **इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु** ॐ ॥ इदं सूत्रं केचिद्ब्रह्मविद एवाघस्येव पुण्यस्याप्यशेषो विनाशो भवति । शरीरपाते प्रत्यासन्ने सतीति व्याचक्षते तदसत् । अतोऽन्यदपीत्यस्य पुनरुक्ततापसंगात् । व्याख्यानव्याख्येयभावस्य चानन्यगतित्वात् । पूर्वसूत्र एवाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणोपपत्तौ सूत्रांतरारंभवैयर्थ्यात् । अस्माकं त्वग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणि पुण्येऽपि विभागसूचनार्थानि । ज्ञानोत्तरं पुण्यार्जनस्याभावादश्लेषशब्दो विनाशार्थो व्याख्यातव्यः । तथा च प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्चेत्याशयवानन्यथा सूत्रतात्पर्यमाह ॥ **तद्विषश्चेति** । ब्रह्मद्विषश्च । एवं ज्ञानिवत् । द्वेषपरिपूर्तेः पूर्वस्य पुण्यस्य नाशो भवत्युत्तरस्यासंगताऽपि । अत्र सूत्रं यदेव विद्ययेति हीति । तत्पुनरुक्तं । एतदर्थस्य तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण प्रागुक्तत्वादित्यत ॥ २६ ॥

आह ॥ **यदेवेति** । अत्रोक्तं प्रमेयमिति शेषः । अतो न पुनरुक्तिदोष इति हेरर्थः । वक्ष्यमाणोऽर्थविभागः प्रकरणवशात्प्रसिद्ध इति वा । कथं विशिष्यत इत्यतः पूर्वसूत्रतात्पर्यं तावदाह ॥ **पूर्वमिति** । स्वर्गादीति मोक्षेतरपुरुषार्थग्रहणं । उत्तरसूत्रतात्पर्यमाह ॥ **पश्चादिति** । पश्चात्त्विति संबंधः । विद्यायुतं कर्मेति वर्तते । वीर्यप्रदं आनंदातिशयप्रदं । इति चोदितमिति संबंधः । सकलकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यात् । न चैवं । जीवन्मुक्तानामुपलंभादित्याशंकापरिहारायोक्तं सूत्रकारेण । अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति ॥ ॥

टि०—॥ **पुनरुक्ततेति** । अत्र सूत्रे ज्ञानिकृतपुण्यनाशस्यैव त्वया प्रतिपाद्यत्वांगीकारात्तस्य चेतरस्याप्येवमित्यत्रैव प्रतिपादनादिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाभ्युपगमात्सूत्रद्वयस्य न तत्प्रसंग इत्यत आह ॥ **व्याख्यानेति** । अत्र चास्मदुक्तरीत्या गत्यंतरस्यैव सत्वान्न तदाश्रयणं युक्तमिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽप्याद्यसूत्र एवाद्यपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणैवोपपत्तौ सूत्रांतरारंभवैय्यर्थ्यमविशिष्टमित्यतोऽस्मन्मते इतरस्येत्यस्य ज्ञानिकृतपुण्यविषयत्वाभावस्याग्रे स्फुटत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यं । नाप्यग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणां।तेषां ज्ञानिपुण्यविषयतायामपि तदीयपुण्ये विभागपूर्वकं विनियोगप्रतिपादकत्वात् । तथाहि । अग्निहोत्रादीत्यत्र यज्ज्ञानिसंबंध्यग्निहोत्रादिपुण्यमकाम्यं तस्य ज्ञानात्पूर्वकालीनस्य ज्ञानार्थतायास्तदुत्तरस्य च मुक्तावानंदातिशयानुभवार्थताया अतोऽन्यदपीत्यत्राकाम्यपुण्यादन्यस्य ज्ञानात्पूर्वकालीनस्याप्रारब्धानभीष्टभेदभिन्नस्य काम्यस्याघवदेव विनाशितायाः प्रारब्धस्य चेष्टस्यानाशिताया उत्तरकालीनस्यापीष्टानिष्टरूपस्य संश्लेषाश्लेषयोर्यदेवेत्यत्र ज्ञानिकृताकाम्यकर्मणो महानंदफलतया मोक्षानुप्रवेशस्य समर्थितत्वेन पुण्ये विभागस्य सद्भावादाद्यसूत्र एवाद्यपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेण ज्ञानात्पूर्वोत्तरयोरप्रारब्धानभीष्टकाम्यपुण्ययोर्ग्रहीतुमशक्यत्वान्नोत्तरसूत्र-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वैष्यर्थ्यप्रसंग इति भावेनाह ॥ **अस्माकं त्विति** ॥ **किंचेतरस्यापीति** । सूत्रस्य त्वदुक्तार्थत्वेऽश्लेषशब्दस्य पूर्वसूत्रगताश्लेषशब्दार्थतया प्रकृतसंबंधाभावरूपार्थपरित्यागस्तत्राप्रकृतविनाशार्थतया विकल्पनं च प्रसज्यत इत्याह ॥ **ज्ञानोत्तरमिति** । नन्वत्राप्यश्लेषशब्दस्य संबंधाभावार्थतया विनाशार्थत्वाभावान्न प्रकृतत्यागादीत्यत उक्तं ज्ञानोत्तरमिति ॥ **प्रागिति** । तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः ॥ **हेरर्थ इति** । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाण इति** । पूर्वं स्वर्गादीत्यादिनेति शेषः ॥ **इति चेति** । हेरर्थ इति संबंधः । स्वर्गादीत्यादिपदसंग्राह्यतावच्छेदकमाह ॥ **मोक्षेतरेति** ॥ छ ॥

॥ ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यते ॐ ॥ **ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरत्तथा ॥ ब्रह्मद्विद् ब्रह्मदर्शी च तमोमोक्षाववाप्नुतः ॥ ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसंक्षयः ॥ ब्रह्मणस्त्वेव तावत्त्वं पंचाशद्ब्रह्मणस्तथा ॥ रुद्रस्य विंशदेवस्यादिंद्रस्यार्काादिके दश ॥ अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वंत आरब्धसंक्षयः ॥ ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं व्रजेत् ॥ इति सत्तत्त्ववचनं स्वयं भगवतोदितं ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४॥१॥ छ ॥**

सु०—तर्हि प्रारब्धकर्मभावात्कथं मोक्ष इत्याशंक्य पुनः सूत्रितं ॥ **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यत इति** । एतदपि न ब्रह्मविन्मात्रविषयमित्याशयवान् व्याचष्टे ॥ **तत इति** । अप्रारब्धक्षयानंतरं । इतरत्पापं । प्रारब्धकर्मणामनंतत्वे भोगेन क्षयो न शक्य (ते) इत्याशंकामागमवाक्येन परिहरति ॥ **ब्रह्मणामिति** । ब्रह्मणां शतमिति षष्ठ्या अलुक् । तस्य कालो ब्रह्मणां शतकालः तस्मात्तत्समाप्तेः पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनामारब्धसंक्षयो भवति । अस्यैव विवरणं ब्रह्मणस्तु तावत्त्वमेव ब्रह्म-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

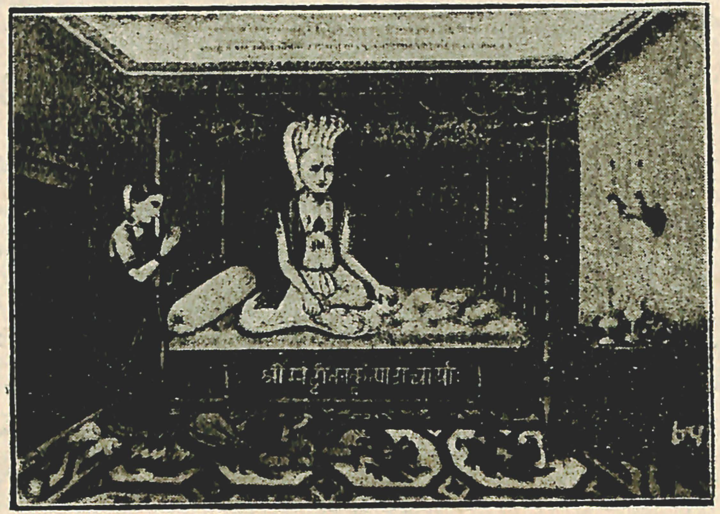
कल्पानां शतेनैव कर्मक्षयवत्त्वं । ब्रह्मण इति जातावेकवचनं । पंचाशतां ब्रह्मणां कालात्पूर्वं रुद्रस्यारब्धसंक्षयः । तथाशब्दः समुच्चये । विंशतिपर्यायो विंशच्छब्दः । ब्रह्मणां विंशतिरेव तदवच्छिन्न एवेंद्रस्य प्रारब्धकर्मसंक्षयकालः । अर्कादिकेऽर्कादीनां दश ब्रह्मणस्तदवच्छिन्नः कर्मक्षयकालः । ब्रह्ममात्रस्यैकस्यैव ब्रह्मणः । अतः परं प्रारब्धं कर्मसंक्षयानंतरमपि ब्रह्मणा सहैव नारायणं व्रजेत् ॥ ४।१।८ ॥ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिन्प्रथमचरणः पर्यवसितः॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४।१॥

टि०—॥ ॐ **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथसंपत्स्यते** ॐ ॥ ब्रह्मणामित्येतस्य भिन्नपदत्वेन् तत्सापेक्षशतशब्दस्यासमर्थत्वान्न कालशब्देन समासः संभवाति । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात् समासकल्पनं तु अगतिका गतिरित्यतो ब्रह्मणां शतकालादित्येतावत एकपदतामाश्रित्य समासं समर्थयते ॥ **ब्रह्मणां शतमितीति** । तर्हि सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुलोपप्रसक्त्या ब्रह्मशतकालादिति भवितव्यं । ब्रह्मणां शतकालादिति तु कथमित्यत आह ॥ **षष्ठ्या अलुगिति** । षष्ठ्या आक्रोश इति स्मरणादिति भावः । सर्वज्ञानिप्रारब्धकर्मभोगस्य ब्रह्मशतकालाभिव्याप्तिप्रतीतिं पारिहराति ॥ **तस्मादिति** । अनेन मूले कालशब्दस्तत्समाप्तिपर इत्युक्तं भवति । पौनरुक्त्यमाशंक्य परिहराति ॥ **अस्यैवेति** । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वयोग्यजीवस्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्मकल्पानां शतेनैवेति** । ब्रह्मशतकालस्यादौ कियतः कालस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनार्थं गतत्वात् । अपरोक्षज्ञानकालमारभ्य किंचित्पुनर्ब्रह्मकल्पशतेनैवेत्यर्थः । व्यक्त्यैक्यस्य बाधितत्वेन तन्निबंधनैकवचनानुपपत्तेर्जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिबंधनं पंचाशद्ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मण इत्येकवचनमित्याह ॥ **ब्रह्मण इतीति** । बुद्ध्या विविक्तस्य कालादित्यस्य पूर्वमित्यस्यारब्धसंक्षय इत्यस्य चानुवृत्तिमभिप्रेत्य पंचाशद्ब्रह्मणस्तथा रुद्रस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ **पंचाशतामिति** । यद्यपि रुद्र-

SGDF
Sri Gargeshwari Foundation

पदयोग्यस्य जीवस्य किंचिन्न्यूनपंचाशद्ब्रह्मकालमनुवर्तेत इति सामान्यमेव सन्न्यायरत्नावल्यामुक्तं तथाऽपि तथैव चत्वारिंशद्भिः पदं शैवं च जन्मभिरिति भागवततात्पर्यस्थवाक्यानुरोधेन किंचिन्न्यूनशब्दस्तदर्थो व्याख्येयः । ततश्चैकचत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पसमाप्तेः पूर्वमित्यर्थः । रुद्रस्य शेषत्वानंतरमेव मुक्तेः क्लृप्तत्वादिति ध्येयं । ननु पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतामिति सूत्रे द्वयोर्दशतोर्विंशातिरित्येव निपातनात् विंशतिरित्येव वक्तव्यं विंशादिति तु कथमित्यतः प्रमाणबलाद्विंशतिशब्दपर्यायविंशच्छब्दस्यापि सिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **विंशतीति** । ब्रह्मणां विंशतेर्ब्रह्मधर्मत्वेन न कालत्वमित्यत आह ॥ **तदवच्छिन्न इति** । किंचिन्न्यूने तद्विंशतीत्यवच्छिन्न एवेत्यर्थः । इंद्रादिपदयोग्यानामप्येवं कालतो ह्रासक्रमो भवतीति सन्न्यायरत्नावल्यामुक्तत्वादिति ध्येयं । ब्रह्मण इत्यादि षष्ठी प्रायःपठितत्वाद्योग्यत्वाच्चार्कादिक इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे एकवचनं तु जात्यभिप्रायमित्याभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **अर्कादीनामिति** । अनुवृत्तस्य षष्ठ्येकवचनांतस्य ब्रह्मशब्दस्य दशेति प्रथमाबहुवचनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तन्निर्वाहाय विभक्तिविपरिणामं जात्येकवचनतां चाभिप्रेत्य विशेष्यमाह ॥ **शब्दंब्रह्मण इति** । दशब्रह्मणामेवारब्धसंक्षयकालत्वानुपपत्तेराह ॥ **तदवच्छिन्न इति** । दशब्रह्मण इति क्वचित्पाठः । तत्र दशशब्दो दशकपरः । ब्रह्मण इत्यनुवर्तते । तच्च जात्यभिप्रायं । ततश्च ब्रह्मणां दशकमर्कादीनामारब्धसंक्षय इति योजना । तदवच्छिन्नेत्यादि पूर्ववदेव योज्यमित्यवगंतव्यं ॥ **एकस्यैव ब्रह्मण इति** । एकब्रह्मावच्छिन्नः काल इत्यर्थः । ब्रह्मणैवेत्येवकारस्य वैयर्थ्यादिप्रसंगेन यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **सहैवेति** ॥ ७ ॥ ४ । १ । ८ ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यचरणानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृत्तौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ ४-१ ॥ ७ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रीमद्गोविन्दपादाचार्याः

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकादिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०-देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि ॥ उत्क्रांतिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः ।
कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयं ॥ फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितं ॥

सु०—द्वितीयपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरं भाष्यं देवानां मोक्ष उत्क्रांतिश्चास्मिन्पाद उच्यत इति । तत्र देवानामित्येतद्यदि मोक्षोत्क्रांतिभ्यां संबध्यते तदा देवेभ्योऽन्येषां सशरीराणामेवावस्थानमिति प्राप्नोति । अन्यत्र वा तच्छरीरपरित्यागप्रकारश्चिंतनीयः। अचिंतने वा कारणं वाच्यं । यदि च मोक्षेणैव संबध्यते तदा देवानां मोक्ष इतरेषामुत्क्रांतिश्चेत्युक्तं भवति । मोक्षश्च प्रकरणवशाद्देहादिति गम्यते । तथा च प्रथमपादे कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे उच्यत इति यथा सामान्येनोक्तं तथाऽत्राप्युत्क्रांतिरस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यं । किमनेन विभागे (नेत्य) न कृतं स्यादित्यत आह ॥ **देवानां चेति** । यदतीतपादे चिंतितं कर्मनाशाख्यं फलमेतावद्देवानां मनुष्याणां च सममेव । कर्मनाशाभावे तत्फलानुवृत्तेरावश्यकत्वात् । मनुष्यशब्दो देवव्यतिरिक्तान् लक्षयति । तस्मात्सामान्येन पूर्वपादप्रतिपाद्यमुक्तं । एतत्पादप्रतिपाद्या देहादुत्क्रांतिस्तृतीयपादप्रतिपाद्योऽर्चिरादिमार्गश्च देवानां न प्रायेण भविष्यतोऽतो विभागेनोक्तिर्युक्तेति । अनेन मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इत्येतद्भाष्यमपि देवव्यतिरिक्तानां मार्गः सर्वेषां गम्यं चेति व्याख्येयमिति सूचितं भवति । स्फुटं चैतद्वक्ष्यति । उत्क्रांतिमार्गश्च विमुक्तगम्यमिति ।

टि०—॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ननु देवानां च मनुष्याणामिति भाष्यमनर्थकं । न च देवानां मोक्ष उत्क्रांतिश्चास्मिन्पादउच्यत इति विभागेन पादप्रतिपाद्योक्तिसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यं । तथा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पादप्रतिपाद्योक्तिं विना तदलाभेन तत्समर्थनार्थत्वायोगात्कथंचित्लाभेऽपि विभागेनोक्तौ बाधकाप्रतिभासेन तत्समर्थनानर्थक्याच्चेत्यतोऽत्रानुक्तावपि भाष्ये तथोक्त्या तल्लाभात् तत्रानुपपत्तिसद्भावाच्च न तत्समर्थनपरोत्तरभाष्यवैय्यर्थ्यमित्याशयेन पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरभाष्योदाहरणपूर्वकं तत्रानुपपत्तिशंकामुत्थापयति ॥ **द्वितीयपाद इति** ॥ **अन्यत्रेति** । पादांतर इत्यर्थः । अन्यथाऽनियमाधिकरणविरोधादिति भावः ॥ **कारणं वाच्यमिति** । शास्त्रांतरसिद्धत्वासंभावनादिराहित्यरूपमित्यर्थः । अन्यथाऽवश्यवक्तव्यानुक्तिप्रसंगादिति भावः ॥ **प्रकरणवशादिति** । कर्ममोक्षानंतरभावितया वक्ष्यमाणमार्गादिरूपतत्प्राप्तिपूर्वभावितया देहमोक्षस्यैवावशिष्टतया प्रकरणप्राप्तत्वादित्यर्थः । किमत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **उत्क्रांतिरस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यमिति** । चरमदेहनाशोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्येव वक्तव्यं । उत्क्रांतिर्मोक्ष इति विभागेनोक्तिर्व्यर्थेति भावः ॥ **मनुष्यशब्द इति** । यद्यपि देवशब्दस्यैव लक्षकत्वमाश्रयितुं शक्यं । प्रथमपठितदेवपदत्यागेन चरमश्रुतमनुष्यशब्दे तत्स्वीकारायोगात् । तथाऽपि एकप्रकरणपठितत्वादुत्तरवाक्यगतदेवशब्दस्यापि तथा सति तल्लक्षकत्वप्रसंगेन तन्निरासार्थं मनुष्यपदस्यैव लक्षणाश्रयणमिति भावः । ननु देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि उत्क्रांतिर्देवानां न प्रायेण भविष्यतीत्येतावतैव भाष्यखंडेन देवानामित्यादिविभागेन पादप्रतिपाद्योक्तिसमर्थनसिद्धेरितरांशवैय्यर्थ्यमित्यतस्तावतैवै तत्पादप्रतिपाद्यार्थविभागोक्तिपरभाष्यसमर्थनासिद्धावपि तृतीयपादप्रतिपाद्यार्थविभागोक्तिपरभाष्यसमर्थनासिद्धेस्तत्समर्थनार्थत्वान्न तदंशस्यापि वैय्यर्थ्यमिति भावेन तदुदाहरणपूर्वकमनेन सूचितं तद्व्याख्यानप्रकारं दर्शयति ॥ **अनेनेति** । इत्याद्यंशांतरेणेत्यर्थः ॥

॥ १ ॥

सु०— भवत्विदं प्रतिपाद्यं एत (त्पादप्रति) त्प्रतिपादने का संगतिरित्यतः प्रसंगात्पादचतुष्टयस्यापि संगतिमाह ॥ कर्मेति ।

SGDF
Sri Gargeshwari ... Foundation

तथाशब्दः समुच्चये । उत्क्रांतिशब्देन देवतदितरसाधारणश्चरमदेहनाशो लक्ष्यते मार्ग शब्देन ब्रह्मप्राप्तिश्च । इतिशब्दो भोग इत्यतः प (रो यो) रं योज्यः । क्वचित्पाठः प्रोक्तमित्युदितमिति च तत्र यथास्थान एवेतिशब्दः । आद्ये मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयात्मकत्वं विधेयं । द्वितीये तु विपर्ययेण। क्रमादित्येतदावर्तनीयं । ततश्चायमर्थः । फलं खल्वत्राध्याये निरूपणीयं । फलं च मोक्षः । स च कर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकः । आत्यंतिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्त्योरत्रैवांतर्भावात् । कर्मक्षयादयश्च क्रमाद्भवंति । ज्ञानोदयानंतरमेव हि कर्मक्षयः क्षीणकर्मणश्चोत्क्रांतिः उत्क्रांतस्य च स्वयोग्यमार्गेण गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः ततो भोग इति । तस्मादेतेषु पादेषु क्रमादेवोदिता इत्यंतर्भावलक्षणा चानंतर्यलक्षणा च संगतिरिति ।

टि०–॥ **पादचतुष्टयस्यापीति** । एकीकृत्य पादचतुष्टयस्यापि संगतिप्रतिपादने निमित्तं तु लाघवायेति पूर्वपादोक्तमवधेयं । ननूत्क्रांतिवद्द्वितीयपादप्रतिपाद्यतयाऽभिमतस्य देवानां मोक्षस्यावश्यवक्तव्यस्यापरिग्रहान्न्यूनत्वं तत्परिग्रहे चार्थद्वयप्रतिपादकतयाऽर्थैकत्वाभावान्नैकपादत्वं । एवं मार्गद्वयस्यापि तृतीयपादप्रतिपाद्यतया तदनुक्तेर्न्यूनत्वं तस्याप्यत्र परिग्रहे चार्थैक्याभावान्नैकपादत्वमित्यत आह ॥ **उत्क्रांति शब्देनेति** ॥ **देवतदितरसाधारण इति** । नाशो लक्ष्यत इत्यनुवर्तते । इतिशब्दस्य यथाश्रुतसंबंधे फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षत्वविधानापत्त्या फलचतुष्टयं मोक्ष इति प्रोक्तमिति नपुंसकस्य वक्तव्यतया प्रोक्त इति पुल्लिंगानुपपत्तेर्नेत्थं वचनव्यक्तिः । किंतु मोक्षः फलचतुष्टयं प्रोक्त इति मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयत्वविधानमेवेति न पुल्लिंगानुपपत्तिरित्याशयेनेतिशब्दस्य भिन्नक्रमतयाऽन्वयमाह ॥ **इतिशब्द इति** ॥ **यथास्थान एवेति** । यद्यप्यत्र भोग इत्यतः परं इतिशब्दस्यावश्यकत्वान्न यथाश्रुतस्थान एवेतिशब्दो योजयितुं शक्यत इति तथोक्तिर-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

युक्ता तथापि यथा पूर्वत्र यथाश्रुतसंबंधपरित्यागेन भिन्नक्रमतयैव तत्संबंधो न तथाऽत्र किंतु यथाश्रुतसंबंधोऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणैवमुक्तं । तदर्थं च यत्रेतिशब्दः श्रूयते तत्रास्त्यैवेति योज्यं । इतिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वं यथाश्रुतान्वयाश्रयणेन सूचितं । पाठभेदमुद्दिश्य विधानभेदमुपदर्शयति ॥ **आद्य इति** । पुल्लिंगपाठ इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । नपुंसकपाठ इत्यर्थः ॥ **विपर्ययेणेति** । फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षात्मत्वं विधेयमिति विपर्ययेणेत्यर्थः ॥ **आवर्तनीयामिति** । अन्यथा कर्मक्षयादीनां क्रमात्पादेषूदितत्वप्रयोजकीभूतायाः कर्मक्षयादीनां क्रमभावितायाः अलाभेन क्रमात्पादेषूदितत्वानुपपत्तिप्रसंगादिति भावः । ननु च भाष्यकारीयं फलस्य मोक्षत्वकथनमनर्थकं । न च तस्यैतदध्यायप्रतिपाद्यत्वासिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यं । फलस्यैतदध्यायार्थत्वासिद्ध्या तदानर्थक्यात् । तत्सिद्धावपि फलस्यान्यादृशस्यापि संभवान्न तस्य मोक्षतायां नियामकमस्ति । अस्तु वा फलस्य मोक्षत्वमपि । तथाऽपि न तच्चातुर्विध्यं भाष्यकृदुक्तं युक्तं । आत्यंतिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्त्योरपि पृथक् सत्वात् । अस्तु वा तच्चातुर्विध्यमपि । तथाऽपि न भाष्यकृदुक्तस्तत्क्रमो युज्यते । उक्तक्रमे नियामकाभावात् । भावेऽपि क्रमादुदितत्वे न नियामकं पश्यामः । अस्तु वा क्रमेणोदितत्वमपि । तथाऽपि संगत्यनुक्तिस्तदवस्थैवेत्येताः शंकाः क्रमेण परिहरति ॥ **ततश्चेति** ॥ **फलमिति** । जिज्ञास्यतया प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातेष्वर्थेषु फलस्यैवावशिष्टत्वादिष्विति भावः ॥ **फलं चेति** । धर्मार्थकामानामनित्यतया फलत्वानुपपत्तेर्मोक्षस्य च नित्यतया तदुपपत्तिरिति भावः ॥ **अंतर्भावादिति** । ततश्च नोक्तचातुर्विध्यानुपपत्तिरिति भावः । क्रममेवोपदर्शयति ॥ **ज्ञानोदयानंतरमेवे-त्यादिना** ॥ **स्वयोग्यमार्गेणेति** । मनुष्याणामार्चिरादिरूपेण देवानां स्वस्रष्टृप्रवेशार्थं तदभिसर्पणरूपेणेत्यर्थः ॥ **अंतर्भावलक्षणेति** । कर्मनाशादिफलचतुष्टयस्योक्त्या तत्प्रतिपादकानां चतुर्णां पादानां फलाध्यायेऽतर्भावलक्षणा संगतिरुक्तेत्यर्थः । पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादार्थं

॥ २ ॥

प्रत्युपजीव्यत्वादुत्तरोत्तरपादानां पूर्वपूर्वपादेन सहानंतर्यलक्षणा संगतिरपि क्रमादुदितत्वोक्त्या भवतीत्याह ॥ **आनंतर्येति** ।

स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये ॥ देवानां मार्ग उद्दिष्टो नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ॥ स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देहस्तत्र लयं व्रजेत् ॥ यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रांतिस्ततो भवेत् ॥ लयाच्चैवार्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः ॥ कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामुत्तरं स्वतः ॥ जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन ॥ उत्क्रांतिमार्गौ भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥ अन्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिं ॥ सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः॥

सु०— देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तं । तत्किं यत्र स्थितास्तत्रैव मुक्ता भवंतीत्यत आह ॥ **स्रष्टृष्वेवेति** । क्वचिदस्रष्टृष्वपीति चशब्दः । तथा च न्यायविवरणे।ब्रह्मणो लये प्रत्यासन्ने प्रतिप्रवेशार्थं तदभिसर्पणमेव मार्गगमनमित्यर्थः । तर्हि देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तस्य को विषय इत्यत आह ॥ **नेति** । देवानां देहादुत्क्रमो नास्तीत्युक्तं । तत्कुतः सदेहानामेवावस्थानप्रसक्ते-रित्यत आह॥ **न चेति**। अत एवेत्युपस्कर्तव्यं । चशब्देन सदेहानामवस्थानं समुच्चिनोति । एतदेव विवृणोति॥ **स्रष्टुस्त्विति** । देहश्चेतनाधिष्ठित एव । तत्र स्रष्टरि उत्क्रांतिः शरीरात् चेतननिष्क्रमणात्प्रागेव सृज्यानां देहः स्रष्टृषु विलीयत यत इत्यर्थः । स्रष्टृलये निमित्तं स्रष्टुर्ग्रासभूतस्येति । देहस्त्विति संबंधः । देवानामार्चिरादिमार्गो नास्तीत्युक्तं तत्कुत इत्यतो यत्पुरा मार्गांतरमुक्तं तत एवैतत्सिद्धमित्याशयवांस्तदनुवादेन युक्त्यंतरमाह ॥ **लयाच्चेति** । देवतामुक्तेः प्रागेवेत्यर्थः । अर्चिरादीनां लोकानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । सर्वेषामपि भवेदर्चिरादिरिति शेषः। स्वत उत्तरं विशतामित्युक्तानुवादः । ननु प्रायेणेत्युक्तत्वात्कदाचिद्देवाना

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मुत्क्रांतिमार्गावंगीकार्यौ । तत्रोक्तयुक्तिविरोध इत्यत आह ॥ **जातानामिति** । यद्यपि भवतस्तथाऽपि न तदा मुक्तिरिष्यते किंतु ब्रह्मणा सहैव । अतो नोक्तयुक्तिविरोधः । एतदुक्तं भवति । उत्क्रांतिमार्गसामान्यमपेक्ष्यैव प्रायेणेत्युक्तं । न तु मुक्तिकालीना- वुत्क्रांतिमार्गौ । तस्य च व्यावर्त्यावमोक्षकालीनौ युक्तिस्तु मुक्तिविषयेति न विरोध इति । किं देवानामेव ब्रह्मणा सह मुक्तिः । अन्येषामपीति ब्रूमः । तर्हि भेजे खगेंद्रध्वजपादमूलमित्यादिविरोध इत्यत आह ॥ **अन्येषामपीति** । साक्षान्मुक्तिर्लिंगशरीर- भंगलक्षणा । प्राप्यावस्थितानामपीति योज्यं । तमिति वैकुंठादिस्थं । छंदस्युभयथेति अनाशीर्विषयस्यापि लिङ आर्धधातुकत्वा- द्भूयादिति साधु । इतीश्वराशीरिति वा । अस्मिन्पक्षे साध्यमादौ पृथग्वाच्यं तस्य निमित्तं ज्ञापकं चानेनोच्यत इति ।

टि०-॥ **मार्गो नास्तीत्युक्तामिति** । मार्गाभावे च तत्र गमनमपि नास्तीत्युक्तप्रायमिति भावः । ननु तत्सृज्यानां तत्तत्स्रष्टृष्वेव प्रवेश इति तु नियमो न युक्तः । तथा सत्यश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयाभावप्रसंगादित्यतोऽत्र चशब्देनास्रष्टृष्वपि लयप्रतिपादनेनोक्तनियमा- सिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन चशब्दार्थमाह ॥ **क्वचिदिति** । तथा सति नियमकाभावादतिप्रसंग इत्याशंक्याह॥ **तथा चेति** । तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरिति ‡ अस्रष्टृष्वपि लयोऽभिहित इत्यर्थः । न्यायविवरणे वरुणाद्युत्पन्नाबादिदेवतासमानानां वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां स्वसमाना^दिदेवतालयस्थाने वरुणे युक्त्या लयसमर्थनान्नातिप्रसंग इति भावः । ननु ब्रह्मणो लयात्पूर्वमेव देवता नामपि लयावश्यंभावात्कथं प्रवेशोक्तिस्तदेत्यत आह ॥ **प्रत्यासन्न इति** । ननु मूले मार्गगमनस्यानुक्तत्वात्कथमनेनैवोक्तशंकापरिहार इत्यतोऽत्र प्रवेशशब्दस्य लक्षणया तदर्थाभिसर्पणपरत्वेन प्रवेशमात्रपरत्वाभावात् तस्यैव च मार्गगमनत्वसंभवादुक्तशंकापरिहारकत्वमस्येत्याह ॥ **प्रवेशार्थ-**

वा

SGBF Sri Gargeshwari Bhagat Foundation

मिति ॥ **तर्हीति** । तदभिसर्पणस्य मार्गगमनत्व इत्यर्थः । असति मार्गे तद्गमनानुपपत्त्या तत एव मार्गस्य सिद्धेरिति भावः ॥ **अत एवेति** । सृज्यदेहानां स्रष्टृप्रवेशेन लयादेवेत्यर्थः ॥ **चशब्देनेति** । अनेनात एवोत्क्रमः चशब्दात्सदेहानामवस्थानं च नेति चशब्दो भिन्नक्रमतया योजितो भवति ॥ **एतदेवेति** । अत एवेत्युक्तमेवेत्यर्थः । मूले स्रष्टृष्विति तुशब्दो विशेषार्थ इति भावेन तं दर्शयति ॥ **चेतनाधिष्ठित एवेति** । अन्यथा तत्रत्यचेतनस्योत्क्रांतिप्रसंगेन तन्निषेधानुपपत्तेरिति भावः । अनेनात एवेत्येतत्कथं विवृतं भवतीत्यतस्तं प्रकारमाह ॥ **चेतनेति** । मूले स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्येत्यस्यानर्थक्यमाशंक्य सृज्यदेहस्य स्रष्टृषु लये किं निमित्तमित्याशंकानिरासाय तन्निमित्तोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयति ॥ **स्रष्टृष्विति** । अनेन तत्र ग्रासत्वं तत्र लये निमित्तं । यो यद्ग्रासः स तत्र लीयत इति व्याप्तेरित्युक्तं भवति ॥ **मार्गांतरमिति** । स्रष्टृप्रवेशरूपमित्यर्थः । अर्चिरादयो ये लोकास्तेषामिति समानाधिकरणा षष्ठीति भ्रमनिरासायाह ॥ **अर्चिरादीनामिति** । लोकानामपीत्यपिशब्दस्य वैय्यर्थ्यादिप्रसंगेन यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **सर्वेषामपीति** । स्रष्टृप्रवेशरूपमार्गसद्भावात्कथमित्याक्षेपानुपपत्तिमाशंक्य न तदत्राक्षेपोऽभिमतः किंनामार्चिरादिरूपस्यैवेति नानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षितं शेषमाह ॥ **अर्चिरादिरितिशेष इति** । ननु मुक्तिकालीनावुत्क्रांतिमार्गौ कदाचिद्देवानां विद्येते न वा । आद्ये उक्तयुक्तिविरोधः । द्वितीये प्रायेणेत्यस्य वैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृकत्व एव क्त्वाप्रत्ययविधानात् । प्रकृते च हरिप्राप्तिं प्रति पुरुषाणां भवनक्रियां प्रति च मुक्तेः कर्तृत्वात्क्रियाद्वयस्य समानकर्तृकत्वाभावेन क्त्वाप्रत्ययस्याप्रसक्त्या कथं तदादेशः प्राप्येति ल्यप् स्यादित्यतोऽवस्थितिरूपक्रियांतराध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वेन प्राप्यावस्थितिरूपक्रियाद्वयस्यैव कर्तृत्वेन क्त्वाप्रत्ययप्रसक्त्या

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

न तदादेशस्य ल्यपोऽनुपपत्तिरित्याशयेन क्रियांतरमध्याहरति ॥ **प्राप्यावस्थितानामपीति** । ननु भवतोर्लिङि तस्य लिङाशिषीत्याशीर्विषय एव लिङ आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन प्रकृते च नाशीर्विषयतया आर्धधातुकसंज्ञाया अप्रसंगेन तिङ् शित् सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शबिति कर्त्रर्थकसार्वधातुकनिमित्तकशपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अवादेशे च सति यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति लिङ् निमित्तयासुटि सुट्तिथोरिति तकारानिमित्ते सुटि च सार्वधातुकलिङः लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारद्वयस्यापि लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपेन तकारमात्रावशेषे अतो येय इति या इत्यस्य ईयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे आद्गुण इति गुणे च सति भवेदिति भवितव्ये भूयादिति कथमित्यतश्छंदस्युभयथेत्यनाशीर्विषयस्यापि लिङ आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन तिप आर्धधातुकसंज्ञोपपत्त्या सार्वधातुकसंज्ञाया अप्रसंगेन तन्निमित्तकशपोऽप्राप्त्या यासुट् परस्मैपदोष्विति यासुटि लिङो ङित्वे च तस्मिन्परत क्ङिति चेति निषेधेन सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणाप्राप्त्या स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे इकारलोपे च सति भूयादित्यस्याप्युपपन्नत्वात् न दोष इत्याशयेनाह ॥ **छंदस्युभयथेति** । यद्यपि छंदसि विषये सार्वधातुकासार्वधातुकं चेत्युभयथापि भवतीत्येतावत्सूत्राल्लभ्यते नत्वनाशीर्विषयस्यापि आर्धधातुकत्वमिति नैतद्बलेन तत्सिद्धिः । तथाऽप्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे सर्वमपि प्रकरणमपेक्ष्यैवै तदुच्यते व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपंच इति वृत्तिकृतोक्तत्वात् । एतत्सिद्ध्यभिप्राये-णास्यात्रोपन्यास इत्यवधेयं । अस्मिन्पक्षे छांदसत्वमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षांतरमाह ॥ **इतीश्वराशीरिति वेति** । नन्वेवं साध्या-नुक्तिप्रसंगेन तत्किमित्याकांक्षाऽनुपरमेण साकांक्षत्वाद्वाक्याभासत्वं स्यादित्यत आह ॥ **अस्मिन्पक्ष इति** । ईश्वराशीरिति पक्ष इत्यर्थः । सर्वेषामपि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिर्भवतीति साध्यं पृथगेव श्लोकाद्बहिरेव वाच्यमित्यर्थः ॥ **तस्येति** । तस्य साध्यस्य किं कारणमिति जिज्ञासा-

यामीश्वराशीर्लक्षणं तद्भूयादित्यनेन किं ज्ञापकमित्याकांक्षायां शास्त्रलक्षणं ज्ञापकं च शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः ।

क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः ॥ अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयंभूः ॥ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभि-मानाः ॥ भगवंतमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह ॥ परमं मोक्षमायांति लिंगभंगेन योगिनः ॥ प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः ॥ आनंदव्यक्तिमायांति पूर्णां लिंगस्य भंगतः ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् ॥ भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते ॥ तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात् ॥ उच्यते देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ॥ तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाश्रयात् ॥ नाना वदंति पुंसां हि मतयो गुणभेदतः ॥

सु०—इति शास्त्रस्य निर्णय इत्युक्तमेव विवृणोति ॥ **क्ष्मेति** । भूतानामादिर्भूतादिः क्ष्मादिपदैः पंचानां महाभूतानां मनसो दशानामिंद्रियाणां पंचानां विषयाणां भूतादिपदोपलक्षितस्य त्रिविधस्याप्यहंकारस्याभिमानिनो देवा उच्यंते । अव्याकृतं परमेश्वरं । यर्हि यदा गुणत्रयस्यात्माभिमानी परं परसंख्योपेतं परः क्ष्मादिभ्यः । एवं तदा भगवंतमिति तदीयं लोकं । अगता-भिमाना अगतजीवभावाः । परमं मोक्षमित्यस्यैव विवरणं लिंगभंगेनेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यद्वा । लिंगभंगेन निमित्तेन परमं मोक्षमानंदाविर्भावमायांतीति व्याख्येयं । तच्चेति चशब्देन स्रष्टृष्ववेत्युक्तं समुच्चिनोति । श्रुत्यादिकं भाष्योदाहृतं ग्राह्यं । ननु यथा द्वितीयतृतीयपादप्रतिपाद्यमुत्क्रमादिकमसाधारणं तथा चतुर्थपादोदितो भोगः किमसाधारणः ? किंवा प्रथमपादोदितकर्मक्षय

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

इव साधारण इत्यपेक्षायामाह ॥ भोगस्त्विति । असाधारण्ये प्रमाणाभावादिति भावः । अस्मिन्प्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथमनिर्देशः कृतस्तस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्रेति । तत्र द्वितीयपादे प्रथममिति शेषः । उत्तरोत्तरतः उत्तरोत्तरेषु । अतः प्रथममसौ निर्दिष्ट इति । नन्वयुक्तमेतत् । वाङ्मनसीत्यादिसूत्रेषु देवानामश्रवणात् । अथ वागादिशब्दास्तदभिमानिनामुपलक्षका इति मतं । तदा सति वाचके लाक्षणिकप्रयोगस्य प्रयोजनं वाच्यं । यद्वा वाचका एवेति पक्षस्तथाऽपि प्रसिद्धशब्दपरित्यागेनाप्रसिद्धपदप्रयोगे प्रयोजनं वक्तव्यमेवेत्यत आह ॥ देहेति । बाह्यतत्त्वव्यावृत्त्यर्थं देहगानामित्युक्तं । वर्तते देह एताभिरिति वृत्तयो जडा वागाद्याः । यथा मुच्यमानानां देवानामेवं देहगानां तदभिमतानां वागादीनामुत्तरोत्तरेषु मरणकाले लयो भवतीत्येतदपि प्रसंगाज्ज्ञापयितुंवागादिपदप्रयोग इति भावः । वागादिशब्दा देवानां वाचका एवेति तुशब्देन सूचयति । भवेदेवं पादार्थः संगतिश्च । यदि भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणः स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमणेन वा परित्यक्तदेहाः स्वोचितेनार्चिरादिना वा पथा वैकुंठलोकवासिनं भगवंतं हिरण्यगर्भेण सह प्राप्ता भिन्नलिंगशरीराः विध्वस्तप्रकृतयोऽत्यंतनिवृत्तानिष्टाः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा भगवत्समीप एव तमुपासीनाः स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा संकल्पमात्रसाध्यान्दिव्यभोगांस्तारतम्येन भुंजाना न कदाचित्पुनरावर्तंत इत्येतन्मोक्षस्वरूपं कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिरित्यादिनोक्तं निश्चितं स्यात् । नचैवं । तैस्तैर्वादिभिरन्यथा मोक्षस्वरूपस्य वर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौ च संशयस्य ध्रुवत्वादित्यत आह ॥ तत्रेति । तत्र तथा सति सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे श्रुत्यादिप्रमाणैरुपपादिते सति । वादिनस्तु प्रतिभाश्रयास्वोत्प्रेक्षामात्रेण नाना वदंति । अतः प्रमाणमूलत्वादस्याप्रमाणमूला-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नामुत्प्रेक्षामात्रयोनीनां वादानां च साम्याभावाश्च संशयावकाशः । ननु यदि तथा तथा प्रमाणानि संति तर्हि तत्तद्वादिनां तादृशानि ज्ञानानि कुतो न जायंते । प्रमाणाभासैर्विमोहितास्त इति चेत् । तत्त्वज्ञाभिमता अपि कुतस्तैर्न विमूढाः । दोषदर्शनादिति चेत् । इतरेऽपि कुतो न दोषान्पश्यंति। प्रमाणैस्तत्त्वज्ञानोदयोऽपि समान इत्यतो मूलकारणमाह ॥ पुंसां हीति । गुणभेदो गुणविशेषः । हिशब्देन ज्ञानं कर्म च कर्तेत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । एतद्विशदयति ॥ तमसैवेति । मिश्रज्ञानेऽन्यथात्वं सम्यक्त्वं चास्तीत्यतोऽन्यथैवेत्युक्तं । यथेति भिन्नं पदं सम्यग्वाची । तमोगुणः प्रमाणेषु चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्याभासानां दोषानाच्छाद्य विपरीतज्ञान (मुत्पा) मप्युत्पादयतीत्यादि द्रष्टव्यं । सम्यग्ज्ञानं सत्त्वगुणेन भवतीत्युक्तं तस्य मुक्तेषु तावदपवादमाह ॥ गुणेति । यद्यपि विमुक्तानां मतिः सम्यगेव अथापि गुणातीता सत्त्वजन्या न भवति । कुतः शुद्धचितिः नित्या च यतः । जडं हि कुतश्चिज्जायते न चेतनं । तथाऽनित्यत्वमेव न नित्यं । दैत्यानां स्वरूपज्ञानेष्वविद्यमानं सम्यक्त्वं * तर्हि कथमित्यतः शुद्धेत्युक्तं । स्वाभाविकदोषरहितेत्यर्थः । स्वरूपोपाधिगतदोषनिबंधनं हि दैत्यानां ज्ञानानामसम्यक्त्वं । करणनिमित्तो ज्ञानानां विषयनियमो वैशद्यभेदश्च । तत्र यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं तर्हि निर्विषयं वा स्यात्सर्वविषयं वा । एवं वैशद्येऽपीति । तत्राह ॥ तत्तादिति । तेषां तेषां माहात्म्यं योग्यतारूपं तदेव योगो निमित्तं ततस्तदनुसारेण (बहुल) बहुलार्थविषयिण्यतिविशदा च । श्रीदेव्यामप्युक्तस्यापवादमाह ॥ स्पष्टा चेति । श्रियो मतिश्च सम्यक्त्वेऽपि गुणातीतेति संबंधः । महाशुद्धचितित्वेनेति पूर्ववदेव तत्र हेतुः । महच्छब्देन कदाऽपि (बाह्य) दोषसंबंधो नास्तीत्युच्यते । स्पष्टैवेति मुक्तमतेरप्यतिशयेन विशदेत्यर्थः । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयं ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पृथक् पृथक् प्रजायंते तमसैवान्यथा मतिः ॥ रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः ॥ गुणातीता विमुक्तानां मतिः शुद्धचितिर्यतः ॥ सम्यगेवाथ नित्या च तत्तन्माहात्म्ययोगतः ॥ बहुला चातिविशदा स्पष्टा चैव श्रियो मतिः ॥ महाशुद्धाचितित्वेन ततोप्यतिमहाचितिः ॥ अशेषोरुविशेषाणामतिस्पष्टतया दृशिः ॥ नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा ॥ सूर्यप्रभावद्यदखिलं ॥

भगवज्ज्ञानेऽप्यपवादमाह ॥ **ततोऽपीति** । नारायणमतिश्च सम्यक्त्वेऽपि परा गुणेभ्य इति शेषः । तत्र पूर्ववदेव हेतुः । ततः श्रियोऽप्यतिशयेन महाशुद्धाचितिः । विशिष्यंत इति विशेषाः पदार्थाः । अशेषाणामुरूणामनंतानां विशेषाणां दृशिर्विषयीकरिणी अतिस्पष्टतयाऽशेषपदार्थविषयेत्येतदपि बहुला चातिविशदेतिवद्व्याख्येयं । दृशिः साक्षात्कार इति वा । नित्यमेकप्रकारेत्युत्पत्ति-विनाशरहितेत्ययमपि गुणातीतत्वे हेतुः । केचिदेकमेवेश्वरज्ञानमित्यास्थिताः । अपरे त्वनेकानीति । तद्विवेकार्थमुक्तं निरंतरा निर्भेदेति । तर्हि किं तेषु तेषु पदार्थेषु ज्ञातेषु विक्रियते नेत्याह ॥ **नित्यमविकारण्येवेति** । कथं तर्हि तत्तद्विषयीकरणमित्यत उक्तं ॥ **सूर्येति** । यथा सूर्यप्रभा स्वयं निर्विकाराऽपि तांस्तान्प्राप्तान्विषयान्प्रकाशयति तथेयमपीत्यर्थः । अत्र च विशेष एव निर्वाहकः । अत एवैकेत्यनुक्त्वा निरंतरेत्युक्तं । निर्लेपा वीतदोषा चेति शुद्धत्वव्याख्यानं । लेपः कर्मसंबंधः । महच्छब्दव्याख्यानं पूर्ववत् । यद्वा नित्यमेवेति तदर्थमत्रापि योज्यं । परा स्वतंत्रेत्यतिशब्दस्य व्याख्यानत्वेनापि व्याख्येयं । अत एव तत्तंत्रत्वाच्चेति वक्ष्यति । एतानि विशेषणानि लक्ष्मीज्ञानेऽप्यतिदिशति ॥ **विशेषानिति** । तद्गतान्भगवद्गतांस्तानि लक्षणानि यस्याः सा तथोक्ता । श्रियो मतिः मतिपत्तव्येति शेषः । भगवद्गताशेषविशेषविषयीकारित्वं विहायान्यधर्मवती ज्ञातव्येत्यर्थः । माय इत्युक्तस्य

भासयंती निरंतरा ॥ निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥ विशेषांस्तद्गतांस्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः॥ तथैव स्पष्टताभावा-त्तत्तंत्रत्वात्तु केवलं ॥ न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ॥ मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ॥ अग्निज्वालावदेव स्यात्स्रुतिगानां दृशो भवः ॥

तात्पर्यमाह ॥ **तथैवेति** । यथा भगवन्मतेर्निरतिशयस्पष्टत्वं तथैव केवलं तत्तंत्रत्वाद्भगवन्मात्राधीनत्वात् । अत्र केवलमिति स्वरूप-कथनं । पराधीनत्वादित्येव हेतुः । तादृशी भगवन्मतिसदृशी । अतः प्राय इत्युक्तमिति भावः । लक्ष्मीमतिविशेषणानि मुक्त-ब्रह्ममतावतिदिशति ॥ **ब्रह्मणस्त्विति** । ब्रह्मणस्तु मतिः श्रियो यथैवं प्रायः तथा वैशद्याद्यभावात्प्राय इत्युक्तं । केवलमित्यु-क्त्यभावाच्च । अत एव तत्र तदुक्तं । ब्रह्मण इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह ॥ **मुक्तानां त्विति** । विशेषबलेन वृद्धि-ह्रासवतीत्यर्थः । यथोक्तं अवृद्धिह्रासरूपत्वमित्यादि । मुक्तग्रहणस्य तात्पर्यमाह ॥ **अग्नीति** । अग्निज्वालायां अग्नेरिव संसारिणां दृशोंऽतःकरणाद्भव उत्पत्तिरेव स्यान्न तु व्यक्तिमात्रं ॥

टि०—भूतादिपदस्य भूतेंद्रियादिपरत्वे क्ष्मांभोनलेत्यादिपूर्वेण पौनरुक्त्यप्रसंगादन्यथा व्याचष्टे ॥ **भूतानामादिरिति** । क्ष्मादिपदानां जडपरतायां वक्ष्यमाणमुक्त्यसंभवप्रसंगाद्देवतापरतामाह ॥ **क्ष्मादिपदैरिति** । भूतादिपदस्य स्ववाच्यमात्रपरतायां तामसाहंकारस्यैव तथात्वेन भूता-दिपदेन तदभिमानिमात्रलाभेन त्रिविधाहंकाराभिमानिनामलाभप्रसंगात्तल्लाभाय लक्षणया त्रिविधाहंकारपरतया भूतादिपदं व्याचष्टे ॥ **भूतादिप-दोपलक्षितस्येति** । क्ष्मादिपदानां तत्तद्देवतापरत्वे लक्षणाप्रसंग इत्यतोऽभिमन्यमानवाचकशब्दानामभिमानिषु मुख्यतया अभिमान्यधिकरणसिद्ध-त्वान्न तत्प्रसंग इत्याशयेनोक्तमभिमानिन इति । अमृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमित्युत्तरत्र श्रवणादाह ॥ **अव्याकृतं परमेश्वरमिति** । सदैव

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

ब्रह्मणा भूयादिति पूर्वोक्ताया अन्येषां लिंगभंगस्य ब्रह्मलिंगभंगेन समानकालतायाः क्ष्मेत्यादिप्रमाणारूढत्वस्यात्र प्रमाणे ब्रह्मलिंगभंगस्य कालविशेषस्य तत्कालेऽन्येषां लिंगभंगस्य चानुक्तावसंभवात्तदुपपत्तये यर्ह्येवंशब्दौ यदा तदेत्यर्थतया व्याचष्टे ॥ **यर्हि यदा एवं तदेति** । गुणत्रयमात्मा यस्येति न स्वरूपार्थकस्यात्मशब्दस्य बहुव्रीहिर्युक्तः गुणत्रयस्यैतत्स्वरूपतया बाधितत्वादित्यभिप्रेत्य समासप्राबल्यात् षष्ठीतत्पुरुष इत्याह ॥ **गुणत्रयस्यात्मेति** । तथाऽपि हिरण्यगर्भस्य गुणत्रयस्वरूपतया बाधितत्वात्कथं षष्ठीतत्पुरुषोऽपीत्यतो वाऽऽत्मशब्दस्याभिमानिपरत्वेन स्वरूपार्थत्वाभावाद् गुणत्रयाभिमानितायाश्चाऽबाधितत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अभिमानिनीति** । वैय्यर्थ्येनान्यत्वाद्यर्थकत्वासंभवात्परशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ **परमिति** । ब्रह्मवर्षशतरूपमित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य परत्वोक्तेर्मूले वैय्यर्थ्यमाशंक्य क्ष्मादिदेवैः कुतस्तस्य परिवृतत्वमित्यतस्तत्र तदुत्तमत्वरूपहेतुकथनपरत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेन परशब्दं तदुत्तमत्वार्थतया व्याचष्टे ॥ **परः क्ष्मादिभ्य इति** । भगवंतमिति भगवच्छब्दस्येश्वरपरत्वे तमनुप्रविष्टानां तेनैव साकमित्यादिनोच्यमानब्रह्मप्राप्त्युक्तिविरोधात्तल्लोकपरतया भगवत्पदं व्याचष्टे ॥ **भगवंतमितीति** । नन्वगताभिमानिनां दोषित्वेन भगवत्प्राप्तेरयोगात्तथोक्तिरयुक्तेत्यतोऽत्रागताभिमानपदस्य जीवभावात्यागपरत्वेन दोषात्यागपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अगतेति** ॥ **विवरणमिति** । विशेषकथनतया लिंगभंगेनेत्यस्य परमं मोक्षमिति सामान्योक्तिविवरणत्वमिति भावः । लिंगभंगस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरयोगेन तत्र तृतीयाया अयोगात्तदनुपपत्तिमाशंक्याह ॥ **इत्थंभूतलक्षण इति** । किंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तस्य लक्षणं चिन्हं तत्र तृतीयेत्यर्थः तथा च परमत्वरूपं प्रकारं प्राप्तस्य मोक्षस्य लिंगभंग एव चिन्हं । अनेनैव मोक्षस्य परमत्वादिति भावः । आनंदव्यक्तिमायांति पूर्णा लिंगस्य भंगत इत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणानुसारेण

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

लिंगभंगस्य पूर्णानंदव्यक्तिं प्रति निमित्तत्वस्थित्या लिंगभंगस्य कर्तृत्वाद्यभावेऽपि निमित्तत्वात्तत्रैवेयं तृतीयेति पक्षांतरमाह ॥ **यद्वेति** । भगवंतमनुप्राप्ता इत्यादिश्रुत्यपेक्षया क्ष्मांभ इत्यादिपुराणस्य प्रथममुक्तत्वेऽपि श्रुतेरव्यवधानेन प्रकृतत्वादभ्यर्हितत्वाच्च मूले श्रुतिपुराणादीति श्रुत्यादित्वेन निर्देश इति ज्ञेयं । चशब्दस्य मूले यथाश्रुतान्वये वैय्यर्थ्यप्रसंगात्स्रष्टृष्वेवेत्युक्तस्यार्थस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वालाभप्रसंगाच्च तत्सिद्धयर्थं भिन्नक्रमतया तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रयोजनमाह ॥ **तच्चेति** ॥ **चशब्देनेति** । ननु ब्रह्मणा सहैव सर्वेषां लिंगभंगमित्यत्रैव पूर्वं श्रुतिपुराणयोरुदाहृतत्वात्स्रष्टृष्वेव सृज्यानां लय इत्यत्रार्थे तयोरनुदाहृतत्वात्कथं तस्य श्रुत्यादिप्रमाणकत्ववचनं संगच्छेतेत्यतोऽत्र भाष्ये श्रुत्यादिशब्दस्य भाष्योक्तश्रुत्यादिपरत्वस्याप्यभिप्रेतत्वेनात्रोक्तश्रुत्यादिमात्रपरत्वाभावादत्रोदाहृतश्रुत्यादिना तदसिद्धावपि पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयंत इति मुक्ताः संतोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुंजते । अग्निरिंद्रस्तथेंद्रश्चेत्यादिभाष्योदाहृतश्रुत्यादिभिस्तत्सिद्धिसंभवान्न तस्याप्यर्थस्य श्रुत्याद्यप्रामाणिकत्वप्रसंग इत्याशयेनाह ॥ **श्रुत्यादिकमिति** । ननु भोगस्त्वित्युत्तरवाक्ये भोगस्य सर्वसाधारण्यमुच्यते । तदनर्थकं । न च तस्य साधारण्यासाधारण्यजिज्ञासापरिपूर्त्यर्थं तदिति वाच्यं । तत्साधारण्यासाधारण्यकोटिद्वयप्रापकाभावेन तन्मूलकजिज्ञासाया एवायोगेन तत्पूरकत्वानुपपत्तेरित्यतो द्विविधफलदर्शनस्यैव तत्प्रापकत्वसंभवेन तन्मूलकजिज्ञासोदयसंभवादित्यभिप्रेत्य तन्मूलोपदर्शनेन जिज्ञासायाः संभावितत्वं दर्शयन्नेव तत्परिपूरकतयोत्तरग्रंथं योजयति ॥ **ननु यथेति** । ननु चोत्क्रांतिवदसाधारण्यमेव तस्य किं न स्यादित्यत आह ॥ **असाधारण्य इति** ॥ **अस्मिन्प्रथमभाष्य इति** । देवानां मोक्ष उत्क्रांतिश्चास्मिन्पाद उच्यत इत्येतत्पादीयप्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथमं देवमोक्षस्य निर्देशः कृत इत्यर्थः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ **तस्य तात्पर्यमाहेति** । किं तस्य प्रथमनिर्देशे कारणमिति जिज्ञासायां तदाहेत्यर्थः । यत्र क्वचिद्देवानामुत्तरोत्तरतः प्रवेशचिंतनस्य द्वितीयपादे देवानां मोक्षस्य भाष्ये प्रथमनिर्देशे कारणत्वायोगात्तत्रेत्येतद्द्वितीयपादपरतया योजयति ॥ **तत्रेति** । द्वितीयपादे तत्प्रवेशनिरूपणस्य देवानां मोक्षे द्वितीयपादार्थत्वमात्रसंभावकत्वेऽपि प्रथमनिर्देशे कारणत्वं कथमित्यतः प्रथमं तन्निरूपणस्यैव तत्प्रयोजकतयाऽभिमतत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयति ॥ **प्रथममिति शेष इति** ॥ **उत्तरोत्तरेष्विति** । अनेनोत्तरोत्तरत इत्याद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिरित्युक्तं भवति । अतः प्रथममिति।सूत्रकारेण वाङ्मनसि दर्शनादित्यादिना ग्रंथेन प्रथमं देवानां मोक्षस्यैव प्रतिपादितत्वात्तदनुसारेण भाष्यकृताऽपि भाष्ये देवानां मोक्ष एव प्रथमं निर्दिष्ट इति न भाष्यकारीयः प्रथमं निर्देशो निर्निबंधनः सूत्रकृता त्वितरापेक्षया देवानां प्राधान्यात्तद्देहलय एव प्रथमं चिंतित इति न तं प्रत्यपि पर्यनुयोगावकाश इति भावः ॥ **बाह्यतत्त्वेति** । ब्रह्मांडबाह्यानां वागादींद्रियरूपतत्त्वानां तैजसाहंकारादुत्पन्नत्वात्तत्र मनस्तत्त्वस्य च वैकारिकाहंकारकार्यत्वात्तत्रैव विलयादत्रोच्यमानो वागादीनां मनआदौ लयो न बाह्यतत्त्वविषय इत्यर्थः । एवमेवेत्युक्तं विवृण्वन्नेव किमनेन वागादिपदप्रयोजनमुक्तमित्याशंकापरिहारकतया वाक्यं योजयति । ॥ **यथेति** । एतज्ज्ञापनस्य न प्रकृते कश्चिदुपयोगो दृश्यत इत्यत उक्तं॥ **प्रसंगादिति** । ननु वागादिशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनोक्त्या तैर्देवानां लक्षणया मुख्यवृत्त्या वा श्रवणसिद्ध्या तदश्रवणप्रयुक्तनन्वित्युक्तदोषोद्धारासिद्धेर्न भाष्ये तुशब्देन किंचित्प्रयोजनमित्यत आह॥ **वागादिशब्दा इति**। अनेन भाष्ये तुशब्दो विशेषार्थो विशेषश्च वाचकत्वमित्युक्तं भवति ॥ **स्वोचितेनेति** । शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेण स्वयोग्यमार्गेणेत्यर्थः ॥ **वैकुंठलोकवासिनमिति** । इदं चार्चिरादिमार्गगतानपेक्ष्योक्तं न तु गरुडशेषमार्गगतान् । तेषां भगवत्प्राप्तेर्ब्रह्मांडलयोत्तरभावित्वेन ब्रह्मांडांतरस्थवैकुंठलोकगतभगवत्प्राप्तेरयो- ॥ ८ ॥

गात् । ततश्च ये पूर्वमर्चिरादिना पथा वैकुंठगतभगवंतं प्राप्ता ये च ब्रह्मांडलये स्वोत्तमप्रवेशेन त्यक्तदेहाः स्वोचितेन शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेण पथा पुन्नामकं हिरण्यगर्भं प्राप्तास्ते सर्वेऽपि पुन्नामकेन हिरण्यगर्भेण सह भिन्नलिंगशरीरा विध्वस्तस्वगुणाच्छादकप्रकृतयोऽत एवात्यंतनिवृत्तानिष्टा इत्यतः परं महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा पुनः सृष्टौ भगवल्लोकाविर्भावे सति श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापगतभगवदिच्छावरका इत्येतावत्पूरणीयं। ततः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा इति योजना । एवं च प्रधानावरणव्योम्नोरंतरे विरजानदी । विधेर्देहापगमने लिंगमात्रशरीरगाः । पूर्णसाधनसंपन्ना अपरोक्षदृशश्च ये । निर्गत्य चोर्ध्वं वैकुंठादतीत्यावरणानि च । विरजायां कृतस्नाना ब्रह्मणा सह सर्वशः । त्यक्तलिंगास्ततः सर्वे स्वरूपेण व्यवस्थिता इत्यादिप्रमाणानुरोधात् । अस्मिन्नेव कल्पे लिंगशरीरभंगो न तु योगी तावन्न मुक्तः स्यादिति वचनबलादुत्तरकल्पे स मंतव्यः । योगी तावदिच्छावरकान्न मुक्तः स्यादित्यर्थकत्वेन तस्य सावकाशत्वात् । अन्यथोदाहृतनिरवकाशप्रमाणविरोधादिति गुरुसंप्रदायः ॥ **तत्रेति** । भाष्यपदानुवादेन तथा सतीति व्याख्यानं। स्वपदव्याख्यानं सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे प्रमाणैरुपपादिते सतीति।मोक्षस्वरूपं त्विति तुशब्दो भिन्नक्रम इत्याशयेनाह ॥ **वादिनस्त्विति**। कथमेतावताऽप्युक्तशंकापरिहार इत्यतस्तत्रेति सूत्रकृदुक्तस्य मोक्षस्य प्रामाणिकत्वोक्त्या वाद्यंतरोक्तमोक्षस्योत्प्रेक्षामूलकत्वोक्त्या च लभ्यं परिहारमाह ॥ **अत इति** ॥ **नन्विति** । यद्यप्युत्प्रेक्षामात्रयोनीनामिति वादामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वाभिधानान्नेयं शंका युक्ता। तथाऽपि तदेव व्यवस्थापयितुमुत्प्रेक्षायाम.पि मूलकारणं वक्तुं चेयं शंकेति ध्येयं ॥ **न विमूढा इति** । अविशेषादिति भावः । दोषदर्शनभावाभावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति शंकते ॥ **दोषेति** । अविशेषादेव दोषदर्शनभावाभावरूपविशेषस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्यविशेषतादवस्थ्यमिति परिहरति ॥ **इतरेऽपीति** । प्रमाणजन्यत्वज्ञा-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सत्ति
नोत्पीत्तितदनुरूपवैलक्षण्याद्युक्तो दोषदर्शनभावाभावरूपो विशेष इत्याशंक्याविशेषादेव तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपवैलक्षण्यस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्यविशे-
षतादवस्थ्यमित्याह ॥ **प्रमाणैरिति** । इत्यादिप्रमाणेत्यत्रादिपदेन तथैव गुणभेदत इति वाक्यशेषपरिग्रहः । तमसैवान्यथामतिः सत्त्वेनैव यथाम-
तिरित्यत्र तमसा सत्त्वेनेत्येतावता पूर्तेरेवशब्दयोर्निष्प्रयोजनत्वात्तमसेव रजसाप्यन्यथामतेः सत्त्वेनेव रजसाऽपि यथामतेश्च दृष्टत्वेन विरुद्धार्थत्वाच्च
नैवशब्दयोर्मूले यथाश्रुतसंबंधः किंतु भिन्नक्रमतयेति भावेन तत्पक्षे तयोर्वैयर्थ्यं तद्व्यावर्त्योपदर्शनेन परिहराति ॥ **मिश्रज्ञान इति** ॥**अन्यथैवे-
त्युक्तमिति** । एतच्च वक्ष्यमाणभिन्नपदत्वसिद्धवत्कारेणैवोक्तमित्यवधेयं । योग्यताद्यर्थकयथाशब्दस्य मतिशब्देनाव्ययीभावसमासे योग्यतादेरेव
सत्त्वगुणजन्यत्वप्राप्त्या सम्यङ्मतेस्तदलाभादव्ययीभावश्चेति तस्याव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुब्लोपप्रसंगेन विभक्तिश्रवणानुपपत्तेश्च समासपक्षं
परित्यज्य भिन्नपदतामाश्रित्य तत्रापि सादृश्यार्थताया बाधितत्वात् मतेः सम्यक्त्वसमर्पकपदाभावेन सम्यङ्मतेः सत्त्वगुणजन्यत्वासिद्धेश्च तत्सिद्ध्यर्थं
यथापदं सम्यगर्थतया व्याचष्टे ॥ **यथेत्यादि** । निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथेत्यादौ तद्दर्शनादिति भावः ॥ **इत्यादि द्रष्टव्य-
मिति** । रजोगुण एकत्रैव धर्मिणि विरुद्धाकारावगाहिनोः स्वविषये प्रवृत्तिं प्रतिबध्य तयोर्गुणान्दोषांश्चाच्छाद्य मिश्रज्ञानमुत्पादयति । सत्त्वगुण-
स्वाभासानां दोषान्प्रकाश्य तत्र चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य प्रमाणैर्यथार्थमेव ज्ञानमुत्पादयतीत्यस्यार्थस्यादिपदेन परिग्रहः । भगवदवतारसूत्रकृज्ज्ञान
एवोक्तस्यापवादे वक्तव्ये तदधीनमुक्तादिज्ञानेष्वपवादकथनं कैमुत्यार्थमित्याशयेनाह ॥ **तस्य मुक्तेषु तावदिति** । स्पष्टा चेत्यादिना श्रीदेव्या-
दिमतावप्युत्तरत्रापवादकथनात्तावच्छब्दः ॥ **शुद्धचितिरित्यादि** । अनेन शुद्धचितित्वं नित्यत्वं चेति हेतुद्वयमुक्तं भवाति । तत्राद्यहेतुमुपपाद-
यति॥ **जडमिवेति** । द्वितीयमुपपादयति ॥ **तथेति** । कुतश्चिज्जायत इति प्रतिज्ञाद्वये शेषः । ननु जडं हि कुतश्चिज्जायते न चेतनमित्युक्तरीत्या

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

चितित्वमात्रेणैव मुक्तमतेः सत्त्वगुणजन्यत्वाभावसिद्ध्योक्तापवादसिद्धेः किमिति शुद्धत्वेन चितेर्विशेषणं । न च तस्या याथार्थ्योपपादनत्वान्नान-र्थक्रमिदमिति वाच्यं । चितित्वमात्रेणैव तत्सिद्धिसंभवेनास्य तादर्थ्यायोगादित्यतश्चितित्वमात्रस्य तदसाधकत्वात्तेन तदसिध्या याथार्थ्योपपादनाय शुद्धत्वविशेषणस्यार्थवत्त्वादिति भावेन चेतनमात्रस्य तदसाधकत्वव्युत्पादनपूर्वकं तत्साधकतया शुद्धत्वं व्यापारयति ॥ **दैत्यानामिति** ॥ **तर्हि कथं सम्यक्त्वमिति** । सत्त्वगुणजन्यत्वे मुक्तमतेः सम्यक्त्वं कथमित्यर्थः । ननु चेतनत्वमात्रेण तदस्त्वित्यत उक्तं दैत्यादीनां स्वरू-पज्ञानेष्वपि विद्यमानमिति । यदि मुक्तमतेश्चेतनत्वमात्रेण सत्त्वगुणजन्यत्वाभावेऽपि याथार्थ्यं तर्ह्यविशेषाद्दैत्यादीनां स्वरूपज्ञानस्यापि चेतनत्वाद्या-थार्थ्यं स्यात् । न चैतदस्ति । अतो न चेतनत्वेन मुक्तमतेर्याथार्थ्यसिद्धिरिति भावः । ननु मुक्तमतेः कथं शुद्धत्वोक्त्याऽपि याथार्थ्यसिद्धिरित्यत-स्तद्व्याचष्टे ॥ **स्वाभाविकेति** । दैत्यानां स्वरूपज्ञाने बाह्यदोषराहित्यस्य सत्वात्तस्यापि सम्यक्त्ववारणाय स्वाभाविकेत्युक्तं । तथाच शुद्धत्वेन स्वतस्त्वोपपादकदोषरहितत्वलाभात्तदप्रामाण्यशंकायां निरस्तायां स्वत एव तद्याथार्थ्यसिद्धिरिति भावः । स्वाभाविकदोषराहित्यस्याप्रयोजकत्वात् सम्यक्त्वासाधकत्वमाशंक्य व्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शनेन तत्परिहरति ॥ **स्वरूपेति** । शंकते ॥ **करणनिमित्त इति** । यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञान-मुत्पद्यते स तस्य विषय इति व्यवस्थाश्रयणादिति भावः ॥ **वैशद्यभेद इति** । रेखोपरेखाद्यशेषविशेषविषयकत्वमित्यर्थः ॥ **एवं वैशद्येऽ-पीति** । यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं स्यात्तर्ह्यविशदं वा स्यादिति विशदमेव वा स्यादित्यतिप्रसंग इत्यर्थः । ॥ **उक्तस्येति** । सम्यग्ज्ञानं सत्त्व-गुणेन भवतीत्युक्तस्येत्यर्थः । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थतयैकत्र संबंधासंभवात् स्पष्टा चैवेत्यत्र यथाकथमेव शब्दसंबंधमभ्युपगम्य चशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ **श्रियो मतेश्चेति** ॥ **पूर्ववदेवेति** । मुक्तमतेर्गुणातीतत्वे शुद्धचितित्वस्येव श्रियो मतेर्गुणातीतत्वे महाशुद्धचितित्वस्य हेतुत्वव्युत्पा-

श्रुत

द्वि २ **

दनप्रकारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । चितित्वमात्रमेव पूर्ववत्तन्मतेर्गुणातीतत्वहेतुरन्यद्याथार्थ्यापवादकदोषनिरासायेति विशेषणकृत्यमपि तद्वदेव द्रष्टव्यमिति भावः । शुद्धत्वमात्रेणैव पूर्ववत्तन्निराससिद्धेर्महदिति विशेषणवैय्यर्थ्यमित्याशंक्य स्वाभाविकदोषराहित्यस्य शुद्धत्वविशेषणेन लाभेऽपि बाह्यदोषसंबंधस्य कदाऽप्यभावात्तल्लाभाय महदिति विशेषणमित्याशयेन तत्परतया महच्छब्दं योजयति ॥ **महच्छब्देनेति** । इदं च स्वरूपकथनार्थमिति ज्ञेयं । स्पष्टैवेत्येवशब्दवैय्यर्थ्यमाशंक्य तत्तात्पर्यकथनेन परिहरति ॥ **स्पष्टैवेतीति** ॥ **एतदपीति** । स्पष्टैवेत्येतदपि पूर्ववद्बहुला चातिविशदेतिव-द्व्याख्येयमित्यर्थः । करणनिमित्तकत्वाद्वैशद्यभेदस्य लक्ष्मीज्ञानस्य स न स्यादित्याशंक्य नित्यत्वेऽपि तद्योग्यतानुसारेणातिविशदत्वस्योपपत्तिरिति व्याख्येयमित्याशयः ॥ **अपवादमिति** । उक्तस्येति शेषः ॥ **पूर्ववदेवेति** । यथा शुद्धचितित्वं मुक्तमतेर्गुणातीतत्वे हेतुर्यथा वा महाशुद्ध-चितित्वं श्रियो मतेर्गुणातीतत्वे हेतुस्तथा ततोऽप्यतिमहाशुद्धचितित्वं भगवन्मतेर्गुणातीतत्वे हेतुरित्यर्थः । गृहीतग्राहिणां ज्ञानानामित्यादाविव प्रकृत्यर्थस्याविवक्षया विषयीकारित्वमत्र दृशिरित्यस्यार्थ इत्याशयेनाह ॥ **दृशिर्विषयीकारिणीति** । ॥ **इतिवद्व्याख्येयमिति** । ईश्वरज्ञा-नस्य नित्यत्वे विषयनियमो वैशद्यभेदश्च न स्यात् । तस्य करणनिमित्तकतया नित्येश्वरज्ञाने तदयोगादित्याशंक्य तन्माहात्म्ययोग्यतया तदुपपत्ति-रिति व्याख्येयमित्यर्थः । दृशिरित्यत्र प्रकृत्यर्थस्याविवक्षाऽऽश्रयणीया भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **दृशिः साक्षात्कार इति वेति** ॥ **विक्रियत इति** । तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनेति शेषः । ननु दृष्टांतमात्रस्यानिर्णायकत्वात्सविषयकत्वस्वाभाव्याद्भगवन्मतेस्तदा तदा प्राप्ततत्तद्वस्तु-विषयकत्वरूपविशेषाणां तत्रोत्पत्त्यवश्यंभावेन तदभिन्नाया मतेर्न निर्विकारत्वं । अन्यथेदानीमेतद्विषया भगवन्मतिरिति कादाचित्कव्यवहारा-नुपपत्तिप्रसंगात् इत्यत आह ॥ **अत्र चेति** । भगवन्मतेस्तदा तदा प्राप्ततत्तद्वस्तुविषयकत्वस्वाभाव्येऽपि निर्विकारत्व इत्यर्थः ।

चशब्देन श्रीमुक्तमत्योः संग्रहः । विशेषशब्दश्च शक्तिव्यक्त्यात्मकत्वरूपावस्थाविशेषवचनः । अयमर्थः । स्यादयं दोषो यदीश्वरा-दिमतिषु कादाचित्कव्यवहारास्पदानां तत्तद्वस्तुविषयकत्वरूपविशेषाणां तदा तदोत्पत्तिरिति स्यात् । न चैवं । किं नाम शक्त्या-त्मना पूर्वं विद्यमानानामेव तेषां तदा तदा व्यक्त्योक्तव्यवहारास्पदत्वमिति । ननु शक्तिव्यक्त्योरपि परस्परमभेदात्कथमेतदपीत्यत्राप्ये-तदेवोत्तरं ॥ **अत्र चेति** । शक्तिव्यक्त्योरभेदे चेत्यर्थः । विशेषः अभेदेऽपि भेदकार्यसंपादनक्षमो विशेष एव निर्वाहक इत्यर्थः । भवेदेतद्यदि विशेषोऽपि ग्रंथकृत्संमत इति स्यात् । तदेव कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ **तदेवेति** । विशेषस्य ग्रंथकृत्संमतत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा विशेषसूचनार्थमेवेत्यर्थः । नित्यमविकारिण्येवाखिलं भासयंतीत्यनेन भेदकार्यमुपदर्श्य तत्कार्यकारकतया प्रसक्तं भेदं प्रतिषेद्धुं निरंतरेत्युक्तं । अन्य-थैकैवेत्येवावक्ष्यादित्यर्थः । केचित्तु नैकस्या भगवन्मतेरनेकविषयत्वं तस्य भेदसाध्यत्वादित्यतो भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधिविशेषसद्भावात्तद्बलेनैकस्या अपि भगवन्मतेरनेकविषयत्वमुपपन्नमेवेत्याह ॥ **अत्र चेति** । एकस्यानेकविषयत्वे चेत्यर्थः । चस्त्वर्थः ॥ **अत एवेति** । भेदाभावेऽपि तत्कार्य-निर्वाहकविशेषाभ्युपगमादेवेत्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु नन्वेतावता ज्ञानानेकत्वपक्षोऽभ्युपगतः स्यात् । न चासौ संभवति । अनेकत्वस्य भेदव्याप्तत्वेन भेदस्यापि तथा सति प्रसंगात्तस्य च प्रमाणविरुद्धत्वात् इत्यत आह ॥ **अत्र चेति** । ईश्वरज्ञानस्य भेदं विनाऽप्यनेकत्वे इत्यर्थः । ननु भवेदेवं यदीश्वरज्ञानानेकत्वं ग्रंथकृत्संमतं स्यात् । तत्रैव किं नियामकमित्यत आह ॥ **अत एवेति** । ईश्वरज्ञानस्यानेकत्वाभावे एकेत्येव ब्रूयान्न तु निर्भे-देति । तथाऽनुक्त्या निर्भेदेत्युक्त्या च ग्रंथकृतोऽप्येतत्संमतमिति ज्ञायत इत्यर्थ इत्याहुः । एकेत्युक्तौ बहुत्वानापत्त्या तत्प्रयोजकभेदस्याप्यप्रसक्तया तन्निरासानुपपत्तेरखिलं भासयंतीति बहुत्वप्रयोजकभेदकार्यमभिधाय निरंतरेति तन्निराकरणात्तत्प्रयोजकभेदप्रतिनिधिविशेषांगीकारो ज्ञायत इत्यर्थ

अत एवेति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इत्यप्याहुः । ननु भगवन्मतेरतिमहाशुद्धचितित्वप्रतिपादकेन ततोऽप्यतिमहाचितिरिति विशेषणेनैव शुद्धत्वकथनात् तत्प्रतिपादकस्य निर्लेपेत्यादेः पौनरुक्त्यमित्यतो व्याख्यानव्याख्येयभावान्न तदित्याशयेनाह ॥ **निर्लेपेत्यादि** । ननु वीतदोषेत्यस्य भवतु तद्व्याख्यानत्वं निर्लेपेत्यस्य तु कथमित्यतो लेपपदस्य पुण्यपापरूपकर्मसंबंधपरत्वेन दोषवाचकत्वात्तस्यापि शुद्धत्वव्याख्यानत्वोपपत्तिरित्याशयेन लेपपदार्थमाह ॥ **लेप इति** । ननु निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन ततोऽपीत्येतत्पूर्ववाक्योक्तशुद्धत्वस्य व्याख्यानेऽपि तत्रोक्तमहत्वस्याव्याख्यानात्तस्य पूर्वेण व्याख्यानव्याख्येयभावो युक्त इत्यतो महाशुद्धचितित्वेनेत्यत्रत्यमहच्छब्दव्याख्यानस्यैव ततोऽप्यतिमहाशुद्धचितिरित्यत्रत्यमहच्छब्दव्याख्यानत्वसंभवान्न पुनस्तदव्याख्यानं दोषायेत्याशयेनाह ॥ **महच्छब्देति** । अत्र पक्षे कस्यचित्पूर्वं व्याख्यानं कस्यचिदेवं त्विदमिति वैचित्र्यमाश्रयणीयं भवतीत्यरुच्या पक्षांतरमाह ॥ **यद्वेति** । तदर्थं महच्छब्दव्याख्यानार्थं नित्यमेवेतिपदमत्रापि निर्लेपा वीतदोषा चेत्यत्रापि योज्यं । न केवलमविकारिणीत्यत्रैव नित्यमिति संबध्यते किंतु निर्लेपेत्यादावपीत्यापिशब्दार्थः । ततश्च ततोऽप्यतिमहाचितिरिति पूर्ववाक्योक्तमहत्वस्य नित्यमेवेत्यनेन शुद्धत्वस्य च निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन व्याख्यानान्न व्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिरिति भावः । यद्वा महच्छब्दार्थभूतकदाऽपि बाह्यदोषसंबंधाभावांतर्गतकदाऽपीत्यंशस्यात्रानुक्तेः कथं व्याख्यानव्याख्येयभाव इत्यत आह ॥ **यद्वेति** । तदर्थं महच्छब्दव्याख्यानोपपादनार्थं नित्यपदस्यान्वयानन्वयाभ्यां यद्वेति पक्षांतरोक्तिरिति ध्येयं । तथाऽप्यतिमहाशुद्धचितिरित्यत्रत्यातिशब्दस्याव्याख्यानान्न व्याख्यानव्याख्येयभावः संभवतीत्यत आह ॥ **परा स्वतंत्रेतीति** । न केवलं परेत्यस्य भगवन्मतेर्गुणातीतत्वोपपादकत्वं किं त्वतिमहाचितिरित्यत्रत्यातिशब्दार्थकथनत्वमपीत्यपिशब्दार्थः । अत एवेतीश्वरज्ञानस्यातिशब्देन स्वातंत्र्यस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । वक्ष्यति लक्ष्मीज्ञान इति शेषः । श्रियो मतेर्भगवन्मति-

॥ ११ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सादृश्याभावे निरतिशयस्पष्टत्वाभावस्येव भगवन्मात्राधीनत्वस्य हेतुत्वमिति भ्रमनिरासायाह ॥ **तत्र केवलमितीति** । श्रियो मतेर्भगवन्मात्राधीनत्वमेव न तु हिरण्यगर्भादिज्ञानवत्तदितराधीनत्वमप्यस्तीति वस्तुस्थितिकथनार्थमेव केवलं तत्तंत्रत्वादिति तस्या भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तं न तु तस्या भगवन्मतिसादृश्याभावे तस्य हेतुशरीरप्रविष्टत्वाभिप्रायेण तत्कीर्तनमित्यर्थः । उक्ताभिप्रायेणैव लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तमित्येव किं न स्यात् किं स्वरूपकथनत्वाश्रयणेनेत्यत आह ॥ **पराधीनत्वादित्येवेति** । तावतैव श्रीमतेरपराधीनभगवन्मतिसादृश्याभावसमर्थनादिति भावः । अत्र लक्ष्मीज्ञानस्येव भगवज्ज्ञानस्यापि भगवदधीनत्वेन तन्मात्रेण लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मतिसादृश्याभावसिद्ध्यनुपपत्तेर्भगवदधीनत्वादित्यनुक्त्वा पराधीनत्वादित्युक्तमित्यवधेयं ॥ **अत इति** । भगवन्मतिसादृश्याभावादित्यर्थः ॥ **तथेति** । लक्ष्मीमतेर्यथा वैशद्यं तथा वैशद्याभावादित्यर्थः । तदुक्तौ निमित्तांतरमाह ॥ **केवलमित्युक्त्यभावाच्चेति** । केवलमित्यनेन यल्लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तं तस्य मुक्तब्रह्ममतावभावाच्च प्राय इत्युक्तमित्यर्थः । तस्य भगवदधीनत्ववल्लक्ष्म्यधीनत्वस्यापि सद्भावेन भगवन्मात्राधीनत्वाभावादिति भावः ॥ **अत एवेति** । मुक्तब्रह्मज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वाभावादेवेत्यर्थः । तत्र लक्ष्मीज्ञाने तन्मात्राधीनत्वमित्यर्थः । लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या मुक्तब्रह्मज्ञानस्य तदभावसिद्धेर्युक्ताऽत्र प्राय इत्युक्तिरिति भावः । **विशेषबलेन वृद्धिर्ह्रासवतीत्यर्थ इति** ॥

एवंविधेषु ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः ॥ खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानत्वादन्यथा दृशः । वदंति वादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात् ॥

सु०—भवत्वेवं ज्ञानानां गुणनिमित्तं नानाविधत्वं । प्रकृते तु किमित्यत आह ॥ एवंविधेष्विति । ज्ञानेष्वेवंविधेषु सत्सु मुष्टदृषयोऽपहृतसम्यग्ज्ञानाः । सम्यग्ज्ञानाभावेऽन्यथादृक्त्वमपि नोपपद्यते । अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य भ्रांत्युपयोगित्वादित्यत

द्वि १

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्रातितामसीं ॥ ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपंजरात् ॥ पंजरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः ॥ नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो हस्तपादवान् ॥ इति तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते ॥ गतिरूर्ध्वा च दुःखेता गतित्वाल्लौकिकी यथा ॥ इत्युक्तेचानुमानैकशरणस्य किमुत्तरम् ॥

उक्तं ॥ खद्योतेति । यथांऽधमतसे खद्योता अपि भयहेतवस्तथा विपर्ययबहुलमल्पं सम्यग्ज्ञानमपि तामसमेव । यथोक्तं । अतस्त्वार्थवदल्पं चेति । नानामतसमाश्रयान्नाना वदंतीति योजना । ज्ञानानां गुणवशादनेकविधत्वोपपत्तेस्तमसावृता वादिनः प्रमाणावधीरणात्सम्यग्ज्ञानविकला आभासादरणादधिष्ठानसामान्यज्ञानवत्त्वाच्च विपरीतज्ञानिनो मोक्षं नानाविधमाचक्षत इत्यर्थः । कारणैकत्वान्मिथ्याज्ञानेनाप्येकाविधेन भाव्यमिति चेन्न । सहकारिवैचित्र्याद्वैचित्र्योपपत्तेः । तादिदमुक्तं नानामतसमाश्रयादिति । मतानां च प्रवाहेणानादित्वमुक्तं । मूलकारणे तमोगुणेऽपि वैचित्र्याच्च । अत एवोक्तं गुणभेदत इति । समाधिगतमेतत् नानाविधेषु मोक्षवादेष्वेकः प्रमाणमूलोऽन्ये मिथ्याज्ञानमूला इति । न तु विशेषोऽतः पुनः संशय एवेत्यतः परमतानां सर्वेषां हेयत्वं दिदर्शयिषुरादौ तावज्जिनोदितं मोक्षस्वरूपमनुवदति ॥ आश्रित्येति । तत्र तेषु वादिषु । वेदप्रामाण्यस्यानंगीकारादातितामसीमित्युक्तं । किमाहेत्यत आह ॥ ज्ञानादिति । ज्ञानात्केषांचित्कर्मणां क्षयो भवति केषांचिद्भोगात् । ततः कर्मक्षयात् पक्षिणः पंजरादिवत् आत्मनो देहान्मोक्षो भवेत् । देहावस्थानस्य कर्मनिमित्तत्वात् । ततः कथं वर्तत इत्यत आह ॥ पंजरेति । यथा पंजरान्मुक्तः खग ऊर्ध्वं व्रजत्येवमेवोर्ध्वं व्रजति । अयं तु विशेषः । अलोकाकाशो गोचरो यस्य स तथोक्तः । नित्यमेवेति च । देहपरि

SGDF

अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ॥ दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति साध्यानुगो न सः॥

माणस्यात्मनो देहाभावे परिमाणाभावप्राप्तौ उक्तं हस्तपादवानिति । चरमदेहस्य यः सन्निवेशस्तथाभूत इत्यर्थः । इत्याहेति संबंधः । अनुदितं दूषयति ॥ तदिति । प्रदर्श्यते परं माति जिनेन । यद्यप्यनंतचतुष्टयावाप्तिर्मुक्तस्योच्यते जिनेन । तथाऽपि सा संप्रतिपन्नत्वान्नानुदिता नापि दूषिता। कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्रामाणिकमिति चेत्। न तावदत्र प्रत्यक्षमस्ति नाप्यागमः। तदीयागमस्यास्माभिरनंगीकारात् । वेदादेश्च परेणानंगीकृतत्वात् । अतः केवलं किंचिदनुमानं वक्तव्यं तत्राह ॥ गतिरिति। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन विप्रतिपन्नेति प्रतिज्ञायां सिद्ध्यति। हेतौ च चेतनाश्रितेति। तेनाचेतनगतौ बाधो देवदत्तगतौ सिद्धार्थत्वं अचेतनगतौ व्यभिचारश्च न संभवति। दुःखेनेता प्राप्ता दुःखेता। प्राप्तिश्च न साध्यसाधनभावलक्षणा। तथा सति देवदत्तस्य सुखार्थायां मंदगतौ व्यभिचारापातात् । दूरत्वस्य चानियतत्वात् । तीव्रत्वस्याप्यपरिनिष्ठितत्वात् । किं तर्हि समानकालीनेन दुःखेन सहैकाधिकरणत्वलक्षणा । कदाचिद्देवदत्तः दुःखेन विनापि गच्छति तत्र व्यभिचार इति चेन्न । देवदत्तस्य कदाऽपि निर्दुःखताया अनंगीकारात् । आध्यात्मिकादिष्वन्यतमेन महताऽल्पेन वाऽयं खलु सदा संवलितः । चेतनशब्देन जाग्रतोऽभिधानान्न सुप्तगतौ व्यभिचारः । सुखार्थाऽपि गतिरल्पं दुःखमुत्पादयतीत्यभ्युपगम्य दुःखसाधनत्वं वा साध्यं । लौकिकी देवदत्तादिगतिः । इति च प्रत्यनुमाने केनचिदुक्ते । एकं च तच्छरणं चैकशरणं अनुमानमेकशरणं यस्यासौ तथोक्तः । अन्यथा पूर्वकालैकेत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । प्रत्यनुमानस्योत्तरं शंकते ॥ अनूर्ध्वेति । तत्र देवदत्तगतेर्दुःखेतत्वेऽनूर्ध्वताविशिष्टं गतित्वं प्रयोजकं न गतित्वमात्रमिति यदि ब्रूयादित्यर्थः ।

SGDF
Sri Gargeshwari ... Foundation

प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणं ॥ उपाधिः प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरम् ॥

पक्षेतरोऽयं कस्माच्छंकित इति चेत् (न्न)। लक्षणसंपत्तौ तदुपाधित्वस्योक्तत्वात् । निराकरोति ॥ खगस्येति । तदा वदाम इत्यादावुपस्कर्तव्यं खगस्य । पारावतादेर्दूरोर्ध्वगमने च दुःखमस्तीति हेतोः स उपाधिः साध्यानुगः साध्यव्यापको न भवतीत्यतोऽनुपाधिः । इदमुक्तं भवति । किमयं केवलसाध्यव्यापकोऽभिमतः किं वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । न प्रथमः । अधर्मे साध्यसद्भावेऽप्यनूर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्याभावेन साध्याव्यापकत्वात् । न द्वितीयः । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ गतित्वावच्छिन्ने दुःखेतत्वे सत्यप्यनूर्ध्वगतित्वस्यावाभात् । अनेनोर्ध्वगतित्वं केवलसाध्ये उपाधिरित्यपि प्रत्युक्तमिति । दूरग्रहणं खगस्य दुःखं व्यंजयितुं । तदा हि तस्मिन्दुःखकार्याणि दृश्यंते । प्रत्यागमनसमयवर्तिदुःखकार्याणि तानीति चेन्न । ऊर्ध्वं गच्छत्येव तद्दर्शनात् । मा भूदयमुपाधिः शरीरिवृत्तित्वं तु भविष्यति । देवदत्तगतौ यद्दुःखेतत्त्वं तत्र न गतित्वं प्रयोजकं किं नाम शरीरिवृत्तित्वं । न चेदं साध्याव्यापकं । यद्दुःखेतं तच्छरीरिवृत्तीत्यस्य व्यभिचारादर्शनादित्यतः सर्वोपाधिसाधारणं दूषणमाह ॥ प्रतिसाधनेति । जिनोक्तानुमानानां प्रतिसाधनं खल्वस्माभिरुपन्यस्तं प्रतिसाधनरूपस्यानुमानस्य चोपाधिर्न दूषणं । अतोऽत्रोपाध्युद्भावनमेवासंगतं किं तद्दूषणगवेषणेन पूर्वोपाधेस्त्वंगीकारेण दूषणमभिहितमिति । कुतो नेत्यत आह ॥ प्रतिरूपं हीति । यदुपाधिर्नाम दूषणं तत्प्रतिरूपं साधनं न त्वनैकांत्यादिकं । हि शब्दो यस्मादित्यर्थे । एतदुक्तं भवति । उपाधिस्तावत्प्रातिपक्षोन्नायकः नेतरथा दूषणं ततः प्रतिपक्षस्योपाधिमुद्भावयता प्रातिपक्ष एवोद्भावितो भवति । प्रतिपक्षश्च साधनाय प्रवृत्तं प्रतिबध्नाति न पुनः किंचित्साधयति ।

अथापि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ॥ गतित्वं यत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगं ॥

आगमाननुसारित्वे प्रसंगोऽयं यतस्ततः ॥ नापसिद्धांतता दोषः प्रसंगे यदि सा भवेत् ॥ तदैवातिप्रसंगः स्यान्न प्रसंगः क्वचिद्भवेत् ॥

प्रथमेनैव प्रतिबद्धत्वात् । अतः प्रतिपक्षस्य प्रतिपक्षोऽकिंचित्करत्वान्न दूषणं । अत एवोपाधिरपीति । ननु पक्षादिप्रविभागोत्तरकालमुपाधिः प्रतिपक्षस्योन्नायको भवत्येव । प्राक्तु ततोऽव्याप्तेरुन्नायकः । अतस्तदपेक्षया शरीरवृत्तित्वमुपाधिर्भवत्वित्यतोऽभ्युपगम्य दूषयति ॥ अथापीति । यदि कयाचिद्विवक्षया प्रतिपक्षस्याप्युपाधिरुच्यते तथाऽपि सशरीरत्वं शरीरेण सह वर्तमानत्वं शरीरसमानाश्रयत्वं शरीरिवृत्तित्वमिति यावत् । न केवलमनूर्ध्वगतित्वमिति चशब्दः । अत्रास्मदुक्तानुमाने । वैशब्दोऽवधारणे । कुतो न भवेदित्यत आह ॥ गतित्वमिति । यत्र गतित्वं विशिष्टं तत्र देहित्वं देहेन संबंधः पूर्वोक्तः देहिवृत्तित्वमिति यावत् । इति प्रकारेण शरीरिवृतित्वं साधनानुगं साधनस्य विशिष्टगतित्वस्य व्यापकं यद्यस्मादित्यर्थः । स्यादेतत् । यत्किंचिद्धतिपक्षीकारे बाधादिप्रसंगात् मुक्तानां गतिः पक्षीकरणीया । तस्या दुःखेतत्वसाधने भवतामपसिद्धांतः स्यात् । भवद्भिरपि मुक्तानां निर्दुःखत्वस्याभ्युपगतत्वात् । तथा या गतिः सा दुःखेतेति व्याप्तिं वदता ईश्वरस्यापि दुःखमंगीकरणीयं । अन्यथा तत्र व्यभिचारापत्तेः । ततोऽप्यपसिद्धांत एव । शरीरिवृत्तित्वस्य साधनव्यापकतांऽगीकारे गतिमत्त्वादीश्वरस्यापि शरीरित्वमंगीकार्यं । ततश्चापसिद्धांत एवेत्यत आह ॥ आगमेति । यतो वेदादिकमागममननुसृत्य मोक्षस्वरूपानुमानेऽतिप्रसंगोऽयमस्माभिरुक्तः यदि वेदादिनिरपेक्षस्त्वमेवमनुमिमीषे तदैवमपि कस्मान्नानुमिनुया इति । ततः कारणादपसिद्धांतता दोषो न भवति । प्रसंगेऽप्यपसिद्धांतमुद्भावयंतं बोधयितुमाह ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

लोकाकाशगतित्वं चेदुपाधिः साधनानुगः ॥ सोपीत्युक्ते वदेत्किं स तस्माद्वेदोदितो भवेत् ॥ मोक्ष एवं स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित् ॥ चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत् ॥ असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तितां ॥ अतोसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यं तन्मतं क्वचित् ॥

प्रसंग इति । साऽपसिद्धांतता भवेद्दोष इति शेषः । कथमतिप्रसंग इत्यत आह ॥ **नेति** । इतिशब्दोऽत्रांतेऽध्याहार्यः । सर्वेष्वपि प्रसंगेष्वपसिद्धांतस्य कथंचिदुद्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः । एतेन मुक्तानां सततोर्ध्वगतिः सिद्धा चेद्बाधोऽन्यथाऽऽश्रयासिद्धिरित्यपि परास्तं । परसिद्धाश्रये प्रतिपक्षस्य प्रसंजनात् । उपाध्यंतरमाशंकते ॥ **लोकेति** । अत्र लोकाकाशसंबंधित्वमेवोपाधिः । साध्यव्यापकत्वात् । गतित्वं तु स्वरूपकथनं । दूषयति ॥ **साधनेति** । या गतिः सा लोकाकाशसंबंधिनीति सोऽप्युपाधिः साधनमनुगच्छाति व्याप्नोति । मुक्तगतावुपाधेरभावान्नेति चेन्न । तत्रापि गतित्वेन तत्साधनात् । एतेन शरीरिवृत्तित्वस्यापि साधनव्यापकत्वं समार्थितं वेदितव्यं । तदिदमुक्तं इत्युक्ते वदेत्किं स इति । स्वाभिमते मोक्षे प्रमाणमुपदर्शयन्नुपसंहराति ॥ **तस्मादिति** । जिनोक्ते मोक्षस्वरूपे प्रमाणाभावात् । उक्तदोषातिदेशेन बौद्धोक्तमपि मोक्षं दूषयति ॥ **एवमिति** । यथाऽप्रामाणिकत्वाज्जैनमतं न ग्राह्यमेवं तन्मतं सौगतमतमपि क्वचिद् ग्राह्यं न भवति । ननु परमाप्तेन बुद्धरूपेण विष्णुना कृतमिदं कथं न ग्राह्यमित्यत उक्तं ॥ **स्वयमिति** । यद्यपि सौगतमतं स्वयं विष्णुश्चकार तथाऽपि न ग्राह्यमिति संबंधः । ईश इति करणपाटवमभ्युपैति । अशेषविदिति तत्त्वज्ञानं । अभ्युपगमे कारणं प्रमाणप्रसिद्धिं हिशब्देनाह । तर्हि कुतो न ग्राह्यमित्यत उक्तं ॥ **मोहायैवेति** । यद्यस्मादसुराणां मोहायैव तच्चकार । अतोऽसुराधिकारित्वान्न ग्राह्यं । अधिक्रियंतेऽस्मिन्नित्यधिकारः । असुराणामधिकारोऽसुराधिकारस्तस्य भावस्तत्वं तस्मात् । असुराः कुतो मोहनीया इत्यत उक्तं ॥ **अयोग्यानामिति** । वेदमार्ग इति पूर्वेणोत्तरेण च संबध्यते । एतदुक्तं भवति । यद्यपि भगवान्बुद्धः पटुकरणस्तत्त्वज्ञानवांश्च श्रुत्यादिसिद्धः । ग्रंथकरणादेव विवक्षुश्च । नैतावताऽप्याप्तः । विप्रलंभकत्वात् । यथोक्तं । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां । बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यतीति । अतस्तदुक्तं मोक्षस्वरूपं हेयमेवेति ॥

टि०—ननु कथं चतुर्मुखेतरमुक्तमतेर्वृद्धिर्ह्रासवत्त्वं गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिर्ह्रासौ विमुक्तगौ नृणामित्युक्तरीत्या मनुष्याणां सुखपदोपलक्षितज्ञानादेर्मुक्तौ वृद्धिर्ह्रासवत्त्वेऽपि सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रममित्यनेन देवानां मुक्तौ ज्ञानादीनां गुणानां वृद्धिर्ह्रासाभावाभिधानात् । न चात्रापि चतुर्मुखेतरमुक्तमात्रस्य मतेर्न वृद्धिर्ह्रासावुच्येते किंतु मनुष्याणामेवेत्याविरोध इति वाच्यं । मुक्तानां तु तदन्येषामिति मूलग्रंथास्वारस्यप्रसंगात् । समुद्रतरलोपमेति मुक्तरुद्रादिमतेः संकोचविकासप्रकारो दर्शितः * अग्निज्वालावदिति अमुक्तरुद्रादिमतेरेवंरूपत्वातिशयो दर्शित इति सन्न्यायरत्नावलीविरोधापाताच्चेति चेन्न । उदाहृतग्रंथद्वयानुरोधेनात्र टीकायां संकोचविकासरूपयोरेव वृद्धिर्ह्रासयोरभिमततया निषिद्धवृद्धिर्ह्रासपरत्वाभावेनाविरोधात् । ज्ञानोत्तरकृतोपासनादिजनितपुण्यातिशयलब्धभोगविशेषभावाभावयोरेव वृद्धिर्ह्रासशब्दार्थतया विवक्षितत्वादविरोधः । भोगानां तु विशेषेषु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचिदिति वचनादित्यप्याहुः । बहुपरिमाणत्वाल्पपरिमाणत्वरूपावेव वृद्धिर्ह्रासाविहाभिमतौ अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । करोति सुमहत्तेज इति बृहद्भाष्यवचनान्न तु प्रसिद्धावित्यविरोध इत्यप्याहुः । तदन्यमुक्तमतेर्वृद्धिर्ह्रासवत्त्वाभ्युपगमे न हीयते यत्र गत्वेति वृद्ध्याद्यभावप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्यतस्तस्य प्रायिकत्वंयाप्यपि प्रमाणेनैव प्रतिपादनान्न तद्विरोध इति अ

SGDF Sri Gangadhar Digital Foundation

भावेन तत्प्रायिकत्वप्रतिपादकं प्रमाणवाक्यं पठति ॥ **यथोक्तमिति** । अत्रोक्तयोरपि वृद्धिन्हासयोः संकोचविकासमात्ररूपत्वेन निषिद्ध-
वृद्धिन्हासरूपत्वाभावान्न कश्चिद्विरोध इति हृदयं ॥ **अतत्त्वार्थवदल्पं चेति** । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं यदल्पं सम्यग्ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतमिति
विपर्ययबहुलस्याल्पसम्यग्ज्ञानस्यापि तामसत्वं गीतायामुक्तमित्यर्थः ॥ **प्रमाणावधीरणादिति** । तमोगुणप्रयुक्तप्रमाणविषयकहेतोः प्रवृत्ति- चेतः
प्रतिबंधनिमित्ततदवज्ञानादित्यर्थः ॥ **आभासेति** । तमोगुणप्रयुक्तप्रमाणदोषाच्छादननिमित्तकतदादरणादित्यर्थः । पूर्वेणैव शंकापरिहाराद्भाष्ये आभास
नानामतसमाश्रयादित्येतद्व्यर्थमित्याशंक्य तद्व्यावर्त्यां शंकामुत्थापयति ॥ **कारणैकत्वादिति** । मिथ्याज्ञानमूलकारणतमोगुणस्यैकत्वादित्यर्थः ॥
सहकारीति । सहकारिभूतानां मतानां वैचित्र्यादित्यर्थः । नन्वाधुनिकानां मतानां कथं मोक्षविषयकनानाविधभ्रममूलकारणतमोगुणसहकारित्वं
संगच्छत इत्यत आह ॥ **मतानां चेति** ॥ **उक्तमिति** । अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहत इत्यादिना समयपाद इति शेषः ।
अंगीकृत्य चेदं मूलकारणे तमोगुणेऽवैचित्र्यं सहकारिवैचित्र्यान्मिथ्याज्ञानवैचित्र्योपपादनं कृतं । वस्तुतस्तु मूलकारणस्यावैचित्र्यमेवासिद्धमित्याह ॥
मूलकारण इति ॥ **अत एवोक्तमिति** । अनेन गुणभेदत इति वाच्यं । सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणभेदत इति तमोगुणे भेदतोऽवांतरभेदत इति च कथं
द्वेधा व्याख्यातं भवति । एकः प्रमाणमूलतु इति । वस्तुनि विकल्पापत्त्या परस्परविरुद्धानां सर्वेषां वादानां प्रमाणमूलत्वस्य, निःस्वभावत्वापत्त्या च
सर्वेषामप्रमाणमूलत्वस्य वाऽसंभवात् । न तु विशेष इति । सूत्रकारीय एव मोक्षवादः प्रमाणमूलो न त्वन्य इति विशेषो न समाधिगत इत्यर्थः ।
यद्यपि निर्दोषश्रुत्यादिमूलः सूत्रकारीयो मोक्षवाद इतरे त्वप्रमाणमूला उत्प्रेक्षामात्रमूला इति साम्याभावेन संशयानवकाशाद्विशेषावधारणमपि तत्र
मोक्षस्वरूपं त्वित्यादिना व्युत्पादितामिति नैवं शंकाऽवकाशः । तथाऽपि तत्तद्वाद्युक्तप्रमाणाभासनिराकरणेनाप्रमाणमूलत्वमुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं च

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यावन्न व्युत्पाद्यते तावत्तदनुक्तप्रायमेवेति तदुपपादनार्थमेवायं यत्न इत्यवधेयं । यद्वा मतानामपि प्रमाणप्रवाहतोऽनादित्वेन श्रुतितुल्यतां मन्यमानस्येयं शंकाऽत एव मतानां प्रागुक्तस्यानादित्वस्यात्र स्मारणं कृतं । यथा चानादिमतानां श्रुतितुल्यतया संशयजनकत्वं तथा समयपादारंभ एवोक्तमिति ध्येयं ॥ **परमतानामिति** । अन्यमोक्षवादानामित्यर्थः । कर्मक्षयस्य देहान्मोक्षं प्रति हेतुतामुपपादयति ॥ **देहावस्थानस्येति** ॥ **अयं त्विति** । अलोकाकाशगोचरत्वादिः दृष्टांतापेक्षया दार्ष्टांतिके विशेष एव न तु यथा पंजरोन्मुक्तः खगोऽलोकाकाशगोचरो नित्यमूर्ध्वं व्रजति एवमेव नित्यमूर्ध्वं व्रजतीत्यलोकाकाशगोचरत्वाद्यंतर्भावेन व्याप्तिशरीरमिहाभिमतं । तथा सति पंजरोन्मुक्तखगस्योर्ध्वं गतिसद्भावेऽपि उक्तविधगतेरभावाद्दृष्टांतासिद्धिप्रसंगादिति भावः । नित्यमेवेति चेत्यतः परं विशेष इत्यनुवर्तते ॥ **परिमाणाभावप्राप्ताविति** । ततश्च परिमाणरहितस्य द्रव्यस्य शून्यत्वेनोर्ध्वगत्यनुपपत्तिरिति शंकाशेषः । तथाभूतः तत्परिमाणः । ननु नित्योर्ध्वगतेरिवानंतचतुष्टयावाप्तेरपि परैरभ्युगतत्वेन तस्या अप्यनूद्य दूषणीयत्वात्तदभावाद्भाष्ये न्यूनतेत्याशंकामननुवादादौ निमित्तकथनेन परिहरति ॥ **यद्यपीति** ॥ **अनंतचतुष्टयेति** । ज्ञानदर्शनवीर्यसुखलक्षणं यदनंतचतुष्टयं तदवाप्तिराविर्भाव इत्यर्थः । अत्र जीवो ज्ञानदर्शनवीर्यसुखलक्षण इति, आद्यं जीवगुणानां ज्ञानादीनां प्रतिबंधकमिति, मोक्षः स्वाभाविकस्वरूपाविर्भाव इति च समयपादीयं वाक्यत्रयं ज्ञापकं ॥ **न तावदिति** । मुक्तस्यातींद्रियत्वेन तदाश्रितपरिस्पंदस्याप्यतींद्रियत्वेन प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति भावः । अनंगीकृतत्वादित्यत्र प्रमाणतयेति शेषः ॥ **किंचिदनुमानमिति** । विप्रतिपन्ना गतिः स्वसमानकालीनदुःखविरहसमानाधिकरणा बंधमुक्तगतित्वात् पंजरबंधमुक्तखगगतिवत् ‡ इत्यनुमानमित्यर्थः । गतिरूर्ध्वा दुःखेता गतित्वादित्येतावतैव पूर्तेः किं भाष्ये चशब्देनेत्यत आह ॥ **चशब्द इति** । किं तदनुक्तिर्यत्समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यतस्तद्दर्शयति ॥

तेनेति । अनुक्तार्थचशब्देनेत्यर्थः ॥ **चेतनाश्रितेति** । सिध्यतीति पूर्वेणान्वयः । किं प्रतिज्ञायां हेतौ चोक्तविशेषणसिध्याऽपि प्रयोजनमित्यत आह ॥ **नेनेति** । प्रतिज्ञायां समुच्चायकविप्रतिपन्नेतिविशेषणेन हेतौ चेतनाश्रितेतिविशेषणेत्यर्थः ॥ **चेतनगताविति** । गतिमात्रपक्षत्वे चेतनगतांवशबाध इत्यर्थः ॥ **अचेतनगताविति** । चेतनगतिमात्रस्य पक्षत्व इति शेषः । ननु दूरगतित्वात्तीव्रगतित्वादिति दूरत्वादिना गतिविशेषणाद्विशिष्टहेत्वगमनादेव न देवदत्तस्य सुखार्थायां मंदगतौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ **दूरत्वस्य चेत्यादि** । पक्षे विवक्षितदूरत्वस्य दृष्टांते तत्र विवक्षितस्य च पक्षेऽसत्वात्साधनवैकल्यादिकं । दूरत्वसामान्यविवक्षायां च तस्य यत्किंचिदपेक्षया मंदगतावपि सत्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति भावः ॥ **अपरिनिष्ठितत्वादिति** । अनियतत्वादित्यर्थः । तथाच पूर्ववत्साधनवैकल्यमेवेति भावः । तर्हि किंरूपा प्राप्तिः साध्यतयाऽभिमतेति पृच्छति ॥ **किं तर्हीति** । उत्तरमाह ॥ **समानेति** । तथाच मंदगतावपि गतिसमानकालीनेन दुःखेन सहैकाधिकरणकत्वरूपवैवक्षिकदुःखप्राप्तिरूपसाध्यस्यापि सत्वान्न व्यभिचार इति भावः । उदाहरणस्यानादरणीयत्वान्मंदगतौ व्यभिचारस्योक्तत्वविवक्षया परिहारेऽप्यन्यत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन शंकते ॥ **कदाचिदिति** ॥ **अनंगीकारादिति** । तथाच साध्यस्यापि सत्वान्न व्यभिचार इति भावः । अनंगीकारमेव तन्निमित्तकथनेनोपपादयति ॥ **आध्यात्मिकादिष्विति** । ननु सुप्तगतेश्चेतनत्वेऽपि तद्दशायां दुःखस्यासत्वेन समानकालीनदुःखसमानाधिकरणत्वस्य तत्राभावाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **चेतनशब्देनेति** । तथाच हेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । उक्तरूपप्राप्तिविवक्षायां गौरवं मन्वानः साध्यसाधनभावलक्षणामेव प्राप्तिंसाध्यत्वेन विवक्षितत्वात्तत्रोद्भावितं दोषं साध्यसद्भावप्रतिपादनेन परिहराति ॥ **सुखार्थोऽपीति** । नन्वेकशब्दस्य पूर्वेणानुमानशब्देन समानाधिकरणसमासमनभ्युपगम्योत्तरेण शरण- ॥ १६ ॥

शब्देन तत्स्वीकारे किं निमित्तमित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । पूर्वेणानुमानशब्देनानुमानं च तदेकं चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषण" समासो नांगीकर्तुं शक्यते । तस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव नियमितत्वेन प्रकृते च एकशाठीत्यादाविव विशिष्टस्य संज्ञात्वाभावेन तदसंभवात् । अतः संख्यार्थकस्यैकशब्दस्य समानाधिकरणेन समासविधानार्थं प्रवृत्तेन पूर्वकालैकेतिसूत्रेणैव स वाच्यः । न चासौ वक्तुं शक्यः । तथा सति तस्य पूर्वकालैकेति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टतया प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति उपसर्जनत्वेनोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः । ननु तथाऽप्यनुमानमेकं शरणं यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिसंभवे किं द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणेनेति चेन्न । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोः प्राङ्निपातो वक्तव्य इति संख्यायाः प्राङ्निपातनियमनादेकशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंगेन तत्परित्यागसंभवात् । अत एवानित्यैकरूपा इत्यादावनित्यमेकं रूपं येषामिति त्रिपदबहुव्रीह्यनाश्रयणमभियुक्तानां किं त्वेकं रूपमेकरूपं अनित्यमेकरूपं येषां ते तथोक्ता इति द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणमेवैकशब्दस्य संख्यार्थकत्वेऽपि एकरूपशब्दस्यासंख्यार्थतया पूर्वनिपाताभावसंभवात् । तथा प्रकृतेऽप्येकशब्दस्य संख्यार्थकत्वेऽप्येकशरणशब्दस्यासंख्यार्थतया द्विपदबहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपाताप्रसंगादित्याशयात् । अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन पक्षेतरस्यानुपाधिकत्वान्न तदा शंका युक्तेत्याशंकते ॥ **पक्षेतर इति** । ऊर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्य पक्षेऽपि सत्वेनानूर्ध्वगतित्वस्य पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्वात् पक्षेतरत्वमित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । न विलक्षणत्वाधिकरणे साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य चेत्येतद्ग्रंथव्याख्यानावसरे तत्किं विशेषणद्वयसंपन्नं न वेत्यादिना ग्रंथेन विशेषणद्वयसंपन्नस्य पक्षेतरस्योपाधितायाः समर्थितत्वादित्यर्थः । खगस्येत्यादिग्रंथस्य परिहारत्वे ज्ञापकाभावादपेक्षितं पूरयति ॥ **तदेत्यादि** । सर्वाणि वाक्यानि सोपस्कराणि भवंतीत्यभियुक्तवचनादिति भावः । नन्वधर्मे साध्याव्यापकतायाः वक्तुं शक्यत्वात्तामनुक्त्वा खगस्य तदूर्ध्वगमनपर्यंतं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

साध्यव्यापकत्वदूषणार्थत्वात् न

भाष्यकाराणां धावनमनर्थकमित्याशंक्य साधनावच्छिन्नं तदिति भावेनात्र संभावितकल्पद्वयमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेवोक्त्वा द्वितियपक्षदूषणपरतया भाष्यं योजयितुमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । खगस्य दूरोर्ध्वगमनपर्यंतं भाष्यकारीयधावनस्य प्रयोजनांतरमप्याह ॥ **अनेनेति** ॥ **प्रत्युक्तमितीति** । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ सत्यपि दुःखसाधनत्वे ऊर्ध्वगतित्वस्यैव सत्वेन तदभावरूपानूर्ध्वगतित्वस्य तत्राभावेनोक्तोपाधेरपि साध्याव्यापकत्वमिति भावः ॥ **तदा हीति** । दूरोर्ध्वगमने हीत्यर्थः ॥ **दुःखकार्याणीति** । गात्रस्वेदकंपपूर्ववद्वेगाभावादीनीत्यर्थः ॥ **सर्वोपाधीति** । निरस्तानिरस्तसर्वोपाधीत्यर्थः ॥ **अत इति** । दूषणस्यैवोद्भाव्यत्वादित्यर्थः ॥ **तद्दूषणेति** । उपाधेः साध्याभावव्यापकत्वरूपदूषणेत्यर्थः । तर्ह्यनूर्ध्वगतित्वरूपोपाधेरपि प्रतिसाधनरूपानुमानदूषणत्वाभावापत्त्या तस्याः साध्याव्यापकत्वेन दूषणं भाष्यकारीयं कथं संगच्छत इत्यत आह ॥ **पूर्वोपाधेस्त्विति** ॥ **प्रतिरूपं साधनमिति** । प्रतिरूपसाधनोन्नायकमित्यर्थः । न त्वनैकांत्यमित्यत्रापि नानैकांत्याद्युन्नायकमित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्यत्वासिध्यादिपरिग्रहः । ननु व्यभिचाराद्युन्नायकत्वेनाप्युपाधेर्दूषणत्वसंभवान्न प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनैव तस्य दूषणत्वमिति नियमसिद्धिः । तत्सिद्धावपि प्रतिपक्षस्यापि प्रतिपक्षदूषणत्वसंभवान्न तत्र तस्यादूषणत्वसिद्धिः । तदसिद्धौ च नोपाधेरपि प्रतिपक्षेऽदूषणत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **उपाधिस्तावदिति** । पक्षादिप्रविभागोत्तरकालमिति शेषः ॥ **नेतरथेति** । व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषणं नेत्यर्थः । अयमाशयः । साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षादन्यत्र वा स्यात्पक्षे वा । नाद्यः । स्फुटे व्यभिचारे सति तदर्थमुपाध्यप्रतीक्षणात् । द्वितिये साध्यव्यापकव्यावृत्तिः पक्षात्साध्यमपि व्यावर्तयतीति प्रतिपक्षोन्नायकतैव ॥ न च तदाऽप्यव्याप्त्युन्नायकमेवास्तु । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यरहिते पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारावश्यंभावादिति वाच्यं । तथा सति बाधप्रतिरोधयोरपि

SGDF
Sri Gargeshwari Vedic Foundation

व्यभिचारोन्नायकत्वापातात् । तत्र ताभ्यामेवानुमाने दुष्टे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत् । तर्ह्यत्रापि व्यापकव्यावृत्तिरूपप्रतिपक्षेणैवानुमाने दुष्टे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यं । किंच पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत संदिग्धः । आद्येऽपि पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वेति वाच्यं । आद्येऽपि किं प्रमाणांतरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमेतत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितियः । परस्पराश्रयत्वप्रसंगात् । नेति पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्कथं तद्व्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्यात् । नांत्यः । पक्षे संदिग्धव्यभिचारस्य स्वतःसिद्धत्वेन तदर्थमुपाधिमुखानिरीक्षणानपेक्षात् । सर्वानुमानोच्छेदापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ **प्रतिपक्ष इति** । लोक इति शेषः ॥ **न पुनरिति** । स्वसाध्यं न साधयतीत्यर्थः । तथात्वे हि खलु स्थापनानुमाने प्राबल्यापादकतया प्रातिपक्षांतरं सार्थकं स्यादिति भावः । अस्तु तर्हि प्रतिपक्षप्रतिबंधकत्वेनैव प्रातिपक्षदूषणत्वं इत्यत आह ॥ **प्रथमेनैवेति** । स्थापनानुमानेनैव प्रतिपक्षस्य प्रतिबद्धकृत्वान्न प्रतिपक्षस्य तत्प्रतिबंधकत्वमिति भावः । कुतः स्वसाध्यं न साधयतीत्यस्याप्येतदेवोत्तरं प्रथमेनैवेति ॥ **अकिंचित्करत्वादिति** । साधनबाधनान्यतरकारित्वाभावादित्यर्थः ॥ **अत एवोपाधिरपीति** । अकिंचित्करप्रक्षस्योन्नायकत्वादेव प्रतिपक्ष उपाधिरपि न दूषणमित्यर्थः । एतच्चांगीकृत्योक्तं न वस्तुतः । प्रतिपक्षेऽपि प्रतिपक्षोपाध्योः विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्युक्ते विमतं विकर्तृकमस्मत्संमतकर्तृरहित्वादित्युत्तरं अकार्यत्वमुपाधिरित्युक्ते शरीरजन्यत्वमितरत्राप्युपाधिरित्युत्तरमिति तत्र तत्राचार्यैरुद्भावितत्वेन प्रतिपक्षेऽपि तयोर्दूषणत्वस्थितेः । न च प्रातिपक्षे उपाध्युद्भावनस्य वैय्यर्थ्यात्कथं दूषणत्वमिति वाच्यं । स्वपक्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधनार्थमपरमिति सार्थकत्वात् । न च पूर्वेण प्रतिपक्षेण प्रतिबद्धस्य कथं स्वपक्षसाधकत्वमिति वाच्यं । एकेनैकस्य प्रतिबंधसंभवेऽपि बहूनामेकेन प्रतिबंधस्यान्याप्यतया तदयोगादुक्तं च द्विविधं बलवत्त्वं

प्रति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

च बहुत्वाच्च स्वभावत इति । अन्यथा बहुत्वप्रयुक्तस्य प्राबल्यस्य दत्तजलांजलिता स्यात् । तस्यैतत्परित्यागेनासंकीर्णोदाहरणाभावात् । विस्तरस्तु तर्कतांडवे द्रष्टव्यः । प्राक्ततोऽव्याप्तेरुन्नायकामिति।साध्यव्यापकं परित्यजतो हेतोः साध्यपरित्यागस्यावश्यकत्वात्साध्यपरित्यागस्यैव चाव्याप्तित्वात् । न तु तदा सत्प्रातिपक्षस्य।पक्षे हि साध्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः । न तु ततः प्राक् । न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षे साध्योपसंहारोऽस्तीति कथं तदा सत्प्रतिपक्षत्वं स्यादित्यव्याप्त्युन्नायकत्वमेव तस्येत्याशयः । सशरीरत्वामिति भाष्यपदानुवादेन शरीरेण सह वर्तमानत्वमिति तदर्थो निरूपितः । तदुक्ताभिमतसंबंधप्रदर्शनं शरीरसमानाश्रयत्वमिति।तात्पर्यार्थकथनं ॥ **शरीरिवृत्तित्वमिति यावदिति** । ननु घटादिगतौ गतित्वसत्वेऽपि देहिवृत्तित्वरूपदेहित्वाभावेन कथमस्योपाधेः साधनव्यापकत्वमित्यत आह ॥ **यत्र गतित्वं विशिष्टमिति** । चेतनाश्रितत्वरूपविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । घटादिगतौ च न विशिष्टं गतित्वमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः ॥ **पूर्वोक्त इति** । देहसमानाश्रयरूप इत्यर्थः ॥ **बाधादिति** । अचेतनगतेर्दुःखेतत्वाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तत्र तत्साधने बाधः संसारिगतेर्दुःखेतत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तस्यास्तत्साधने सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **तत्रेति** । ईश्वरगतावित्यर्थः । तत्र गतित्वसद्भावेऽपि दुःखेतत्वाभावादिति भावः ॥ **नन्विति** । प्रकारप्रसंगे प्रकारोपदर्शकत्वेन प्रसंग इत्यादिभाष्यस्य न प्रसंगः क्वचिद्भवेदिति भाष्ये इतिशब्देन भवितव्यमिति तदभावो दोष इत्यतस्तदध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वाद्युक्तमस्य तत्प्रकारदर्शकत्वमिति भावेनाह ॥ **इतिशब्द इति** ॥ **सर्वेष्वपीति** । यदि निर्वन्हिः स्यात्तर्हि निर्धूमोऽपि स्यादित्यादिप्रसंगेष्वपीत्यर्थः ॥ **अपसिद्धांतस्येति** । धूमादिलिंगजातस्य स्वयमभ्युपगतत्वेन निर्धूमत्वाद्युक्तेरतद्विरुद्धत्वादिति भावः । प्रसंगार्थतया प्रोक्ता न सिद्धांतस्य दूषका इत्यादिभक्तिपादीयानुव्याख्यानतट्टीकोक्तरीत्या वस्तुतस्तत्रापसिद्धांताभावसिद्धेः कथंचिदित्युक्तं । एतेनेत्युक्तमेव विवृणोति ॥ **परसिद्धेति** ॥

तत्रापीति । मुक्तगतिर्लोकाकाशसंबंधिनी गतित्वादिति गतित्वेनैव लोकाकाशसंबंधित्वसाधनादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । लोकाकाशसंबंधित्वरूपोपाधेः साधनव्यापकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥ **समर्थितं वेदितव्यमिति** । या गतिः सा शरीरिनिष्ठेति शरीरिवृत्तित्वमपि साधनव्यापकमेव । न च मुक्तगतावुपाधेरभावान्न साधनव्यापकतेति वाच्यं । तत्रापि गतित्वेनैव तत्साधनसौलभ्यादिति व्यभिचारपरिहारसंभवादिति भावः । एवमित्यस्य न ग्राह्यं तन्मतं क्वचिदित्यनेन व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात्संबंध इत्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे ॥ **यथेति** । तत्त्वज्ञानमित्यतः परमभ्युपैतीत्यनुवर्तते ॥ **अभ्युपगम इति** । बौद्धशास्त्रप्रणेतुर्बुद्धस्य करणपाटवतत्त्वज्ञानयोरभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** । श्रुत्यादिप्रमाणेत्यर्थः । अधिकारशब्दस्य अधिकृतिरधिकार इति भावसाधनत्वपक्षेऽसुराधिकृतित्वापत्त्या तदधिकारिकत्वालाभप्रसंगात् असुराणामधिकृतिरधिकारो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणस्य जघन्यत्वेनायोग्यत्वात् असुराधिकारिकत्वलाभायाधिकरणसाधनतामाह ॥ **अधिक्रियंत इति** ॥ **पूर्वेणोत्तरेण चेति** । अयोग्यानामिति पूर्वेण वेदमार्ग इत्युत्तरेण चेत्यर्थः । अनेन वेदमार्गेऽयोग्यानामथापि वेदमार्गे प्रवर्ततामिति योजना सूचिता भवति ॥ **यथोक्तमिति** । भागवत इति शेषः ॥

चतुष्प्रकारं तच्चोक्तं शून्यं विज्ञानमेकलं ॥ अनुमेयबाहिरतत्त्वं तथा प्रत्यक्षबाह्यगं ॥ इति तत्र तु ये शून्यं वदंत्यज्ञानमोहिताः ॥ ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निःशंकं मायिनो यथा ॥ न किंचिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मीयमथापि वा ॥ एकस्मिन्संसृतेर्मुक्ते न किंचिदवशिष्यते ॥ तत्संवृत्त्यैव भेदोयं चेतनाचेतनात्मकः ॥ दृश्यते संसृतेर्ध्वंसे निर्विशेषैव शून्यता ॥ न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते ॥ न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोऽपि कश्चन ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ सु०–एवं सामान्यतो दूषितं बौद्धमतं विशेषतो निराकर्तुं तद्भेदानाह ॥ चतुरिति । व्याख्यातृमतिभेदादिति भावः । कथमित्यत आह ॥ शून्यमिति । एकलमद्वितीयं शून्यमेव तत्त्वमित्येकं मतं । एकं विज्ञानमेव तत्त्वमित्यपरं । अनुमेयं बहिस्तत्त्वं ज्ञानव्यतिरिक्तं यस्मिंस्तत्तथोक्तं । अस्त्येव ज्ञानव्यतिरिक्तमपि तत्त्वं । किंतु तदनुमेयमिति । सौत्रांतिकमतमन्यदित्यर्थः । तथाशब्दः समुच्चयार्थः । प्रत्यक्षं बाह्यगं यस्मिंस्तद्वैभाषिकमतं चैकमित्येवं चतुष्प्रकारामिति । एतेषु शून्यवादिनोऽतितामसाः । प्रमितसकलवस्त्वपलापात् । ततो ज्यायांसो विज्ञानवादिनः । रूपाद्यपलापेऽपि विज्ञानमात्रांगीकारात् । ततः सौत्रांतिका बाह्यार्थाभ्युपगमात् । तस्य चानुमेयत्वाभ्युपगमेन वैभाषिकेभ्यः कष्टाः । ततो वैभाषिकाः बाह्यार्थमभ्युपगम्य तस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यताभ्युपगमादित्येतज्ज्ञापयितुमनेन क्रमेणोद्देशः कृतः । तत्र शून्यवाद्युक्तं मोक्षमनुवदति ॥ तत्रेति । तेषु चतुर्षु । ये शून्यमेव तत्त्वं वदंति ते मायिनो यथाभूतं मोक्षमाचक्षते तादृशमेव ब्रूयुः । इयांस्तु विशेषः । मायिनो वेदः प्रमाणमित्यभिमानात् परमं साम्यमुपैति सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यादेर्वेदाच्छंकमानास्तस्यान्यथाव्याख्यानं विधाय स्वाभिमतं मोक्षं प्रतिपादयंति । शून्यवादिनस्तु वेदप्रामाण्यानभ्युपगमादुच्छृंखलमेवेति । तदिदमुक्तं निःशंकमिति । अज्ञानेति तमोगुणो लक्ष्यते । अज्ञानकारणत्वात् । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चेति वचनात् । तेन मोहिताः । एवं सामान्येनोक्तं स्पष्टमाचष्टे ॥ न किंचिदिति । किंचिदित्यस्यैव विवरणं । आत्माऽप्यथवाऽऽत्मीयमिति आत्मेति (वि) ज्ञानमुच्यते । आत्मीयमिति ज्ञेयं । तदुभयमपि मोक्षे नास्ति । शून्यवादोऽपि द्विविधः । एकात्मवादोऽनेकात्मवादश्चेति । तत्र प्रथम एव मुख्यसिद्धांतः । मंदानां तु बुद्ध्यावारोहाय तु द्वितीयोऽ-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरं ॥ शून्यं तत्त्वमसंबाधं नानासंवृतिवर्जितं ॥ अशेषदोषरहितं मनोवाचामगोचरं ॥ मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिर्नानासंवृतिदूषितं ॥

वतारितः । तदुभयसाधारणमुक्त्वा विशेषं विवक्षुरादावाद्यमाह ॥ एकस्मिन्निति । किंचिच्चेतनमचेतनं च । एकमुक्तौ । कुत एतदित्यत आह ॥ तदिति । तस्यैकस्यैवात्मनः संवृत्याऽज्ञानेनैवायं परिदृश्यमानश्चेतनाचेतनात्मको भिद्यत इति भेदः पदार्थसमूहो दृश्यते । न तु परमार्थो नाप्यनेकाज्ञानकल्पितः । अतस्तस्यैकस्यैवात्मनः संवृतेर्ध्वंसे जाते सति शून्यतैव पारमार्थिकी विशिष्यत इति युक्तमेवेति । निर्विशेषेति शून्यस्य स्वरूपसंकीर्तनं । संवृतिध्वंस एव मोक्ष इति वक्ष्यति । निर्विशेषत्वमेव विवृणोति ॥ न सत्त्वमिति । सत्वं परसामान्यादिरूपं । असत्वमभावप्रतियोगित्वं । किंबहुना कश्चनापि विशेषो न विद्यते । ननु मोक्षस्तावदसन्न भवति । सदा संसारापत्तेः । अतः सता मोक्षेण सविशेषं शून्यमित्यत आह ॥ निर्विशेषमिति । शून्यं तत्त्वमेवासद्भिर्मोक्ष इत्युच्यते । न तु शून्यातिरिक्तो मोक्षोऽस्ति । अतो न तेन सविशेषत्वं । तर्हि सर्वदा मोक्षभावाच्छून्यभावनादेर्वैयर्थ्यमित्यतो निर्विशेषमित्याद्युक्तं । स्वयं भातमित्यस्यैव विवरणं मनोवाचामगोचरमिति । निर्लेपं धर्माधर्मरहितं अजरं च तदमरं च अजरामरं । संबाधो वस्त्वंतरोपमर्दः । असंबाधमद्वितीयमिति यावत् । दोषाः कामादयः । न केवलं शून्यं मोक्षः किंतु नानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितं । उपलक्षणनिष्पत्तये च भावनाद्युपयोग इति । अज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ नानेति । नानासंवृतिभिर्दूषितं शून्यमेव संसारावस्था विज्ञेया यतोऽतस्तद्विपरीतं शून्यमेव मोक्ष इति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

संसृत्यवस्था विज्ञेया संवृत्यैव विशिष्यते ॥ स्थितया ध्वस्तया चैव संसृतिर्मोक्ष इत्यपि ॥

युक्तं । एतदुक्तं भवति । शून्यं तत्त्वं स्वतो निर्विशेषमेकमेव । तस्य परमसूक्ष्मस्य वाङ्मनसातीतस्य स्वप्रकाशस्यावरणविक्षेपाद्यनेकशक्तिमत्या मूलसंवृत्या कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमदहंकारोपाधिवशात्किंचित्स्थूलता जायते ततः सद्वितीयत्वेन सविशेषतायां स्थूलता संपद्यते । ततो मनोवचनगोचरत्वे जाते विधिनिषेधगोचरत्वेन सलेपत्वं । रागादिदोषसंसर्गश्च । ततो देहेंद्रियांतःकरणविषयसंबंधे स्थूलतरता भवति । ततो ममकारवतो दुःखादिमत्त्वे स्थूलतमत्वमित्येवं संवृत्या तत्कार्यत्वात्संवृतिसंज्ञकैरहंकारादिभिश्च संवलितं शून्यमेव संसारः । भावनाप्रकर्षादिना मूलसंवृतौ ध्वस्तायां तत्कार्यप्रवाहे च विलीने तदुपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति । शून्यमेव चेन्मोक्षः संसारश्च । तदा मोक्षसंसारशब्दयोः पर्यायत्वमित्यादिकमापद्यते इत्येतदपि चोद्यमनेनैव परिहृतमित्याशयवानाह ॥ **संवृत्यैवेति** । यद्यपि शून्यमेव संसारो मोक्षश्च । तथाऽपि संसृतिरिति मोक्ष इत्यपि विशिष्यत एव । कथं स्थितया च ध्वस्तया च संवृत्यैव । उपलक्षणभेदादर्थभेदे सति न शब्दपर्यायत्वादिकमिति भावः ॥

टि०—शास्त्रकर्तुर्बुद्धस्यैकत्वात्कथं तच्चातुर्विध्यमित्यतो विनेयव्याख्यातृमतिभेदात्तदित्याशयेनाह ॥ **व्याख्यातृमतीति** । यद्यपि मंदमध्योत्तमबुद्धिभेदाद्विनेयानां व्याख्यातॄणां त्रैविध्यकथनात्तदनुरोधेन मतत्रैविध्यमेव वक्तुं युक्तं । तथाऽपि मंदबुद्धीनां वैभाषिकसौत्रांतिकभेदेन द्वैविध्याश्रयणात् साक्षात्परंपराप्रयोजकोपाधीनेकक्तित्येदं चातुर्विध्यकथनमित्यवधेयं । ननु चतुष्प्रकारत्वं प्रतिज्ञाय प्रकारपंचकोपदर्शनमसंगतमित्यत एकलमित्यस्य शून्यविज्ञानयोरद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थतया विध्यंतरोपदर्शकत्वाभावान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा योजनां दर्शयति ॥ **एकल-**

॥२०॥

मद्वितीयमित्यादि । ननु समयपादे निरस्तत्वक्रमानुरोधेन तथा प्रत्यक्षबाह्यगमिति वैभाषिकमतस्य प्रथममनंतरं चानुमेयबहिस्तत्त्वमिति सौत्रांतिकमतस्य तदनंतरमेकलं शून्यमिति माध्यमिकमतस्यानंतरमेकलविज्ञानवादिमतस्य निर्देशः कर्तुमुचितः तत्कथं शून्यादित्वेन चातुर्विध्यप्रदर्शनमित्यतो निमित्तकथनपूर्वकं निर्देशक्रममुपपादयति ॥ **एतेष्विति** ॥ **प्रमितसकलेति** । ज्ञानज्ञेयरूपसकलेत्यर्थः । शून्यत्वप्रमितमिति भावः । **रूपाद्यपलापेऽपीति** । ज्ञेयप्रपंचापलापेऽपीत्यर्थः । सौत्रांतिका ज्यायांस इत्यनुवर्तते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ **इयांस्तु विशेष इति** । दृष्टांतापेक्षया दार्ष्टांतिके निःशंकमिति विशेषोक्तिरेव न त्वेतदंतर्भावेनापि दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोऽवधेय इति भावः ॥ **अन्यथाव्याख्यानमिति** । गौणमुक्तिपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । तमोगुणः प्रमाणेषु चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्याभासानां दोषानाच्छाद्य विपरीतज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तरीत्या तमोगुणस्यैव विपरीतमतिरूपमोहं प्रति मूलकारणत्वात्प्रमाणजन्यज्ञानाभावरूपस्याज्ञानस्य तन्मूलकारणत्वानुपपत्त्याऽज्ञानशब्दस्य तत्परत्वानुपपत्तेः तमोगुणपर एवात्राज्ञानशब्द इत्यभिप्रेत्य कथं तत्राशक्तस्तत्परः स्यादित्यतो लक्षणयेत्याह ॥ **अज्ञानेतीति** ॥ **तमोगुणो लक्ष्यत इति** । लक्षणाबीजभूतं शक्यसंबंधमाह ॥ **अज्ञानकारणत्वादिति** । तमोगुणस्याज्ञानं प्रति कारणत्वादित्यर्थः । यद्यपि प्रमाणजन्यज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्यानादित्वान्न तमोगुणजन्यत्वं संभवति । तथाऽपि तस्याग्रिमक्षणसंबंधरूपपरिपालनसद्भावात्तद्रूपकार्यत्वविवक्षयेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यं । ननु भवेदज्ञानशब्दस्य तमोलक्षकत्वं यदि तमोगुणस्य मोहकारणत्वमज्ञानस्य तमोजन्यत्वं च प्रमितं स्यादित्यतस्तमोमोहयोरज्ञानतमसोश्च कार्यकारणभावोपपादकं प्रमाणं पठति ॥ **प्रमादेति** । तथाच मुख्यार्थानुपपत्तिशक्यसंबंधयोः प्रमाणेन सिद्धेर्युक्ता लक्षणेति भावः ॥ **विवरणमिति** । अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **ज्ञानमुच्यत इत्यादि** । न तु तद्व्यतिरेकेणात्मज्ञेयव्यतिरेकेणात्मीयं वाऽस्त्येतन्मत इत्यर्थः ॥ **आद्यमिति** । एकात्मवादमित्यर्थः । किंचिदेताद्विव-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

रणरूपात्मात्मीयमथापि चेति पूर्वग्रंथानुसारेण चेतनाचेतनात्मक इत्युत्तरग्रंथानुसारेण च किंचिदित्येतद्याचष्टे ॥ **किंचिच्चेतनमचेतनं चेति** । ज्ञानं ज्ञेयं चेत्यर्थः । तत्संवृत्यैवेत्यत्र तस्य संवृतिरिति विग्रहः ॥ **एकस्मिन्निति** प्रकृतस्यैवात्मनस्तदिति परामर्शे संवृत्यैवेत्येवकारस्यात्रापि संबंधं चाभिप्रेत्य संवृतेत्यत्रत्यतत्पदार्थमाह ॥ **तस्यैकस्यैवात्मन इति** । चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपंचस्य भेदत्वाभावान्मूले तथोक्तेरनुपपत्तिमाशंक्य तां घटयाति ॥ **भिद्यत इति** । अज्ञानेनैवेत्येवकारव्यावर्त्य दर्शयति ॥ **न त्विति** । पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वं तस्यैवेत्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्योत्तरार्धं योजयति ॥ **अत इति** ॥ **स्वरूपसंकीर्तनमि.ति** । अनेन केयं शून्यता नामेत्यतो निर्विशेषेत्युक्तमिति मूले योजनोक्ता भवति । निर्विशेषत्वमेव शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वेवं संवृतिध्वंसदशायां न किंचिदवशिष्यत इत्यायातं न तु मोक्षे तत्कथं न किंचिन्मुक्त्यवस्थायामित्युक्तार्थविशेषकत्वमस्येत्यत आह ॥ **संवृतिध्वंस एवे.ति** । ॥ **वक्ष्यतीति** । नानासंवृतिवर्जितमित्यत्रेति शेषः । यद्यपि तत्र संवृतिध्वंसोपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्युच्यते न तु संवृतिध्वंसमात्रं मोक्ष इति ध्वंस एवेत्यवधारणं नोपपद्यते । तथाऽपि भावनाप्रकर्षसाध्यो मोक्षः संवृतिध्वंस एवेत्यभिप्रेत्येदमवधारणमिति ध्येयं । ननु परमार्थिकसत्वस्य शून्यस्वरूपभूतस्य परेणाप्यंगीकृतत्वान्न सत्वमिति कथं तन्निषेध इत्यतो नायमंगीकृतसत्वस्य निषेधः किं नामानभिमतस्यैव तस्येत्यतो नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तन्निरूपयति ॥ **परसामान्यादिरूपमिति** । आदिपदेन प्रमाणसिद्धत्वार्थक्रियाकारित्वयोः परिग्रहः । ननु च शून्यस्य शून्यत्वं तावत्परेणाभ्युपगम्यते तदेव चासत्वं । अतः कथं नैव चासत्वमिति तन्निषेध इत्यतो नायं निर्विशेषत्वरूपशून्यत्वापरपर्यायस्यासत्वस्य निषेधः किं त्वत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वापरपर्यायस्यैवासत्वस्येत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अभावेति** । धर्माणामानंत्यात्प्रातिस्विकरूपेण

त्ये

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तन्निषेधस्य जन्मसहस्रेणापि कर्तुमशक्यत्वाद्विशेषतः कांश्चिद्धर्मान्निषिध्य सामान्यतो विशेषमात्रनिराकरणपरस्य मूलस्थनविशेषोऽपि कश्चनेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **किं बहुनेति** । अयं धर्मो नास्त्ययं धर्मो नास्तीति विशिष्य किं बहुनोक्तेन शून्यातिरिक्तो न कोऽपि विशेषः शून्येऽस्तीत्यर्थः । शून्यभावनादेरित्यादिपदेन शून्यज्ञानपरिग्रहः । विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणयोरेव परस्परमयं समास इत्याशयेनाह ॥ **अजरं च तदमरं चेति** ॥ **वस्त्वंतरोपमर्द इति** । वस्त्वंतरेणोपमर्द इत्यर्थः । ननु शून्यस्यास्त्वेवंविधत्वं तथाऽपि शून्यतत्त्वरूपमोक्षस्य सर्वदा भावाच्छून्यभावनादेर्वैयर्थ्यशंकायाः कथं परिहार इत्यत आह ॥ **न केवलमिति** । अज्ञाननिवृत्त्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणतत्कार्यप्रवाहनिवृत्तिपरिग्रहः । शून्यं तत्त्वमित्यस्यात्रावृत्तिमतस्तत इत्यस्योपस्कारं चाश्रित्योक्तोपपादकतया वाक्यं योजयाति ॥ **नानेति** । ननु नानासंवृतिदूषितस्य शून्यतत्त्वस्यैव संसारत्वे सिद्धे भवेदज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितस्य शून्यस्यैव मोक्षत्वं तदेव कुतः । किंच शून्यतत्त्वस्यासंबाधमित्यद्वितीयत्वस्य निर्विशेषमिति निर्विशेषत्वस्य चोक्तत्वात्कथं तद्विरुद्धं सद्वितीयत्वं सविशेषत्वं च स्यात्संवृतेरेकत्वात्तन्नानात्ववचनमपि न युक्तं । यथाकथंचिन्नानात्वाश्रयणेऽपि कास्ता नानाभूताः संवृतयः किंच ताभिः शून्यस्य दूषणमित्यतोऽद्वितीयत्वसद्वितीयत्वयोर्निर्विशेषत्वसविशेषत्वयोश्च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामविरोधं गौणमुख्यभेदेन संवृतिनानात्वं तादृशसंवृतिस्वरूपं तद्दूषणं च शृंगिग्राहिकया दर्शयन्नेव नानासंवृतिदूषितस्य शून्यस्य संसारत्वं व्यवस्थापयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **परमसूक्ष्मस्येति** । यद्यपि परमते शून्यस्यापरिच्छिन्नत्वान्न परमसूक्ष्मत्वं किंचित्स्थूलत्वादिकं वाऽस्तीति न तदुक्तिर्युज्यते । तथाऽपि स्वभावतो वस्त्वंतरोपमर्दराहित्याभिप्रायेण इयं परमसूक्ष्मत्वोक्तिरुपाधिवशात्किंचिद्वस्त्वंतरोपमर्दस्तदधिकवस्त्वंतरोपमर्दाद्यभिप्रायेण किंचित्स्थूलत्वाद्युक्तिश्चेत्यविरोध इति द्रष्टव्यं । अहंकारादिभिरित्यत्रादिपदेन देहेंद्रियादिपरिग्रहः ॥ **भावनाप्रकर्षादि-**

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नेति । चतुर्विधभावनाप्रकर्षेण शून्यपरिज्ञानेन चेत्यर्थः ॥ **तत्कार्येति** । अहंकारादिरूपतत्कार्येत्यर्थः । पर्यायत्वादिकमित्यत्रादिपदेन तत्प्रयुक्तसहप्रयोगानुपपत्तेर्वैय्यर्थ्यस्य च परिग्रहः । कथमनेन पर्यायत्वादिपरिहार इत्यत आह ॥ **उपलक्षणभेदादिति** । पाचकपाठकादाविवेति शेषः ॥

केचित्तेष्वन्यथा प्राहुः संवृत्यैव त्वनेकधा ॥ अवच्छिन्नं महाशून्यं नानापुद्गलशब्दितं ॥ यस्य शून्यैकरसता ज्ञानात्सा त्वपगच्छति ॥ स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यति । संवृत्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलं ॥ इत्येवं मायिनश्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ॥ बहुजीवमताश्चेति माया तेषां तु संवृतिः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥ सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखंडवादिनः ॥ व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥ अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते । निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥

सु०—एवमेकात्मवादमुपन्यस्यानेकात्मवादं दर्शयति ॥ **केचिदिति** । तेषु शून्यवादिषु । अन्यथा एकात्मवादिमतात् । कथमित्यत आह ॥ **संघृत्यैवेति** । तुशब्देनैकात्मवादं स्वाभाविकानेकात्मवादमुपाधिकृतानेकात्मवादं च व्यावर्तयति । संवृत्या नानाभूतया संवृत्यावच्छिन्नमेव न तु स्वभावतः । संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां च मिथ्यात्वान्नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तं भवतीति शेषः । ततः किमित्यत आह ॥ **यस्येति** । तत्रानेकेष्वात्मसु यस्यात्मनस्तु शून्यैकरसताज्ञानाच्छून्याद्वितीयताज्ञानात्सा संवृतिरपगच्छति मूल संवृतिर्व्यावृत्ता भवति। अन्या नश्यति । स पुद्गलत्वात्कर्तृत्वादिरूपान्निर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यतीव । यस्तु संवृत्यावच्छिन्न आत्मा स पुद्गलभावेन दुःखान्यलं परमार्थबुद्ध्यैवानुभवति। इति प्राहुरिति संबंधः। शून्यवाद्यभिमतमोक्षनिरासेन मायावाद्यभिमतोऽपि निरस्तो भविष्यतीत्याशयेन यदुक्तं मायिनो यथेति सिद्धांतसाम्यं तदुपपादयति ॥ **इत्येवमिति** । एकजीवत्ववादिनो बहुजीवमताश्चेति

द्विविधमायिनश्चैवं द्विविधशून्यवादिवदेव मोक्षस्वरूपमा[illegible] । एको जी[illegible] यस्मिंल्लोके स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्वं तद्वदंतीत्येकजीवत्ववादिनः । बहवो जीवा यस्मिंस्तत्तथोक्तं बहुज[illegible]ीवमताः । ननु शून्यवादिनः संवृतिनिबंधनः संसारस्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इत्याचक्षते । मायावादिनस्तु म[illegible]स्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति । अतो वैषम्यमित्यत आह ॥ **मायेति** । या शून्यवाद्यभ्युपगता संवृतिः सैव [illegible]नाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्यावरणविक्षेपादेः कार्यस्य चैकत्वादिति भावः । शून्यवादिनः शून्यं तत्त्वमाहुर्मा[illegible] । अतोऽस्ति वैषम्यमित्यत आह ॥ **निर्विशेषत्वेति** । शून्यं ब्रह्मेति चैतयोर्भिदा नो विद्यते । कुतः निर्विशे[illegible]भ्यां द्वयोर्निर्विशेषत्वेनोक्तत्वात् । वैधर्म्यं खलु वस्तुनो भेदकं । तच्चात्र नास्तीति द्वयोरपि संमतं । अतः शब्दभेदमात्रं न वस्तुभेद इति । अथ मतं । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मैवेति श्रुत्यैव सत्यादिलक्षणं ब्रह्म सर्वतो व्यावर्तितं तत्कथं शून्यं ब्रह्मेति नो भिदेत्युच्यते इति । सत्यं । सदादिलक्षणंब्रह्म श्रुत्या सर्वतो व्यावर्तितमिति । तत्तु मायावादिमते नोपपद्यत इत्याशयवानाह ॥ **सदिति** । सदादिकं च किमेव न किमपीत्यर्थः । तथा हि । सदादिकं किं ब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् । आद्ये न लक्ष्यलक्षणभावः । अनेकपदवैयर्थ्यं च । न द्वितीयः । अखंडवादित्वात् । यथा भवतां सत्यत्वादिकं ब्रह्मस्वरूपमपि तल्लक्षणं तथा ममापि किं न स्यादिति चेन्न । अस्माभिर्विशेषशक्त्या तन्निर्वाहांगीकारात् । परेण तु कुतो निर्वाह्यमेतत् । मयापि विशेषोऽङ्गीक्रियत इति चेत् । न । अखंडवादित्वात् । यद्यपि सत्यादिपदप्रतिपाद्यवस्तुनि न भेदः । तथाऽपि व्यावर्त्यानामसत्वादीनामस्त्येव । अतस्तद्व्यावृत्तिप्रयोजनानि तद्वाचीनि वाऽनेकानि पदानि ब्रह्मणि वर्तंत इत्यभ्युपग-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मात्कथमसमन्मते श्रुत्यर्थनिर्वाह इत्यत आह ॥ **व्यावर्त्येति** । व्यावर्त्यमात्रभेदास्त्वित्येकदेशोत्कीर्तनेन सकलमप्युक्तमुपलक्षयति । एषा
प्रक्रिया समस्ता शून्यवादिनोऽपि मतेऽस्त्येवातो नैतयाऽपि ब्रह्मशून्ययोर्भेदो वक्तुं शक्यते । शून्यवादिनोऽपि विद्यत इति किमा-
पादानेनोच्यते नेत्याह ॥ **अनृतादेरिति** । सत्यादिपदार्थत्वेन शून्यविशेषणत्वेन चेति शेषः । मन्यते शून्यवादी । अपोहपदार्थ-
वादिनो बौद्धा इति प्रसिद्धमेवेति हिशब्देनाह । जाड्यसंवृतिदुःखांतपूर्वदोषविरोधि यदिति प्रसिद्धं च । आस्तां तावद्ब्रह्मशून्ययो-
र्विशेषप्रतिपादनं निर्विशेषयोर्विशेषोस्तीति प्रतिज्ञैव तावदेषा नांगं धत्ते । व्याहतत्वादिति भावेनाह ॥ **निर्विशेषत्वत इति** ।
नैव प्रतिज्ञातुं शक्यत इति शेषः । ननु मायावादिना वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं नित्यत्वं चांगीकृत्य वेदवाक्यनिर्वाहोऽयं कृतः ।
शून्यवादी तु वेदप्रामाण्यमेव नांगीकुरुते । तत्कथमुक्तं व्यावर्त्यमात्रेति । तत्राह ॥ **प्रामाण्यादीति** । शब्दमात्रेण विषमं । अर्थस्तु
द्वयोरपि सम एव । तस्माद्वाक्यार्थनिर्वाहोऽपि सम इत्युक्तमुपपन्नं । वेदवाक्यपुरस्कारस्तु मायावादिनां छद्ममात्रं प्रमेयं तु समान-
मेवेति भावः । कथं फलतः समानमित्यत आह ॥ **अतत्त्वावेदकमिति** । वेद इति वर्तते । सर्वमपि प्रमाणमिति वा । तेन
मायावादिना कथ्यते । अविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्यादाविति शेषः । अतत्त्वावेदकत्वेंऽगीकृतेऽपि
कुतः सममित्यत आह ॥ **अतत्त्वावेदकत्वमिति** । यद्यस्मात्सतां विदुषां । नानाविधानि लक्षणानि प्रणयंतोऽपि परीक्षका अत-
त्त्वावेदकव्यावृत्तये प्रयतंत एव । अनुभूतिः प्रमाणमिति वदताऽप्यतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनैव प्रयत्नः कृतः । न पुनरतत्त्वावेदक-
स्यापि प्रामाण्याभिप्रायेण । अतो मायावादिनाऽभ्युपगतं वेदप्रामाण्यं नामाप्रामाण्यमेव । प्रामाण्याभावे च तत्स्वतस्त्वं दूरोत्सारितं ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि ॥ अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥ अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतं ॥ दीर्घभ्रांतिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता ॥ स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ तलनैल्यादिविज्ञानमाकाशे मानतां व्रजेत् ॥ छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः ॥ निर्भेदत्वं तु शून्यस्य तेनाप्यंगीकृतं सदा ॥

सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयोर्मतः ॥ नहि सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन चेष्यते ॥ न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानंदतेष्यते ॥ मायिना शून्यपक्षेऽपि ज्ञानं जाड्यविरोधि च ॥

नित्यत्वव्युत्पादनं च व्यर्थमेवेति । नन्वतत्त्वावेदकत्वेऽपि यस्य विषयो ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव बाध्यते तदप्रमाणं । यस्य तु विषयो ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यस्तदतत्त्वावेदकं प्रमाणमिति विभागः। वेदविषयस्तु ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यते। अतस्तस्य प्रामाण्यमित्याशयेनाशंकते ॥ दीर्घेति । या दीर्घभ्रांतिकारी साऽतत्त्वावेदकप्रमेति यदि मतं स्यादित्यर्थः । किमिदं लोकवृत्तमनुसृत्योच्यते । किं वा स्वसंकेतमात्रेण । आद्ये दोषमाह॥ रज्ज्वाति । आगमस्य वेदस्य कुतोऽल्पेन कालेनानिवर्त्यत्वाद्यो महान्मोहस्तत्प्रदत्वतः । अप्रामाण्ये विशेषाभावेऽपि तद्धेतुकानर्थातिशयाभिप्रायेणाधिक्यादित्युक्तमिति भावः । द्वितीयेऽतिप्रसंगमाह ॥ तलेति । तलमिंद्रनीलं तस्य नैल्यमिव नैल्यं तलनैल्यं । आदिपदार्थं स्वयमेव भाष्यकृद्विवृणोति ॥ छत्रेति । आकाश इति वर्तते । मानतां व्रजेदिति सर्वत्र संबध्यते । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतोः प्रामाण्यसंकेतं कुर्वता एतेषामपि प्रामाण्यसंकेतः करणीयोऽविशेषात् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वमाश्रित्यायं संकेतः क्रियते न त्वल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वमिति चेत् । (न) ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वोक्त्याऽप्यस्यैवार्थस्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मायावादिना विवक्षितत्वात् । अन्यथा न खलु नाग इति नग इति वा पदात्कुंजरं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना भवंति भ्रांता इति वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं कथमुदाहरेत् । किं चैवंविधं वेदप्रामाण्यं शून्यवादिनाऽप्यंगीकृतमेवेति कुतोऽयं विशेषः । न सर्वस्यापि वेदस्य मायावादिनाऽतत्त्वावेदकत्वमुच्यते किं नाम विधिप्रतिषेधविषयस्य । अद्वितीयं तत्त्वं प्रतिपादयतस्तत्त्वमसीत्यादेर्महावाक्यस्य निर्विशेषं सच्चिदानंदात्मकं तत्पदार्थं प्रतिपादयतो यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं सत्यं ज्ञानमित्यादेरवांतरवाक्यस्य च तत्त्वावेदकत्वमंगीक्रियत एव । न चैवं शून्यवादिना इत्यतः कथं साम्यमित्यतः शून्यवादिनाप्येवमेवांगीक्रियते । तत्त्वावेदकत्वं हि न विषयविसंवादाभावातिरिक्तं किंचिदस्ति । वाक्यद्वयार्थस्य चाविसंवादः शून्यवादिनाऽप्यंगी (कृत) क्रियत एवेत्याशयवान्महावाक्यार्थांगीकारं तावद्दर्शयति ॥ **निर्भेदत्वं त्विति** । तेन शून्यवादिनाऽपि सदेत्यनेन स्वयमेव नास्मदापादनेनेति सूचयति । अवांतरवाक्यार्थांगीकारोऽपि द्वयोः समान इति दर्शयन्निर्विशेषत्वं तावदुभयसंमतमित्याह ॥ **सत्वेति** । तत्त्वस्येति शेषः । उभयोर्मायावादिशून्यवादिनोर्मतः संमतः सत्यत्वमपि शून्यवादिनांऽगीक्रियत इत्याशयेन शून्यं नामासत्तस्य सत्वं कथमित्यत आह ॥ **नहीति** । सत्प्रतियोगित्वं सद्विरोधित्वमसत्वं तेन च शून्यवादिनाऽपि । निर्विशेषत्वाभिप्रायेण शून्यमित्युच्यते नासत्वाभिप्रायेण तत्त्वमित्यंगीकारादिति भावः । आनंदताऽपि शून्यवादिनाऽभ्युपगम्यत इति वक्तुं मायावाद्यभ्युपगतानंदतां तावदनुवदति ॥ **न चेति** । दुःखविरोधित्वमेवानंदत्वं न तु धर्मरूपं किमपीत्यर्थः । हि शब्देनानृतजडविरोधीत्यादितत्प्रसिद्धिं सूचयति । ततः किमित्यत आह ॥ **शून्येति** । तत्समानमिति शेषः । जाड्यसंवृतिदुःखांतपूर्वदोषाविरोधि यदित्यादितद्वचनात् । ज्ञानत्वांगीकारं दर्शयति ॥ **ज्ञानमिति** । ज्ञानं च ॥२४॥

जाड्याविरोधिस्वरूपमेवोच्यते मायिना । तच्छून्यवादिनोऽपि समानमित्यर्थः ॥

टि०—॥ **नानाभूतयेति** । अन्यथैकस्य जीवस्य तत्त्वज्ञानेन मूलसंवृतिनाशे सर्वेषां मोक्षप्रसंगः । अनाशे च नैकस्यापि मोक्ष इत्यतिप्रसंगादिति भावः । संवृत्यैवेत्येवकारो भिन्नक्रम इति भावेनाह॥ **अवच्छिन्नमेवेति** । तत्प्रयोजनमाह ॥ **न त्विति** । नानापुद्गलरूपामित्यनुक्त्वा नानापुद्गलशाब्दितामित्युक्तौ निमित्तं दर्शयन्योजयति ॥ **संवृतेरिति** । साकांक्षत्वान्मूलेऽपेक्षितं पूरयति ॥ **भवतीति शेष इति** । मूले सेति तच्छब्दः संवृतितदितरसाधारणः । अपगच्छतीत्येतदप्यपसरणं नाशपरमित्याभिप्रेत्य योजयति ॥ **मूले संवृतिरित्यादि** ॥ **व्यावृत्ता भवतीति** । भीरुभटवदपसरतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वमोक्षप्रसंगादिति भावः ॥ **अन्येति** । प्रातिस्विकीत्यर्थः । पुद्गलत्वादित्यस्य स्वाभाविकत्वेन सर्वदा सत्वात्कथमेष्यतीत्युक्तिरित्यत आह ॥ **एष्यतीवेति** । मूले एकजीववादिन इति वक्तव्ये एकजीवत्वेति त्वप्रत्ययो व्यर्थ इत्याशंक्य तत्सार्थक्यमाह ॥ **एको जीव इत्यादि** । मायासंवृत्योरैक्यलाभाय यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति॥ **या शून्यवाद्यभ्युपगतेति** ॥ **अनाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्येति** । अत्र भावत्वमपि संग्राह्यं । ततश्चानादिभावत्वे सति अनिर्वाच्यत्वरूपलक्षणस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रागभावस्याप्यनाद्यनिर्वाच्यतयाऽज्ञानत्वप्रसंगादिति ध्येयं ॥ **आवरणविक्षेपादेरिति** । स्वरूपाच्छादनमावरणं । अतदाकारप्रतिभासो विक्षेपः । आदिपदेन द्वाभ्यां शून्यवादिमायावादिभ्यां द्वयोः शून्यब्रह्मणोः । ननु निर्विशेषत्वोक्तिर्न भेदाभावसाधिकेति कथं तस्यास्तत्साधकतया भाष्यकारीयोक्तिरित्यतो न तस्यास्तत्साधकतयाऽत्रोपन्यासः किंतु तत्साधकभेदकधर्माभावस्यासिद्धिपरिहारकतयैवेत्याशयेन तदुपपादकतया तदुपयोगमाह ॥ **वैधर्म्यमिति** । निर्विशेषत्ववचनं सिद्धांत इव क्षमतेऽपि भिन्नधर्माभावाभिप्रायमेव न तु सर्वथा धर्माभावाभिप्रायमतो भेदकधर्मसद्भावाद्युक्तः शून्यब्रह्मणोर्भेद इति गूढाभिसंधिः शंकते ॥ अथ

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

मतमिति । लक्ष्यलक्षणभावनिर्वाहकविशेषसद्भावात्सिद्धांते तदुपपत्तावप्यखंडवादित्वात्परस्य न तन्मते तदुपपत्तिरिति गूढाभिसंधिरेव परिहरति ॥ **तथाहि सदादिकमित्यादिना** ॥ **न लक्ष्यलक्षणभाव इति** । तत्प्रयोजकस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धविभागस्याभावादिति भावः । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **यथेति** । सिद्धांत्यपि तमुद्घाटयति ॥ **अस्माभिरिति** ॥ **अखंडेति** । अखंडत्वस्य निर्विशेषत्वरूपत्वादिति भावः । न व्यावृत्त्या प्रयोजनमिति जन्माधिकरणे निरस्तपक्षाश्रयणेनाह ॥ **व्यावृत्तिप्रयोजनानीति** । यद्यसत्यविशेषणमित्याहिकुंडलाधिकरणेऽपोहवादाश्रयणेनाशंक्य निरस्तपक्षाश्रयणेनाह ॥ **तद्वाचीनि वेति** ॥ **सकलमिति** । यद्यपीत्यादिना शंकितं सकलमपीत्यर्थः। स्वयमेव हीति भाष्ये हिशब्दस्यानर्थक्यमाशंक्य सत्यादिपदार्थत्वेनानृतादेरपोहं स्वयमेव मन्यत इति शून्यविशेषणत्वेन च मन्यत इति प्रतिज्ञातप्रमेयद्वयोपपादकप्रसिद्धिद्योतनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमप्रतिज्ञातप्रमेयोपपादकप्रसिद्धिप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचकतया हिशब्दं योजयति ॥ **अपोहेति** । अनंतरप्रतिज्ञातप्रमेयोपपादकप्रसिद्धिपूर्वकं तत्सूचकतयाऽपि हिशब्दं योजयति ॥ **जाड्येति** । इति प्रसिद्धं चेत्यस्य हिशब्देनाहेत्यनुवृत्तेनान्वयः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यंब्रह्मेति नो भिदेति पूर्वग्रंथेन निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोरित्यस्य गतार्थतामाशंक्य परिहरति ॥ **आस्तामिति** । उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुमपेक्षितं पूरयति ॥ **नैवेत्यादि** । मूले प्रामाण्यादीत्यादिपदसंग्राह्यप्रदर्शनं स्वतः प्रामाण्यमित्यादि ॥ **नित्यत्वव्युत्पादनं चेति** । यद्यपि ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं न तेनांगीकृतं शास्त्रयोनित्वाधिकरणे पौरुषेयत्वाभिधानात् । तथाऽप्याकाशादिसाधारणबहुकालावस्थायित्वरूपनित्यत्वविवक्षया ग्रंथ इत्यवधेयं ॥ **अयमिति** । व्यावृत्तिप्रयोजनकत्वतद्वाचकत्वरूप इत्यर्थः । द्वयोर्मायावादिशून्यवादिनोः सम इत्यत्र द्वयोरित्यनुवर्तते । उक्तं व्यावर्त्यमात्रभेद इत्याद्युक्तं । पूर्ववाक्याद्वेदस्येत्यनुवृत्तिमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामं चाभिप्रेत्याह ॥ **वेद इति वर्तत इति** । तेन

SGDF
Sri Gargeshwari ... Foundation

मायावादिना वेदो यस्मादतत्त्वावेदकं प्रमाणं कथ्यत इति योजनायां वेदपदानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामौ उपाश्रयणीयौ भवतः । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वलाभश्च न भवतीत्यपरितोषाद्वस्तुस्थितिकथनाय पक्षांतरमाह ॥ **सर्वमपीति** । अनेन सर्वमपीत्यध्याहृतेन सर्वमपि प्रमाणं यस्मादतत्त्वावेदकं कथ्यत इति योजना सूचिता भवति । अत्र पक्षे प्रमाणत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण वेदस्यातत्त्वावेदकत्वलाभः न तु वेदत्वेन रूपेण । पूर्वयोजनायां तु तत्त्वेनैव तल्लाभ इति द्रष्टव्यं ॥ **अविद्यावद्विषयिणीति** । अत्राविद्याशब्देनात्मानात्मनोरितरेतराध्यास परिग्रहः । तमेतमेव लक्षणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यंते इति पूर्वग्रंथानुरोधात् । ततश्च कूटस्थे चैतन्ये बुध्यादितादात्म्याध्यासं विना प्रमातृत्वस्याभावेन प्रमाणप्रवृत्तेरसंभवात् प्रमाणान्यध्यासवत्पुरुषविषयाणि तदाश्रितानि तत्प्रयोज्यानीति यावत् । करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वनियमात् । एवं चात्र प्रमाणप्रवृत्तेरात्मन्यनात्माध्यासपूर्वकताया उक्तत्वादविद्यावदाश्रितानां प्रमाणानां यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति पंचपादिकारीत्या भाष्यकारेण दोषमात्रमेव विषयतोऽपि ज्ञानमिथ्यात्वे हेतुरुक्त इति विवरणग्रंथानुरोधाच्चायथार्थज्ञानजनकत्वलाभेन प्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वासिद्धिरुक्तग्रंथादिति युक्त एवास्य वाक्यस्य संवादितयोपन्यास इति ध्येयं । यादृशतादृशसत्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वात्प्रकृतोपयोगितया सच्छब्दं व्याचष्टे ॥ **विदुषामिति** । तदुपपादयति ॥ **नानाविधानीति** ॥**प्रयतंत एवेति**। सम्यगित्यादि तद्व्यावर्तकविशेषणोपादानादिति भावः। प्रामाण्यस्वतस्त्वानित्यत्वयोरदूषणाद्भाष्ये न्यूनत्वमाशंक्य स्पष्टत्वात्तदनुक्तिरित्याह ॥ **प्रामाण्याभावे चेति** । व्यर्थमिति॥ प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषत्वव्युत्पादनार्थस्य नित्यत्वव्युत्पादनस्य वेदप्रामाण्यपक्षेऽर्थवत्त्वेऽपि त्वन्मते तस्यातत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यात् न प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषव्युत्पादनार्थस्य नित्यत्वव्युत्पादनस्य किंचित्प्रयोजन- आ

द्वि ५ *

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

[इति] [शेषः]

मिति भावः। इत्यतः परं स्पष्टमेवेत्यतो न भाष्ये तदुक्तिरिति (भावः)। अतस्तस्य प्रामाण्यमित्यतः परं नैवमतत्त्वावेदकस्य प्रामाण्यं शून्यवादी मन्यत इत्यतोऽस्त्येव मतयोर्वैलक्षण्यमिति शेषः। उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुं यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति ॥ **या दीर्घेति** ॥ **अतत्त्वावेदकप्रमेति**। अतत्त्वावेदकत्वेऽपि प्रमाणमित्यर्थः। तद्धेतुकानर्थेत्यत्र तच्छब्देनाप्रमारूपज्ञानपरामर्शः। अन्यत्र सत एव नैल्यस्यारोपभ्रांतिं निवारयति ॥ **तस्य नैल्यमिव नैल्यमिति**। मूले आपादकानुक्तेस्तत्प्रदर्शनपूर्वकमतिप्रसंगमुपदर्शयति ॥ **अल्पकालेति**। प्रसंगमूलभूतविशेषव्याप्तेर्दृष्टांताभावेनासंभवेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरविकलत्वान्न प्रसंगमूलशैथिल्यमित्याशयेन तामाह ॥ **अविशेषादिति** ॥ **अयमिति**। दीर्घभ्रांतिहेतुः तत्त्वावेदकं प्रमाणमिति संकेत इत्यर्थः। ॥ **अस्यैवेति**। अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः। परस्य तथा विवक्षायां ज्ञापकं बाधकप्रदर्शनमुखेनाह ॥ **अन्यथेति**। सत्वाविशेषेऽपि चक्षुषा रूपज्ञानमेव न तु रसज्ञानमितिवत्। अतात्त्विकप्रमाणभावधूमबाष्यादिज्ञानात्तत्त्वप्रतिपत्तेरभावेऽपि सांव्यावहारिकेभ्यो तात्विकप्रमाणाभावेभ्यस्तत्त्वप्रतिपत्तिराविरुद्धा। तथाच वर्णे ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतव इत्युक्त्वा तदुपपादनाय न खल्वित्यादि भामत्यामुक्तं। तत्र वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं तावदतत्त्वावेदकप्रमाणत्वेनाभिमतं तच्च न ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वाभिप्रायेण तद्विषयस्य दैर्घ्यादेर्ब्रह्मज्ञानेतरानिवर्त्यत्वात्। नापि दैर्घ्यादिज्ञानजन्यभ्रांतेरतद्विषयस्य वा ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वाभिप्रायेण। तथा सति क्षणिकत्वादिभ्रांतेस्तद्विषयक्षणिकत्वादेश्च ब्रह्मज्ञानानिवर्त्यत्वेन क्षणिकत्वज्ञानसाधनस्यापि अतत्त्वावेदकप्रमाणत्वापातात्। तस्मादल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वेनैव तस्यातत्त्वावेदकप्रमाणत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च प्रायशः कालांतरभावित्वात्तदुपादानमित्येव वाच्यं। अन्यथा तदुदाहरणमसंगतं स्यात्। ततश्चास्मदभिहितातिप्रसंगसिद्धिरिति भावः। अत्र टीकायां नाग इति वा नग इति वा शब्दा-

त्कुंजरं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना इति प्रायिकः पाठः। तत्र नाग इति शब्दात्कुंजरं नग इति शब्दाद्गिरिं वेति यथायोग्यमन्वयः। क्वचित्तु नाग इति वा नग इति वा शब्दात्कुंजरं गिरिं वेतिभामतीपाठानुसार्यपि पाठः। तत्र यथाश्रुत एव संबंधः। भाष्यकारीयमल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसंगाभिधानं तस्य मतवैषम्यानापादकत्वाभिप्रायं चेत्यभिप्रेत्य स्वयं तस्य मतवैषम्यानापादकतामुपपादयति ॥ **किंचेति** ॥ **एवंविधमिति**। दीर्घभ्रांतिहेतुत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ **अंगीकृतमेवेति**। वेदविषयस्य शून्यभावनासाध्यशून्यसाक्षात्कारनिवर्त्यताया उक्तत्वादिति भावः। पुनर्वैषम्यं शंकते ॥ **न सर्वस्यापीति**। नासत्वाभिप्रायेणेति प्रतिज्ञाया हेतुमाह ॥ **तत्त्वमितीति**।

धर्माः केऽपि न संत्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥ एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् ॥
स्वपक्षसाधनेनैव नाभाव इति चोक्तितः ॥ आत्माभावे पुमर्थः क इष्टस्यात्मावधिर्यतः ॥

सु०—स्यादेतत्। मायावादिना ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादिकमंगीक्रियते शून्यवादिना तु शून्यस्य तत्कथं साम्यमित्यतो मैवं। ब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावस्योक्तत्वादित्याह ॥ धर्मा इति। ततो व्यावर्तकाभावात्तयोर्ब्रह्मशून्ययोः को विशेषः किंकृतो भेदः स्यात्। ननूक्तविधमद्वैततत्त्वं सूत्रकारस्य सिद्धांत एव। तत्कथं दूषणाय तदनुवादः क्रियत इत्यत आह ॥ एतादृशानामिति। शून्यपक्षसदृशपक्षाणां। कथं तद्विरुद्धस्य स्वपक्षसाधनेनैवार्थात्। एतदुक्तं भवति। नाद्वैतं सूत्रकारस्य सिद्धांतः। तेन तस्य दूषितत्वात्। पृथगुपदेशादित्यादिना तद्विरुद्धार्थस्य साधितत्वात्। न हि तस्य दुष्टतामननुसंदधत्तद्विरुद्धं साधयतीति संभवतीति। न केवलमर्थाद्दूषणं कृतं किंतु नाभाव उपलब्धेरित्याद्युक्तितोऽपीत्याह ॥ नाभाव इति। एवं सप्रभेदं शून्यवाद्यभिमतं मोक्षमनूद्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सू॰टी॰
॥७२॥
२७

शे॰ चं॰
च॰द्वि॰

साधारणदोषेण तावद्दूषयन् यः शून्यवादिना प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य (तायिन) भाविन इत्यात्मविनाशो मोक्ष उक्तस्तं दूषयति ॥ आत्मेति । मोक्ष इति वक्ष्यमाणंसिंहावलोक (न न्यायेनेहा) नेनेहापि संबध्यते । आत्मनोऽभावे विनाशे सति मोक्षः कः किंसंबंधी पुमर्थः । एतदुक्तं भवति । आत्मविनाशलक्षणो मोक्षः किमात्मनः फलमुतानात्मनः । नाद्यः । तस्याभावात् । न हि फलिनोऽभावे फलमुपपद्यते । धर्मादिषु तथा दर्शनात् । न द्वितीयः । आत्मनाशेनात्मनोऽप्यभावात् । भावेऽप्यपुरुषार्थत्वप्रसंगात् । अनात्मनस्तेनोपकाराभावाच्चेति । नन्वात्मन एवायं धर्मादिवदभ्युदयत्वाभावादसमानकालताऽप्युपपद्यत इत्यत आह ॥ आत्मेति । मोक्षः कः पुमर्थः पुमर्थो न भवेदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ इष्टस्येति । इष्टोत्कर्षपरंपरायाः पर्यंतो यतः सर्वमात्मार्थतयेष्टं । आत्मा त्वनन्यार्थतया।इष्टमात्रस्य वित्तादेर्विनाशं पुरुषो नार्थयते । किमुतेष्टतमस्यात्मनः । यद्वाऽऽत्माभावे सति मोक्षः कः पुमर्थः किमिष्टावाप्तिरूपोऽथानिष्टनिवृत्तिरूप इत्यर्थः । नाद्यः । तत्र हेतुरिष्टस्येति । सर्वस्याप्यात्मेतरस्येष्टस्यात्मावधिराश्रयो यतः । आत्मार्थं हि सर्वमिष्टं । स चेन्न स्यात्तदा कस्यायं पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः । न द्वितीयः । तत्र हेतुरिष्टस्येति । अनिष्टनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो भवंती तदा स्याद्यदीष्टं न विहन्यात् । तद्विघातेऽपि वा यदि महतोऽनिष्टस्य विघातिनी स्यात् । तथा लोके दर्शनात् । न हि कश्चिन्महदिष्टं विनाश्याल्पानिष्टनिवृत्तिं कुर्वाणः प्रेक्षावानुपलभ्यते । आत्मा च सर्वतोऽपीष्टतमः । तद्विघातेन भवंत्यनिष्टनिवृत्तिः कथं पुरुषार्थो भवेत् । रोगादिपीडिता उद्बंधादिनाऽऽत्मविनाशं कुर्वंतो दृश्यंत इति चेन्न । रोगाद्यायतनदेहपरित्यागेनात्मानं निर्दुःखीकर्तुमेव तेषां प्रवृत्तेः । निर्दुःखो भूयासमिति हि सर्वस्याशीः । न तु न भूयासमिति । देहात्मविवेकज्ञानविधुरा-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ह्त्वात्मनाशायैव प्रयतंत इति चेन्न । तेषामप्रेक्षावत्त्वेनात्रानुदाहार्यत्वात् । उपपादितं चैतत् । यत्पशवोऽपि देहात्मविवेकज्ञानवंत इति । ननु दुःखात्यंतनिवृत्तिस्तावदवश्यमेष्टव्या । सा च कारणनिवृत्त्यैव भवति नान्यथा । कारणं च दुःखस्यात्मैव । अधर्मार्जनादाधारत्वाच्च । तत्कथमात्मनाशेन शून्यभावापत्तिर्नेष्यत इति चेत् । मैवं । न ह्यात्मैव दुःखकारणं । किंतु जागर एव भावात्सुप्तावभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरेंद्रियविषयवेदनादिकमपि । ततो ज्ञानभोगाभ्यां कर्मणि क्षीणे निर्बीजस्य देहादेरनुत्पादे सामग्रीवैकल्येन दुःखानुत्पादस्य संभवात्किमात्मनाशकल्पनया । कुतो विनिगमनामिति चेत् । सर्वस्याप्यात्मार्थत्वात् । आत्मनश्चात्यंताभ्यर्हितत्वादिति ब्रूमः । विप्रकृष्टव्ययेन हि साध्यसिद्धौ सनिकृष्टव्ययं प्रेक्षावंतः कुर्वंति । तस्मादात्मार्थे पृथिवीं त्यजेदिति न्यायेन दुःखं जिहासताऽऽत्मावधिकस्यैव कारणस्य मोक्ष एष्टव्यो न त्वात्मनोऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । तदेतत्सूचयन्विपक्षे बाधकमाह ॥ यदीति । यद्यस्मदभिमतप्रकारेणात्मावधिर्मोक्षो न भवेत् । आत्मव्यतिरिक्तानां दुःखकारणानां देहादीनामेव निवृत्तिरात्मनस्तु स्वरूपेणावस्थानमिति पक्षो यदि न स्यादित्यर्थः । आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यादिति यावत् । तदा घटशून्यताऽपि देवदत्तस्य मोक्षः स्यात् । तथा च साधनानुष्ठानवैयर्थ्यं । घटशून्यतायाः पारिव्राज्यादिकारणानपेक्षत्वात् । ननु कुतोऽयं प्रसंगोऽविशेषादिति चेन्न। आत्मशून्यता घटशून्यतेति भवद्भिरेव विशेषस्योक्तत्वादित्यत आह ॥ कल्पितत्वादिति । न खल्वत्र शून्यताशब्देनाभावोऽभिधीयते। भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः। यस्येत्यभिधानात् किंतु नष्ट आत्मा घटश्च। तौ चाप्रामाणिकौ। न च तथाविधयोर्विशेषाः प्रामाणिकाः संभवंति । न हि तुरगशृंगं शशशृंगं च व्यावर्तकधर्मवती इति संभवतः। तस्मादात्म-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः स्याद्घटशून्यता ॥ कल्पितत्वाद्विशेषाणां मायिनोऽपि समं हि तत् ॥

॥ २८ ॥ शून्यता घटशून्यतेति व्यवहर्तृभिः केवलं व्यवहारार्थं विशेषाः कल्पिता इत्यंगीकार्यं । तथा च नाविशेषोऽसिद्ध इति । दूषणातिदेशार्थं प्राग्घतसाम्यमुपपादितं । अतः शून्यवादिनां दूषणं मायावादिनामतिदिशति ॥ मायिनोऽपीति । तदित्यात्मभाव इत्यादिनोक्तं समस्तं परामृशति । स्यादेतत् । नात्मनाशो मायावादिनोच्यते । येनेष्टनाशादपुरुषार्थत्वं मोक्षस्य स्यात् । नापि शून्यतापत्तिः । यतो घटशून्यताऽपि मुक्तिर्भवेत् । किं नाम जीवभावापगमेन ब्रह्मभावाविर्भावः । ब्रह्म च परमानंदात्मकमिति भवत्येव तद्भावः पुरुषार्थ इति । मैवं । कोऽयं जीवभावो नाम कश्च ब्रह्मभावः । यद्यविद्याकामकर्मादिबद्धत्वं जीवत्वं परमानंदभोक्तृत्वं च ब्रह्मत्वमित्यभिधीयते तदानुज्ञया वर्तामहे । न चैवं परस्य पंथाः । यदेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतं साकारं देहादिव्यतिरिक्तं रूपमहमिति साक्षिसिद्धं तदपगमस्य परेणेष्टत्वात् । इदमेव च रूपं परमेष्टमनुभूयत इति कथं नोक्तदोषः । आनंदरूपतोपपादनाय परेणाप्यस्यैव रूपस्य परमप्रेमास्पदताया उपपादितत्वात् । न ह्येतस्माद्रूपाद्विविक्तं किमपि निराकारं रूपमनुसंधाय मा न भूवं भूयासमिति लोक आशास्ते । चक्षुषी निमील्य तथेति वदतस्तु कः प्रतिमल्लः । संवलितरूपे तदप्यस्तीत्यत इयमाशीरिति चासत् । तस्य सर्वथाऽप्यबुद्धिस्थत्वात् । आशासनं च साकारमेव । निराकारस्य तदनुपपत्तेः । न चान्यस्यान्यस्मिन्निरुपाधिकः प्रेमा संभवतीतीदमेवेष्टतमं । एवं तर्हि देहादिसहितत्वस्यापीष्टत्वात्तन्नाशेन भवतामपि मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादिति चेन्न । परमेष्टलाभहेतोरल्पेष्टनाशस्यापि पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टत्वात् । ब्रह्मभावश्च न शून्यभावाद्भिद्यत इत्युपपादितं । आनंदरूपता च वाङ्मात्रमित्युक्त- ॥ २८ ॥

मेव । किंचानंदत्वमपि न पुरुषार्थः । न हि कश्चिदानंदो भूयासमित्याशास्ते । किंतु तमनुभूयासमिति । न चानुभाव्यत्वं परेणेष्यते । अनुभवितुरन्यस्याभावात् । स्वस्मिन्कर्मकर्तृभावानभ्युपगमात् । अपि चानंदत्वं प्राक् सिद्धमिति न पुरुषेणार्थनीयं । प्रागविद्यावृतं न प्रकाशते पश्चादविद्यावरणापगमे प्रकाशतेऽतो नैवमिति चेन्न । प्रागपि स्वरूपस्य स्वयंप्रकाशमानताऽभ्युपगमात् । तन्मात्रस्य चानंदस्याप्रकाशानुपपत्तेः । प्रकाशमानोऽप्यानंदो न विशदः प्रकाशत इति चेन्न । निर्विशेषत्वात् । वैशद्यावैशद्ययोश्च विशेषनिबंधनत्वात् । यद्धि सह विशेषैः प्रकाशते तद्विशदमुच्यते । यत्तु साधारणधर्मैः सह तदविशदमिति । अविद्यावरणापगमे प्रकाशत इति च कोऽर्थः । किं प्रतीयत इति उत प्रत्येतीति । नोभावपि । अनंगीकारात् । प्रदीपः प्रकाशत इति कोऽर्थ इति चेत् । भास्वररूपवान्वर्तत इति न किंचिदेतत् । तादिदं सूचितं हिशब्देन । ननु निर्विशेषां शून्यतां मोक्षमाचक्ष्महे । तत्प्रत्ययोऽपि हि व्यवहारार्थमेवोपादीयते न तु कमपि धर्मं प्रतिपादयति । घटशून्यता तु सविशेषा घटेन विशेषितत्वात् । तत्कथमतिप्रसंग इति चेन्न । विवक्षिताया अपि शून्यताया एवमेवात्मशून्यतेत्यात्मना विशेषितत्वेन सविशेषत्वदर्शनादमोक्षत्वप्रसंगात् । अथैवमात्मशून्यताया विशेषे दृश्यमानेऽपि केनचिदभिसंधिना निर्विशेषतोच्यते तत्राह ॥ दृश्यमान इति । मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभावस्येति शेषः । चेशब्दः स्यादित्यर्थे । भावशब्दः कर्तृसाधनः । एवं तर्हि घटशून्यताऽपि तेनैवाभिसंधिना निर्विशेषा स्यादित्यतिप्रसंगतावदस्थ्यमिति । पूर्वपक्षिणोऽभिसंधिमुद्घाटयति ॥ पाश्चात्यश्चेदिति । आत्मशून्यभावः । पाश्चात्यो विशेषरहित इति चेदित्यर्थः । पाश्चात्यत्वं चात्र व्यवहारापेक्षया । ततश्चैतदुक्तं भवति । इदानीं निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेनैव विशेषेणात्मशून्यभावः सविशेष इवाभाति ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दृश्यमानेऽविशेषेऽपि यदि चेदविशेषता ॥ घटाभावोऽविशेषः स्यात्पाश्चात्यश्चेदनागतः ॥ न मोक्षो विमतो यस्माददेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्ते वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः ॥ न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥

अक्रियमाणे तु निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेष एवेति । सिद्धांतिनोऽभिसंधिमुद्घाटयति ॥ अनागत इति । एवं तर्हि घटशून्यभावोऽपि निरूपण एव सविशेषो दृश्यते । निरूपणमनागतोऽप्राप्तस्तु निर्विशेष एवेत्यस्माभिरपि शक्यते वक्तुमित्यर्थः । किंचोक्तरूपे शून्यवादिमायावादिभ्यामुत्प्रेक्षिते मोक्षे न किंचित्प्रमाणमास्ति । तथा हि । न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं । प्रत्यक्षाविषयत्वादस्यार्थस्य । नाप्यागमः । वेदाद्यागमस्य शून्यवादिना प्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । तदीयागमस्यास्माभिरनंगीकृतत्वात् । मायावादिनं प्रति तु वक्ष्यामः । तस्मादात्मशून्यता पुरुषार्थो दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादिशून्यतावदित्यनुमानमेव वक्तव्यं । यथोक्तं । न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशाः । निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यं च द्वयोस्ततः । तादिदं सत्प्रतिपक्षतया नानुमानमित्याह ॥ न मोक्ष इति । विमतः शून्यभावो ब्रह्मभावो वा न मोक्ष इति प्रतिज्ञा । यस्माददेह इति हेतुः अदेहत्वादिति । घटशून्यता यथेति दृष्टांतः । योऽनुमामात्रमानकः स इत्युक्ते किं वदेदित्यनेनोक्तविधया प्रमाणांतराभावं तत एव स्वानुमानस्याबाधितविषयत्वं च सूचयति । अत्राह । मायावादी । नेदं प्रत्यनुमानं मानं विदेहावस्थैव मोक्ष इति श्रुतिसद्भावेन कालातीतत्वात् । किंच श्रुत्यैव ब्रह्मभावाविर्भावो मोक्ष इत्युक्तत्वात्किमनुमानेनेति । तत्राह ॥ न चेति । अत्रानुमानविषये श्रुतिमालंब्य दूषणं न वदेत् । तथाऽत्र स्वाभिमते मोक्षे श्रुतिं प्रमाणं नैव वदेदित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ पूर्वेति । तस्य मायावादिनो मते श्रुतेरमानत्वात् कथं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अमानत्वाच्छ्रुतेस्तस्य न चादेहत्ववादिनी ॥ श्रुतिः काचिददेहत्वमप्राकृतशरीरता ॥ मोक्षे भोगं यतोऽब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः ॥ निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ॥ अनुमा दूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः ॥ दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोपि स्यादसंशयं ॥ भेदे सद्वैततैव स्यादित्याद्यमितदोषतः ॥ हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः ॥

प्रामाण्यादि च वेदस्येत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । ननु न सर्वो वेदोऽतत्त्वावेदकः किंतु विधिनिषेधात्मक एव । अतथाभूतास्तु वेदांतास्तत्त्वावेदका इति चेन्न । सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यत इत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनाऽत्र तत्त्वे श्रुतेरमानत्वात् । अस्तु वा कथंचिच्छ्रुतिः प्रमाणं । तथाऽपि नास्मदनुमानस्य तद्बाध इत्याह ॥ न चेति । मुक्ताविति शेषः । तथा तदभिमत-मोक्षवादिनीत्यपि ग्राह्यं । अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथमदेहत्ववादिनी श्रुतिर्नास्तीत्युच्यत इत्यत आह ॥ अदेहत्वमिति । यदस्यां श्रुतावदेहत्वमुच्यते तत्प्राकृतशरीरराहित्यमेव । न तु सर्वथाऽप्यदेहत्वं । प्राकृतशब्देन जडमुपलक्ष्यते । तद्राहित्यं च चतुर्थपादोदितप्रकारेण ज्ञातव्यं । एवं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिराशंक्य व्याख्यातव्या च । अशरीरत्वश्रुतेः कुतोऽर्थसंकोचः क्रियत इत्यत आह ॥ मोक्ष इति । स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वेति श्रुतिर्मोक्षे स्त्र्यादिभोगं ब्रूते । न चाशरीरस्यासौ संभवतीत्यतः संकोच इत्यर्थः । परकीयानुमानस्य प्रति-पक्षांतरमाह ॥ निर्दुःखत्वादिति । तच्छून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा मोक्षो न भवति निर्दुःखत्वात् प्रतिपन्नं घटशून्यत्वं यथेति चानुमायाः किं दूषणं स्यान्न किमपि । शून्यशब्देन तदंगीकारवाँल्लक्ष्यते । शू (न्यं च मा) न्यश्च मायी चेति द्वंद्वः । यद्वा शून्यं च माया चेति

द्वंद्वः । ते विद्येते ययोरिति व्रीह्यादिलक्षण इनिः । तत्र च तदंतविधिरिष्यते । प्रतिपक्षांतरमाह ॥ **दुःखमिति** । मोक्ष इति शून्यं ब्रह्म चोच्यते । प्रतिवादिभ्यां तथाऽभ्युपगतत्वात् । स मोक्षो दुःखात्मा स्यात् दुःखादभिन्नत्वात् । दुःखप्रतियोगिकभेद (रहितत्वा) शून्यत्वात्प्रसिद्धदुःखवदित्यर्थः । शून्यब्रह्मणोर्दुःखत्वे तद्भावापत्तिर्न पुरुषार्थ इति सिध्यति । अपिशब्दः प्रतिपक्षांतरसमुच्चयार्थः । असंशयमिति व्याप्तेर्निश्चितत्वमाचष्टे । दुःखप्रतियोगिकभेदाभावः कुत इत्यत आह ॥ **भेद इति** । दुःखात् शून्यब्रह्मणोरिति शेषः । तथा चापसिद्धांत इति भावः । किंच दुःखापायस्यात्मनाशेन विना देहादिनाशेनापि संभवादन्यथासिद्धिश्चानुमानस्य । शरीरादिशून्यताऽपि न दुःखध्वंसोपयोगित्वात्पुरुषार्थः । किं नामात्मनोर्निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वात् । न हि दुःखं नश्यत्विति कश्चिदाशास्ते। अपि तर्हि निर्दुःखः स्यामिति । ननु शून्यभावो ब्रह्माभावो वा भवतां सिद्धश्चेदपसिद्धांतः न चेदाश्रयासिद्धिरिति चेन्न । परानुमानेऽप्यात्मशून्यताया असिद्धत्वेनाश्रयासिद्धेः । इयांस्तु विशेषः । यत्परप्रसिद्धिमात्रेण प्रतिपक्षः संभवतीति । ननु भोगश्रुतिः सगुणमुक्तिविषयाऽस्त्विति चेन्न । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तिविरोधात् । निर्दुःखत्वान्मोक्षो न भवतीति विरुद्धमिति चेत् । परमेष्टस्यात्मनो नाशः पुरुषार्थ इति कथं न विरुद्धं । अथ सतो दुःखाद्भेदे सद्द्वैतता स्यात् । दुःखं तु मिथ्येति चेन्न । अनुभवविरोधादेरुक्तत्वात् । बहुजीववादिनं प्रति नांतिमानुमानमिति न कुचोद्यावकाशः । तदेतत्सर्वमभिसंधायोपसंहरति ॥ **इत्यादीति** । **सहैवेति** संबंधः ॥

टि०—निर्विशेषत्वप्रतिपादनपरपूर्वग्रंथेन धर्माःकेपीत्याद्युत्तरग्रंथस्य पौनरुक्त्यमाशंक्य परिहरति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **सिद्धांत** ॥ ३० ॥

एवेति । प्रामाणिकत्वादनिराकृतत्वाच्चेति भावः । प्रदीपस्यैव निर्वाणं मोक्षस्तस्य तायिन इत्येव मूलपाठः । तायिनो विस्तारिणो बोधसंतानस्य निर्वाणं निर्वृतिः स एव मोक्ष इत्यर्थः । नन्वनेन कथमात्मनाशस्य मोक्षत्वप्राप्तिरिति चेत् । परमते ज्ञानस्यैवात्मत्वेन तन्नाशस्यैवात्मनाशत्वात् । अत्र च न किंचिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मीयमथाऽपि वेत्यत्रत्यमात्मेति ज्ञानमुच्यत इति व्याख्यानं । तथा समयपादस्थारूपज्ञानसंततिमित्यनुव्याख्यानस्य संतन्यमानं ज्ञानमेव चात्मेति व्याख्यानं च ज्ञापकं । बद्धस्यात्मनो बंधेन सह नाश एव मोक्ष इति मकरंदोक्तमोक्षलक्षणसंवादितयैतद्वाक्योदाहरणेनोक्तप्रकारस्यैव निर्णीतत्वाच्चेति ध्येयं । नन्वात्मविनाशलक्षणो मोक्षोऽनात्मन एव फलं भविष्यतीति कथमयमाक्षेप इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तस्याभावादिति** । अनेनात्मनाशो नात्मनः फलं आत्मासमानकालीनत्वात् व्यतिरेकेण धर्मादिवदित्यनुमानमुक्तं भवति । अप्रयोजकत्वमाशंक्य परिहरति ॥ **न हीति** । फलभोक्तुरित्यर्थः । कथमस्य गमकत्वमित्यतस्तथा व्याप्तेरित्याह ॥ **धर्मादिष्विति** । आत्मनाश इति। कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य कारणत्वेन तस्य चात्मधर्मत्वेन धर्मिभूतात्मनाशे तद्धर्मभूतादृष्टस्यापि नाशावश्यंभावेनासत्यदृष्टे तज्जन्यानात्मन उत्पत्तेरेवासंभवेनात्मनोऽप्यभावादित्यर्थः । अनादिनित्यानात्मनोऽपि सत्वात्स एव फली स्यादित्यत आह ॥ **भावेऽपीति** । अनात्मन इति शेषः । पुरुषैरर्थ्यत्वमेव पुरुषार्थत्वं । तदभावश्च द्वेधा संभवति । कर्तुः पुरुषत्वाभावेन कर्मणोऽर्थ्यत्वाभावेन चेति । तत्राद्यं प्रकारमभिप्रेत्याह ॥ **अपुरुषार्थत्वेति** । कर्तृत्वेनाभिमतस्यानात्मनः पुरुषत्वाभावादित्याशयः । द्वितीयं प्रकारमभिप्रेत्याह ॥ **अनात्मन इति** । तेनात्मनाशेनेत्यर्थः । तथाच कर्मतयाऽभिमतस्यात्मनाशस्यार्थत्वं न संभवतीति भावः । ननु फलिनोऽभावे कथं फलं धर्मादिषु तथा दर्शनादित्यत आह ॥ **धर्मादिवदिति** ॥ **अभ्युदयत्वेति** । कर्मसाध्यफलत्वमभ्युदयत्वं तदभावादित्यर्थः । ततश्चानेन

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पूर्वमभिप्रेते आत्मनाशपक्षकेऽनुमाने व्यतिरेकेऽभ्युदयत्वमुपाधिः हेतोरन्यथासिद्धिश्चेत्युक्तं भवति । नन्विष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतत्वे आत्मनः सिद्धे
भवेदात्मनाशस्यापुमर्थत्वं तस्येष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतत्वमेव कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ **सर्वमिति** । नन्वात्मन इष्टत्वमात्रकथनेन तथा तन्नाशस्या-
पुमर्थत्वासिद्धिसंभवाद्वाष्यकारीयमिष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतत्वपर्यंतधावनमनर्थकमित्यतो नेदं तन्नाशस्यापुमर्थत्वव्युत्पादनार्थं येनेष्टत्वमात्रोक्त्याऽपि तत्सिद्धे
स्तदानर्थक्यं स्यात् । किं नाम कैमुत्यद्योतनार्थमेवेति भावेन तदुपदर्शयाति ॥ **इष्टमात्रस्येति**। आत्मनाशस्य पुरुषार्थत्वसामान्याक्षेपपरतया वाक्यं
व्याख्याय तद्विशेषाक्षेपपरतयाऽपि वाक्यं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **आश्रयैँति** । भोक्तेत्यर्थः ॥ **आत्मार्थं हीति** । आत्मनो भोगार्थमित्यर्थः । इ
ननु मोक्षस्यानिष्टनिवृत्तिरूपपुरुषार्थत्वाभावे इष्टस्यात्मावधिर्यत इत्यस्य कथं हेतुत्वमित्यतोऽनेनात्मनः सर्वतोऽपीष्टतमत्वोक्त्या मोक्षस्येष्टतमात्म-
विघातकत्वसूचनेनानिष्टानिवृत्तेः पुरुषार्थतायाः प्रयोजकस्य इष्टाविघातकत्वस्य तद्विघाते वा महतोऽनिष्टस्य विघातकत्वस्यवाऽभावप्रतिपादनाद्युक्त-
मस्य तत्र हेतुत्वमित्यभिप्रेत्य तस्य तत्र प्रयोजकत्वं विपक्षे बाधकोपदर्शनेनोपपादयन्नाह ॥ **अनिष्टनिवृत्तिरपीति** ॥ **उद्बंधनादिनेति** ।
ऊर्ध्वे गलबंधनमुद्बंधनं । आदिपदेन विषपानादिपरिग्रहः । नन्वात्मानं निर्दुःखीकर्तुमेव तेषां प्रवृत्तिर्नात्मनाशायेत्येतत्कुतो वैपरीत्यस्यापि वक्तुं
शक्यत्वादित्यत आह ॥ **निर्दुःखो भूयासमिति हीति** । अन्यथा न भूयासमित्येव स्यादिति भावः ॥ अभ्युपेत्य चेदमुदितं । वस्तुतस्तु
ये देहात्मविवेकज्ञानविधुरा एव न संति, तेषामात्मनाशायैव प्रवृत्तिरुद्वाव्येतेत्याह ॥ **उपपादितं चेति** । तृतीयस्य द्वितीये जातमात्रा मृगा गाव
इत्यादिनेति शेषः ॥ **दुःखात्यंतनिवृत्तिरिति** । अन्यथा संसारसमानधर्मत्वेन मुक्तेरपुमर्थत्वापातादिति भावः । अस्तु तर्हि मुक्तौ दुःखस्या-
त्यंतिकी निवृत्तिरपि किं तावतेत्यत आह ॥ **सा चेति** । तर्हि भवतु मुक्तौ कारणनिवृत्तिरपि किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **कारणं चेति** ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कथमात्मन एव दुःखकारणत्वमित्यतो दुःखासाधारणकारणाधर्मसंपादकत्वात्तत्त्वामित्वाच्चेत्याह ॥ **अधर्मेति** ॥ **कुत इति** । शरीरादिनाशेने-
वात्मनाशेनापि दुःखानुत्पादसंभवेऽपि नात्मनाशेन दुःखानुत्पादः किंतु देहादिनाशेनैवेत्यवधारणेन देहादिनाशेन दुःखानुत्पादः किंतु आत्मनाशे-
नैवेति विपरीतावधारणमपि स्याद्विनिगमकाभावादिति भावः ॥ **आत्मावधिकस्यैवेति** । आत्मव्यतिरिक्तस्यैवेत्यर्थः ॥ **कारणस्येति** ।
दुःखकारणस्य देहादेरित्यर्थः ॥ **आत्मनोऽपीति** । अहमिति प्रतीयमानस्वरूपनाश इत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशंक्याह ॥ **तथा चेति** । वैयर्थ्य-
मुपपादयति ॥ **घटशून्यतायाया इति** ॥ **कुतोऽयमिति** । यद्यात्मनाशो मोक्षः स्यात्तर्हि घटनाशोऽपि मोक्षः स्यादिति प्रसंगमूलभूताया-
मापाद्यापादकव्याप्तौ दृष्टांताभावेन मूलशैथिल्यात्प्रसंगाभासोऽयमिति भावः । विशेषव्याप्त्यसंभवेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरविकलत्वान्न प्रसंगा-
भासत्वमिति शंकते ॥ **अविशेषादिति** ॥ **विशेषस्योक्तत्वादिति** । अन्यथा धर्मार्थकतल्प्रत्ययवैयर्थ्यादिति भावः ॥ **नष्ट
आत्मेत्यादि** । नाशविशिष्ट आत्मा नाशविशिष्टो घटश्चेत्यर्थः ॥ **तौ चेति** । विशेष्याश्रितद्रव्यांतरस्यैव विशिष्टतया नष्टशब्दार्थत्वात् ।
प्रकृते चात्मघटयोर्नाशदशायां तयोरसत्वेन तदाश्रितविशिष्टयोरप्यसत्त्वाद्विशिष्टद्वयस्याप्रामाणिकत्वमिति भावः ॥ **अनुज्ञयेति** । अस्माभिरप्य-
विद्याकामकर्मादिबद्धत्वरूपजीवभावापगमेन परमानंदभोक्तृत्वरूपब्रह्मभावाभ्युपगमादिति भावः ॥ **इदमेव चेति** । कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतमे-
वेत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । इष्टनाशादपुरुषार्थत्वप्रसंगलक्षण इत्यर्थः । न केवलमस्य रूपस्य परमेष्टत्वमनुभूयत इत्येव किं नाम परेणाप्युप-
पादितमित्याह ॥ **आनंदरूपतोपपादनायेति** । ब्रह्मण इति शेषः । परमप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्य-
वधारयेति शांकरीयायां वाक्यविवृताविति शेषः । ननु न विशिष्टाकारस्याहमर्थस्य परमप्रेमास्पदत्वमनेनानुभवेन मयोपपादितं किं त्वेतद्व्यतिरिक्त-

ब्रि ६*

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

निराकारस्यैवेति नेष्टनाशप्रसंगः । परमप्रेमास्पदतयेष्टस्य निराकारस्यानाशात् । नष्टस्य च विशिष्टाकारस्याप्रेमास्पदत्वादित्यत आह ॥ **न हीति** । मा न भूवं भूयासमित्येव मूलपाठः । परमप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारयेति शांकरीयवाक्यवृत्त्यनुसारात् ॥ **मा न भूवमिति** । न भूयासं मदभाववान्न भूयासमित्यर्थः ॥ **लोक इति** । कृमिकीटादिसाधारण्येन प्राणभृन्मात्रमित्यर्थः ॥ **तदप्यस्तीति** । निराकारं रूपमस्तीत्यर्थः । तथाच तस्य तत्र सत्वादेव विशिष्टाकारस्याशास्यत्वं न तु विशिष्टाकारत्वप्रयुक्तमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन निराकारमेवाशास्यतया पर्यवस्यतीति भावः । भवेदेतदेवं । यदि तस्याशास्यता संभाविता स्यात् । न च सकलप्रमाणातीतत्वेनाबुद्धिस्थस्य तस्याशास्यता संभवतीत्याशयेनाह ॥ **तस्येति** । आशास्यमानं साकारमेव न निराकारमित्येतद्युक्त्याऽपि समर्थयते ॥ **आशासनं चेति** । आशासनकर्त्रित्यर्थः । निराकारमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **निराकारस्येति** । तदनुपपत्तेः आशासनकर्तृत्वानुपपत्तेः । अस्त्वेवमाशासनं कर्तृसाकारं आशास्यमानं तु निराकारमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** । अतिप्रसंगादिति भावः । पितरं प्रति पुत्रगतस्यापि पूतत्वादेराशास्यमानत्वादन्यस्यान्यास्मिन् तत्सद्भावनिश्चयात् । कथं प्रेमा न संभवतीत्यत उक्तं ॥ **निरुपाधिक इति** । पुत्रस्य स्वार्थत्वेन सोपाधिकप्रियत्वान्न निरुपाधिकप्रियत्वमिति युक्तस्तन्निषेधः । निराकारस्य तु न तादर्थ्यमस्तीति न सोपाधिकमपि प्रियत्वं । निरुपाधिकाप्रियत्वं तु दूरनिरस्तमिति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । देहादिरहितस्याशासनकर्तृत्वानुपपत्त्या तत्सहितस्यैवाशासनकर्तृत्वेनोक्तयुक्त्याऽऽशास्यमानत्वासिद्धेरिति भावः । नन्वेवं मन्मतेऽपि नापुरुषार्थत्वप्रसंगः । परमेष्टपरमानंदरूपब्रह्मभावलाभेनाल्पेष्टरूपात्मनाशस्य पुरुषार्थत्वसंभवादित्यत आह ॥ **ब्रह्मभावश्चेति** ॥ ॥३२॥ **उपपादितमिति** । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदेत्यादिना शून्यब्रह्मणोरविशेषोपपादनेन तद्भावयोरप्यविशेष इति उपपादितमित्यर्थः ।

ननु मायावादिना ब्रह्मण आनंदरूपत्वाभ्युपगमाच्छून्यवादिना च तस्य तदनभ्युपगमात् भवेदेव ब्रह्मशून्ययोर्विशेष इत्यत आह ॥ **आनंदरूपता चेति** ॥ **उक्तमेवेति** । न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानंदतेष्यते मायिनेत्यनेन ग्रंथेनेति शेषः । आनंदरूपता किं स्वरूपेण पुरुषार्थोऽनुभूयमानतया वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **किंचेति** । आनंदत्वं आनंदरूपत्वमित्यर्थः । स्वरूपेण पुरुषार्थतायामानंदो भूयासमित्येवाशीः स्यान्न तु तमनुभूयासमित्यातिप्रसंगं मनसि निधायोभयत्रापीष्टापत्तिं परिहराति ॥ **न हीति** । अस्तु तर्हि अनुभूयमानतयैव पुरुषार्थत्वमित्यतः परानभ्युपगमेन तद्दूषयति ॥ **न चानुभाव्यत्वमिति** । अनुभाव्यत्वं वदन् प्रष्टव्यः । किं अनुभाव्यानुभवित्रोर्भेदमभ्युपगम्य तस्यानुभूयमानत्वमभिप्रेतं किंवा तदभेदमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति ॥ **अनुभवितुरित्यादिना** । सिद्धे इच्छाविरहात्पुरुषेच्छाविषयस्यैव पुरुषार्थत्वादिति भावः । किंचानंदरूपत्वं पुरुषार्थ इत्यभिमतं आवरणानिवृत्तिद्वारा तत्प्रकाशो वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अपि चेति** । द्वितीयमाशंकते ॥ **प्रागिति** । ततश्च तत्प्रकाशस्य प्रागसिद्धतया पुरुषेच्छाविषयत्वसंभवान्न पुरुषार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्रापि तत्प्रकाशमात्रं पुरुषार्थ इत्यभिमतं विशदतरतत्प्रकाशो वा । आद्येऽपि किं प्रागावरणानिवृत्तेश्चैतन्यस्वरूपमेव नावभासत इति मतं किंवा तज्ज्ञानेऽप्यानंदरूपत्वमेव नावभासत इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रागपीति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **तन्मात्रस्य चेति** । चैतन्येन निर्विशेषाभिन्नस्येत्यर्थः । अन्यथा चेतनस्यापि प्रकाशो न स्यात् । ततश्च सिद्धत्वान्नेच्छाविषयत्वं तस्येति न पुरुषार्थत्वमिति भावः । द्वितीये आद्यद्वितीये । आद्यद्वितीयमाशंकते ॥ **प्रकाशमानोऽपीति** । यावद्विशेषबाधात्सामान्यस्यापि बाध इत्यभिप्रेत्य यावद्विशेषबाधमुपदर्शयितुं विकल्पयाति ॥ **अविद्येति** ॥ **अनंगीकारादिति** । आद्ये कर्मत्वस्य द्वितीये कर्तृत्वस्य च प्रसंगेन

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सविशेषत्वापत्त्या निर्विशेषत्वव्याघातेन तदनंगीकारादित्यर्थः । ननु न प्रतीतिकर्मत्वं चेत्युभयमेव प्रकाशत इति व्यवहारनिदानं ब्रूमः । तथा सति प्रदीपः प्रकाशत इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसंगात् । न हि तत्र प्रतीतिकर्मत्वं तन्निमित्तमिति शक्यं वक्तुं । तस्य घटादिसाधारणत्वेन प्रदीप एव विशेषतः प्रकाशत इति व्यवहारं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । नापि तत्कर्तृत्वं । तस्य जडत्वेन तदयोगात् । किंतु स्वप्रकाशत्वमपि । ततश्च प्रदीपः प्रकाशत इत्यस्य यथा प्रतीयत इति वा प्रत्येतीति वा नार्थः । किंतु स्वप्रकाशत इति । तथा आनंदः प्रकाशत इत्यस्य न प्रत्येतीत्यर्थः । नापि प्रतीयत इति । किंतु स्वप्रकाशत इत्येवेति । कथं तत्खंडनमित्यभिप्रेत्य शंकते ॥ **प्रदीपः प्रकाशत इति कोऽर्थ इति चेदिति** । प्रदीपस्य स्वप्रकाशत्वं वक्तुं युक्तं । तद्धि स्वविषयप्रकाशत्वं वा पराप्रकाश्यत्वं वा । नाद्यः । तस्य भौतिकत्वेन जडतयोक्तरूपस्वप्रकाशताया व्याहतत्वात् । न द्वितीयः । नयनादिप्रकाशप्रकाश्यत्वेन तदयोगात् । परप्रकाश्यत्वस्य शशविषाणादिसाधारणतया तत्रापि प्रकाशत इति व्यवहारप्रसंगाच्च । किं त्वन्यदेव किंचित् । अतस्तदादाय प्रदीपे तदुपपत्तावप्यानंदे तदयोगान्न तेनोक्तव्यवहारनिर्वाह इत्याभिप्रेत्य तन्निमित्तमाह ॥ **भास्वरेति** । उद्भाष्यत्वशंकापरिहारायाह ॥ **तदिदं सूचितमिति** । स्यादेतदित्यादिनोक्तं समस्तमित्यर्थः । मोक्षः स्याद्घटशून्यतेत्यादिनोक्तप्रतिबंदीं मोचयितुं शंकते ॥ **नन्विति** । ननु धर्मप्रतिपादकतल्प्रत्ययोपपादनेन मोक्षस्यसविशेषत्वलाभान्न निर्विशेषशून्यताया मोक्षत्वं युक्तमित्यत आह ॥ **तल्प्रत्यय इति** ॥ **केनचिदभिसंधिनेति** । निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेन विशेषणेन शून्यभावस्य सविशेषत्वप्रतीतावपि अक्रियमाणे निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेषत्वमेवेति केनचिदभिसंधिनेत्यर्थः ॥ **स्यादित्यर्थ इति** । अन्यथा यदि शब्दवैय्यर्थ्यापातादिति भावः ॥ **भावशब्दः कर्तृसाधन इति** । घटाभाव इत्यभावशब्दांतर्गतो भावशब्दो भवतीति भाव इति ॥ ३३॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कर्तृसाधनः । तथा सत्येव न भवतीत्यभावः घटश्चासावभावश्चेति घटाभाव इति ✝ घटाभावशब्देन नष्टघटलाभान्नष्टस्यात्मनो मोक्षत्ववादिनं प्रति तत्प्रतिबंदीत्वेन नष्टघटस्य मोक्षत्वापादनलाभेन प्रक्रमानुगुणसंभवात् । न तु भवनं भाव इति भावसाधनः । तथा सति घटासत्वस्यैव घटाभावशब्दाल्लाभेन तन्मोक्षत्वापादनस्य आत्मासत्वस्य मोक्षत्ववादिनं प्रत्येव संगतत्वेन नष्टस्यात्मनो मोक्षत्ववादिनं प्रति प्रक्रमविरुद्धतया प्रतिबंदीत्वेन तस्य कर्तुमनुचितत्वादिति भावः ॥ **तेनैवेति** । अनिरूपणे स्वरूपेण निर्विशेषत्वामित्यनेनैवाभिसंधिनेत्यर्थः । ननुनमोक्ष इत्युत्तरग्रंथस्योक्तार्थानुपपादकतया पूर्वग्रंथेनासंगतेः संगत्यंतराप्रतिभासाच्चानर्थक्यं । न च स्वाभिमतमोक्षसाधकतया परोपन्यस्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षतया दूषणेन तत्संगतत्वात्सार्थक्यमिति वाच्यं । निमित्ताभावेन स्वाभिमतमोक्षे परेण प्रमाणस्यैवावक्तव्यत्वात् । वक्तव्यत्वेऽप्यनुमानस्यैव वक्तव्यतया नियामकाभावात् । तद्भावेऽपि वा तदभिमतानुमानविशेषनिर्धारणोपायाभावेन तस्य सत्प्रतिपक्षतया तद्दूषणार्थत्वायोगादित्यतोऽत्र भाष्ये प्रामाणिकत्वेन पराभिमतमोक्षदूषणस्याप्यभिप्रेतत्वेन तत्परिजिहीर्षया परस्य तत्प्रमाणोक्तेरावश्यकत्वात्प्रमाणांतरासंभवेनानुमानस्यैव वक्तव्यत्वाच्च तदनुमानविशेषनिर्धारणोपायसद्भावेन तन्निर्धारणस्याप्युपपन्नत्वेन सत्प्रतिपक्षतयोपपन्नतन्निरासकभावस्य न मोक्ष इत्यादेर्वाक्यस्य भाष्यकृदभिमतपूर्ववाद्यभिप्रेतमोक्षाप्रामाणिकत्वसमर्थनार्थतया तत्संगतत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रंथं संगमयितुं भाष्यकृदभिमतां पूर्ववाद्युक्तमोक्षस्याप्रामाणिकत्वरूपदोषांतरप्रतिज्ञां दर्शयन्नेव प्रमाणांतरासंभवव्युत्पादनेनानुमानस्य वक्तव्यतामनुमानविशेषनिर्धारणोपायं च दर्शयति ॥ **किंचेत्यादिना** ॥ **उक्तरूपेति** । अहमिति प्रतीयमानात्माविनाशरूप इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनेत्यादिनाऽनुपदमेवेति भावः ॥ **दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति** । विदेहावस्थाया अपि पुरुषार्थत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । उक्तार्थे माध्यमिकसंमतिमाह ॥

द्वि ६**

यथोक्तमिति। तदीयपूर्वग्रंथे देहेंद्रियादीनामिवात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वेन त्याज्यत्वमुपवर्णितं तदाक्षेपसमार्धनपूर्वकमुपपादयितुं न तैर्विनेति वाक्यं। तस्यायमर्थः। केवल आत्मा तैर्देहेंद्रियादिभिर्विना दुःखहेतुर्न भवति। अतस्तत्र वैराग्यं नापेक्षितामिति चेत्। तर्हि तेऽपि देहादयोऽपि तादृशा आत्मना विना केवला दुःखादिहेतवो न भवंति। ततः किमित्यत उक्तं निर्दोषमिति। एवं विशकलितमात्मा देहादिश्चेति द्वयं निर्दोषं स्याद्धेयं न भवेत्। केवले आत्मानि केवले देहादावपि वैराग्यं न स्यादिति भावः। अथ केवलस्य देहादेर्दुःखाहेतुत्वेऽप्यात्मसहितस्य तथात्वात्तत्र वैराग्यमावश्यकं तर्हि केवलस्यात्मनो दुःखाहेतुत्वेऽपि देहादिसहितस्य तद्धेतुत्वादात्मन्यपि वैराग्यमावश्यकमित्याह ॥ **वैराग्यमिति** ॥ **तत इति**। कथं चिद्दुःखहेतुत्वादित्यर्थः। तथा चात्र देहादितुल्यतयाऽऽत्मनो दुःखहेतुत्वेन हेयत्वोक्त्या देहादिनाशतुल्यतयाऽऽत्मविनाशस्यापि दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वसिद्धेरिति युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इति। न मोक्ष इत्यादेर्यथाश्रुतस्यैव प्रतिपक्षप्रयोगप्रकारत्वभ्रांतिनिरासायाह ॥ **विमत इत्यादि न मोक्ष इतीति**। प्रतिज्ञेत्युपलक्षणं। विदेहावस्थाऽपि न मोक्ष इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ **प्रमाणांतराभावमिति**। प्रत्यक्षागमरूपप्रमाणांतराभावमित्यर्थः। तत्कथमित्यत उक्तं ॥ **उक्तविषयेति**। न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं। तदविषयत्वादस्यार्थस्येत्यादि-पूर्वोक्तविषयेत्यर्थः। प्रतिपक्षं दूषयति ॥ **विदेहावस्थैवेति**। दूषणं बाधलक्षणं ॥ **स्वाभिमते इति**। ब्रह्मभावाविर्भावलक्षणमित्यर्थः। मुक्तानां प्राकृतशरीराभावेऽपि अस्मदादीनामिव भौतिकशरीरप्राप्त्या दुःखादिप्रसंग इत्यतोऽत्र प्राकृतशब्दस्याजहत्स्वार्थलक्षणया भौतिक-परस्याभिमतत्वेन प्राकृतमात्रपरत्वाभावाद्भौतिकदेहराहित्यस्यापि प्राप्तेर्न दुःखादिप्रसंग इत्याशयेनाह ॥ **प्राकृतशब्देनेति**। ननु न जड-शरीरराहित्यं श्रुत्यर्थतया वक्तुं शक्यं। तथा सत्यपसिद्धांतापातात्। भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात्। द्वादशाहवदुभयं बादरायण इत्यादौ

मुक्तानां जडशरीरसद्भावस्य समार्थितत्वात् इत्यत आह ॥ **तद्राहित्यं चेति**। प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीत्यादिना मुक्ताः स्वेच्छया जडशरीरमनुप्रविश्य पुण्यानेव भोगाननुभवंति न दुःखादीन्कदाचनेति कर्मारब्धदुःखापादक एव जडदेहो मुक्तानां नास्तीति चतुर्थपादोदित-प्रकारेण कर्मारब्धदुःखापादकजडशरीरराहित्यस्यैव श्रुत्यर्थतयाऽभ्युपगमान्नापसिद्धांत इति भावः। ननु मायावादिना श्रुतिप्रामाण्यावलंबने-नास्मदनुमानदूषणस्य स्वाभिमतमोक्षसमर्थनस्य च शंकितत्वाद्भाष्यकृताऽदेहत्वश्रुतिमाशंक्य तस्या अर्थांतरपरत्ववर्णनात् * मायावादिनोक्तास्मदनु-मानदूषणनिराससिद्धावपि तदभिमतब्रह्माविर्भावरूपमोक्षसाधकश्रुतिमाशंक्य भाष्यकृता अव्याख्यानात्कथं तन्निरासासिद्धिरित्यत आह ॥ **एव-मिति**। अतस्तन्निरासोऽपि सिध्यतीति भावः। ननु शून्यवादिमायिनोरिति वक्तव्यं शून्यमायिनोरिति तु कथं इत्यतोऽत्र शून्यशब्दस्य लक्षणया शून्यवादिपरत्वेन शून्यपरत्वाभावेन शून्यमायिनोरित्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्य शून्यपदं लक्षणया तद्वादिपरतया व्याचष्टे ॥ **शून्य-शब्देनेति**। लक्षणाबीजसंबंधोपदर्शनं तदंगीकारवानिति। लक्षणया तद्वादिपरशून्यशब्दस्यासकृत्साधुतया प्राग्व्युत्पादितमायिशब्देन द्वंद्वमाह ॥ **शून्यश्च मायी चेति** ॥ **द्वंद्व इति**। अत्र पक्षे शून्यपदस्य तद्वादिपरत्वं लक्षणया कल्पनीयं भवतीत्यतः शून्यपदस्य शून्य-परतामेवाश्रित्य मायाशब्देन द्वंद्वमाह ॥ **यद्वेति**। कथं तर्हि वादिनोर्लाभ इत्यतो मत्वर्थ इनिप्रत्ययादेवेति भावेन मत्वर्थसंबंधप्रदर्शनपूर्वकं तद्विधायकमाह ॥ **ते विद्येते इति**। व्रीह्यादिलक्षणो व्रीह्यादित्वं लक्षणं प्रापकं यस्येति तथोक्तः। तथा च मायाशब्दादस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययस्य विशेषशास्त्रेण विधानेऽपि व्रीह्यादिगणे पठितत्वेन व्रीह्यादित्वात् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनेन इनिप्रत्ययस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वात् इनिप्रत्यये सति यस्येति चेति मायाशब्दांत्याकारलोपे शून्यमायिन्निति प्रातिपदिकसिद्धिः। ननु मायाशब्दस्य व्रीह्यादिगणे पठितत्वात् केवलात्तस्मादिनि-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रत्ययोत्पत्तिसंभवेऽपि शून्यमायेति समरतस्य तत्रापठितत्वात् । कथमस्मादिनिप्रत्ययो व्रीह्यादिलक्षणः स्यादित्यतो वनमालीत्याद्यभियुक्तप्रयोग-संरक्षणाय तत्र तदंतविधेरवश्याश्रयणीयत्वान्मायाशब्दांततया शून्यमायाशब्दादपि इनिप्रत्ययसिध्या युक्त एव तस्मादपि व्रीह्यादिलक्षण इनि रित्याह ॥ **तत्र च तदंतविधिरिति** । साध्यावैशिष्ट्यं परिहरति ॥ **दुःखप्रतियोगिकेति** ॥ **प्रतिपक्षांतरेणेति** । न मोक्षो विमतो यस्मादित्यादिनोक्तप्रतिपक्षांतरसमुच्चय इत्यर्थः । अस्तु सद्वैतत्वमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । इत्याद्यमितदोषत इत्युपसंहारभाष्ये आदिपदवैयर्थ्यमाशंक्य दोषांतरपरिग्रहार्थत्वान्न तदिति भावेनादिपदसंग्राह्यं दोषांतरं स्वयमुपदर्शयति ॥ **किंचेति** ॥ **अन्यथासिद्धिश्चेति** । अत्र चशब्दोऽसिद्धिपरिग्रहार्थः न तु दूषणांतरसमुच्चयार्थः । तस्य किंचेत्यनेनैव लब्धतया तदर्थत्वे चशब्दवैय्यर्थ्यात् । एवं चान्यथासिद्धिर्य-तोऽतोऽनन्यथासिद्धिपरिगर्भोपायत्वरूपानुमानस्यासिद्धिरिति पदद्वयाध्याहारेण योजना । अन्यथासिद्धिविवरणं दुःखापायस्येत्यादिसंभवादित्यंतं । सोपाधिकत्वमप्याह ॥ **शरीरादिशून्यताऽपीति** । आत्माविशेषितस्य दुःखध्वंसमात्रस्य यदि मुख्यतः पुरुषैरर्थ्यत्वं रूपं पुरुषार्थत्वं स्यात् तदा शरीरादिशून्यतायास्तदुपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वं स्यात् । न चैवं । किं त्वात्मविशेषितस्य दुःखध्वंसस्य मुख्यतः पुरुषार्थत्वात्तदुपयोगित्वेनैव तस्यापुरुषार्थत्वं । पक्षीभूते त्वात्मनाशेनात्मविशेषितदुःखध्वंसोपयोगित्वं संभवति । अतः साधनाव्यापकत्वात्साध्यव्यापकत्वाच्चात्मविशेषित-दुःखध्वंसोपयोगित्वमुपाधिरिति भावः । आत्माविशेषितदुःखध्वंसमात्रस्योक्तरूपं पुरुषार्थत्वमिति कुतः इत्यतस्तथाऽननुभवादित्याह ॥ **न हीति** । आत्मविशेषितदुःखध्वंसस्य तदित्येतत्कुत इत्यतोऽनुभवबलादित्याह ॥ **अपि तर्हीति** । ननु प्रतिपक्षतयोपन्यस्तानुमानेष्वाभासानुद्धारादि-त्याद्यमितदोषत इत्युपसंहारानुपपत्तिमाशंक्य भाष्यकारीयस्य भेदे सद्वैततैव स्यादित्यनुमानविशेषेऽसिद्धिपरिहारस्य सर्वत्राभासोद्धारसूचकत्वाद्युक्त

यतोऽतइति

नो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

एवोपसंहार इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितं तदुद्धारं दर्शयितुं तत्र तत्र संभावितान्दोषानाशंक्य परिहरति ॥ **नन्वित्यादिना** । ततश्चासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **असिद्धत्वेनेति** । अस्माकमिति शेषः ॥ **आश्रयासिद्धेरिति** । ततश्च समानबलत्वात्प्रतिपक्षत्वमविकलमिति भावः । अंगीकृत्यैव च प्रतिपक्षेऽप्याश्रयासिद्धेरिति दूषणत्वं प्रतिबंद्येदं समाधानं कृतं । वस्तुतस्तु प्रतिपक्षे न तस्या दूषणत्वमित्याह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **परप्रसिद्धिमात्रेणेति** । आश्रयस्येति शेषः ॥ **सगुणमुक्तिविषया इति** । तथाच देहत्वानुमानस्य कालात्यया-पदिष्टत्वेनासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **उक्तविरोधादिति** । ततश्च कालात्ययापदिष्टत्वाभावेन समबलत्वात्प्रतिपक्षत्वमेवेति भावः । निर्दुःखत्वानुमानस्य विरुद्धत्वेनासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशंकते ॥ **निर्दुःखत्वादिति** ॥ **विरुद्धमिति** । निर्दुःखत्वस्य मोक्षत्वव्याप्तत्वादिति भावः ॥ **परमेष्टस्येति** । ततश्च परमेष्टनाशस्यापुरुषार्थत्वव्याप्तत्वेन स्थापनानुमानस्यापि विरुद्धत्वेन समानबलत्वात् प्रतिपक्षत्वमविकलमिति भावः । दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वानुमानस्यासिद्धत्वेनासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वामित्याशंकते ॥ **अथेति** ॥ **उक्त-त्वादिति** । न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदित्यादिनेति शेषः । ततश्चासिद्धेरभावेन समानबलत्वात्प्रतिपक्षत्वमेवेति भावः । ननु विमतो मोक्षो दुःखात्मा दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वात् प्रसिद्धदुःखवदित्यनुमानं न बहुजीववादिनः प्रति संभवति । तेन दुःखप्रतियोगिक-भेदरहितत्वस्यानभ्युपगमेन हेतोरसिद्धत्वात् । तथाहि । लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तान्न पश्यति । अन्ये तु पश्यंत्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तंन्न पश्यति । अन्येषां तु दुःखादिप्रपंचदर्शन-मनुवर्तत एवेति खलु बहुजीववादिनो मन्यंते । तत्कथं तान्प्रत्ययं प्रसंग इत्यतो न च तान्प्रतीदमनुमानं विरोधितयाऽस्माभिरुपन्यस्यते येन

तः सत्यमेवं बहुजीववादिनो मन्यंते

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

हेतोरसिद्धिः स्यात् किं त्वेकजीववादिनः प्रत्येवेत्याशयवानाह ॥ **बहुजीववादिनं प्रति नांतिममनुमानामितीति** । केचित्तु भास्करादिमते दुःखप्रतियोगिकभेदस्य सत्वेन तद्राहित्यमसिद्धं । न च भेदे सद्वैततैव स्यादित्युक्तरीत्या दुःखस्य सत्यत्वं स्यादित्यादिना हेत्वसिद्धिः परिहृतेति वाच्यं । तन्मिथ्यात्वमंगीकुर्वाणान्प्रति तस्य संभवेऽपि तत्सत्यत्वमंगीकुर्वाणं भास्करं प्रति दुःखादेः सत्वांगीकारे बाधकाभावेनासिद्धितादवस्थ्यादित्यत आह ॥ **बहुजीववादिनं प्रतीति** । व्याचक्षते ॥ **तदेतत्सर्वामिति** । किंचेत्यादिनोक्तं सर्वमित्यर्थः । मूले यथाश्रुतैवकारसंबंधवैय्यर्थ्यमाशंक्य भिन्नक्रमतया संबंधमाह ॥ **सहैवेति संबंध इति** ॥

एवं विज्ञानवादोपि ज्ञानमात्रविशेषतः ॥ तस्यापि भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हि ॥ अद्वैततामतं साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत् ॥ कालो न केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ एतयानुमया रोधान्न तादृङ्मोक्षरूपता ॥ यदि कालोपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरं ॥ किं वक्ष्यति यदावस्थां वदेत्सा पक्षतां व्रजेत् ॥ अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः सापि कदेति च ॥ पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् । न काल इति सामान्यनिषेधे कालगप्रमा ॥ निरुणद्धि समश्चायं त्रयाणामुक्तवादिनाम् ॥

सु०—विज्ञानवाद्यभिमतं मोक्षस्वरूपमप्युक्तदोषेणातिदिशति ॥ एवमिति । शून्यवादिमायावाद्यभिमतमोक्षवद्विज्ञानवाद्यभिमेतोऽपि मोक्षो हेय इत्यर्थः । ननु विज्ञानवादिनो विज्ञानं तत्त्वमाहुः तस्यापि क्षणिकत्वं स्वकर्मकप्रकाशकैत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं च । न चैवं पूर्वकावित्यतो वैषम्यात्कथमतिदेश इत्यत आह ॥ ज्ञानेति । ज्ञानमात्रं चासौ विशेषश्च ज्ञानमात्रविशेषः । तमिति द्वितीयार्थे तसिः । यस्माज्ज्ञानमात्रविशेषं तस्य ज्ञानस्य भंगुरत्वादिविशेषमप्यपहाय विज्ञानवादोऽप्यद्वैततामतं ज्ञातव्यंः । न विद्यते द्वैतं

यस्य तत्त्वस्य तदद्वैतं तस्य भावोऽद्वैतता । तस्या मतमद्वैततामतं । ततः कारणादुक्तदोषोऽपि समो भवेत् । इदमुक्तं भवति । अस्तु विज्ञानवादस्य पूर्वस्मात्कश्चिद्विशेषः । तथाऽपि स प्रकृतानुपयोगित्वान्नादरणीयः । मोक्षस्वरूपं तु प्रकृतं समानं । प्रतिपन्नं जीवभावं विहायाद्वितीयविज्ञानत्वापत्तिर्मुक्तिरिति विज्ञानवादिनाऽप्यंगीकृतत्वात् । अतो युक्त एवातिदेश इति । यद्वा ज्ञानमात्रविशेषं तस्य भंगुरत्वादिविशेषं चापहाय विज्ञानवादोऽपि साक्षादद्वैततामतं ज्ञातव्य इत्यनेनेदमभिप्रैति । न कश्चिद्विज्ञानवादस्य पूर्वाभ्यां विशेषः । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्रत्वेन हेयत्वात् । न हि ज्ञानत्वं नाम धर्मोऽभ्युपगम्यते परेण । भंगुरत्वादिकं तु तेनैव कल्पितमित्युक्तत्वाद्धेयमेव । न तु वस्तुतो मतभेदहेतुः । यथोक्तं तत्र संततिभेदश्चेत्यादि । अतो युक्तोऽतिदेश इति । अतिदेशप्रकारस्तु स्पष्ट एव । अनुमानांतरमपि तन्निरासार्थमाह ॥ काल इति । मोक्षकालोऽद्वितीयज्ञानवान्न भवतीत्यर्थः । प्रतिपन्नवद्वर्तमानकालवत् । रोधाद्विरोधात् । तादृक् मोक्षरूपं यस्यात्मनोऽसौ तादृङ्मोक्षरूपस्तस्य भावस्तत्ता । ज्ञानातिरिक्तस्य कल्पितत्वाद्वर्तमानकालोऽपि केवलज्ञानीति चेन्न । मुक्तिसंसारयोरविशेषापत्तेः । यस्तु विशेषोंऽगीक्रियते तदभाव एवानेन साध्यते । ज्ञानव्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति मते कालोऽपि नास्त्येव । अतः किमाश्रयानुमानप्रवृत्तिरित्यत आह ॥ यदीति । आह विज्ञानवादी । तदा कदा कालो नेति प्रश्ने परेण कृते सति किमुत्तरमसौ वक्ष्यति । निरधिकरणस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्कालो नेत्येतदपि दुर्निरूपमापद्येतेत्यर्थः । मोक्षावस्थायां कालो नेत्युत्तरं वक्ष्यामीत्याशंक्याह ॥ यदेति । वदेत्कालाभावाधिकरणत्वेनेति शेषः । तर्हि सा मोक्षावस्था पूर्वानुमाने पक्षतां व्रजेत् । पक्षशब्देन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यते । मोक्षावस्था न केवलज्ञानवतीति प्रतिज्ञास्यत इत्यर्थः ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सु० टि०
॥३७॥

शे० चं०
च०द्वि०

एवं तर्हि कालत्वादिति हेतुः स्वरूपासिद्धः स्यादित्यत आह ॥ अवस्थात्वादिति । यदाऽवस्था पक्षीक्रियते तदाऽवस्थात्वादि-
त्येव हि हेतुरुच्यते न कालत्वादित्यतो नोक्तदोषः । एवं संसारावस्थैव दृष्टांतीक्रियत इति न दृष्टांतदोषोऽपीति वाच्यं । प्रथमो-
क्तपक्षहेतुदृष्टांतानां त्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति चेत् । मैवं । कालाभावस्यावस्थामधिकरणं वदता न किंचिदात्महितमाचरितं ।
अनुमानांतरविरोधस्यापरिहार्यत्वात् । न हि प्रतिवादिनिग्रहमात्रेण विरुद्धं तत्त्वं व्यवतिष्ठते । मा हि भूत्कश्चिदनुमाने सद्दूषणद्वयेन
दूषितेऽधिकत्वेन च प्रतिवादिनि निगृहीते तस्य सदनुमानत्वमिति प्रदर्शनार्थमेवानुमानांतरमुपन्यस्तं । वस्तुतस्तु कालाभावमेव
निराकुर्म इत्याशयवानाह ॥ साऽपीति । मोक्षावस्थां कालाभावस्याधिकरणत्वेन वदता सा मोक्षावस्थाऽपि कदेति केनचित्पृष्टे
भावनापरिपाकोत्तरकाल इत्यवस्थाधिकरणत्वेन काल एव वक्तव्यः । न ह्येवं कदाऽपि न प्रष्टव्यमिति नियामकमस्ति । ततः कालस्य
सर्वथाऽपरिहार्यत्वादकालत्वं कालाभावो न भवेत् । तथा च तदाश्रयेण प्रथमानुमानमपि प्रवर्त्स्यतीति । ननु कालाभावादाश्रयासिद्धमाद्या-
नुमानं यदत्रोक्तं कदेति तदसत् । प्रतियोग्यधिकरणमेव ह्यभावस्याधिकरणं । न च कालस्य कालोऽधिकरणं येन तदभावः कालाधिकरणः
स्यात् । अतः कदेति प्रश्न एवानुपपन्नः । किमुत्तरेणेति चेत् । एवं तर्हि कालविशेषमधिकरणत्वेनानुपादाय कालं निषेधता सामान्यनिषेध
एव कृतः स्यात् । ततः किमित्यत आह ॥ नेति । कालो नेति सामान्यतो निषेधे क्रियमाणे हि कालस्य स्वरूपमेव निषिद्धं स्यात् ।
तथा च कालं गच्छति विषयीकरोतीति कालगा प्रमा साक्षी (निरु) विरुणद्धि । स हि पूर्वोत्तरकोटिरहिततया कालसद्भावं ॥३७॥
गृण्हातीति । न केवलमयं साक्षिविरोधो विज्ञानवादिनः किं नाम पूर्वाभ्यां सह त्रयाणां चेत्याह ॥ समश्चेति । उक्ताः प्रत्युक्ताः

स्मिं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ननु कथं शून्यवादिमायावादिनोरयं साक्षिविरोधः । ताभ्यां कालाभावस्यानभ्युपगतत्वात् । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तान्नपश्यति अन्ये तु पश्यंत्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां तु कालादिप्रपंचदर्शनमनुवर्तत एवेति खलु ताभ्यामभ्युपेतमित्यत आह ॥ एकेति । सत्यमेवं बहुजीववादिनः शून्यवादिनो मायावादिनश्च मतं । न च तयोरस्माभिः साक्षिविरोधोऽभिहितः । किं तर्ह्येकमुक्तिरेव सर्वमुक्तिः एकस्मिन्मुक्ते न किंचिदवशिष्यत इत्येकजीववादपक्षे तु मुक्तौ कालाभावाभ्युपगमादियं प्रमा साक्षिरूपा कुपिता विरोधिनी भवत्येव । शून्यवादिमायावादिनौ प्रति साक्षिविरोधाभिधानमसंगतं । कालाभावाभ्युपगमेऽपीदानीं तस्याप्रस्तुतत्वादित्यत आह ॥ कालमिति । इयं प्रमेति वर्तते । आधायोपपाद्य । अयमभिसंधिः । अद्वितीयस्य शून्यस्य ब्रह्मणो वाऽवस्थानं मुक्तिरिति तावदेकजीववादिभ्यां ताभ्यामभिधीयते । तत्र वयं ब्रूमः । कालसद्भावान्नाद्वैतत्वमुपपद्यत इति । तत्र परः कालोऽपि नास्तीति वदति तदा साक्षिविरोधोऽभिधीयत इत्येतां संगतिमाश्रित्यातिदेशः कृतो न त्वाश्रयासिद्धिप्रसंगेनेति । वादित्रयसाधारणमनुमानांतरमाह ॥ विमत इति । कालः प्रपंचवानित्युक्ते सिद्धसाधनता स्यात् । अतो विमत इत्युक्तं । मोक्षकाल इत्यर्थः । तस्य स्पष्टीकरणाय काल इत्युक्तं । कालाभावस्यानुपदमेव निरस्तत्वान्नाश्रयासिद्धिः । प्रपंचो वियदादिः प्रतिपन्नो वर्तमानकालः । पूर्वोक्तमेवेदं कुतः पुनरुच्यत इत्याशंकानिरासायोक्तमन्याऽनुमा चेति । यद्यपि द्वयोर्धर्म्यादिकं प्रयोजनं च समानं । तथाऽपि पूर्वमद्वैतनिषेधमुखेन प्रवृत्तं । इदं तु प्रपंचविधिमुखेनेति भेदः । जीवस्य मुक्तस्य । उक्तातिदेशेनाद्वैतमतांतराणि दूषयति ॥ कालेति । यद्यदनुविद्धं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं प्रमा ॥ कुपिता कालमाधाय द्वैतमेवोपपादयेत् । विमतः प्रपंचवान्कालः कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य विनिवारयेत् । कालशब्देश्वरैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥ निराकृतानि तेषां च समत्वात्पक्षदोषयोः ॥ ज्ञानं स्वरसभंग्येव नित्यसंतानमिष्यते ॥ बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तत्राप्युक्तानुमा रिपुः ॥

प्रतीयते तत्तत्रारोपितं । तथेदमाकारे रजतं । कालानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति । तस्मात्तत्रैवारोपितं । स एव तु परमार्थः । अतस्तन्मात्रावस्थानं मुक्तिरिति कालैकत्ववादिनः । एवमेव शब्दैकत्ववादिनो वैयाकरणाः प्राहुः । यथा न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यत इति । शैवैकदेशिनः स्वागममाश्रित्येश्वरैकत्वमाहुः । कथं निराकृतानीत्यत आह ॥ **तेषां चेति** । तेषां शून्यवादिप्रभृतीनां एतेषां च पक्षस्तावत्समान एव । शून्यादिशब्दभेदस्याप्रयोजकत्वात् । प्रतिपन्नस्वरूपजीवविनाशादेः सर्वैरभ्युपगतत्वात् । अतः परमेष्टनाशेनापुरुषार्थत्वमित्यादिदोषोऽपि समान एवेति। अनुमानं तु प्रत्यक्षविरोधादिना दुष्टमेव । तथाऽऽगमोऽपीति स्फुटत्वान्नोक्तं । वैभाषिकसौत्रांतिकाभिमतं मोक्षं निरूपयति ॥ **ज्ञानमिति** । एवशब्देन विषयसंबंधं व्यावर्तयति । इष्यते मुक्तौ । अयमर्थः । ज्ञानमेवात्मा तच्च ज्ञानं स्वभावेनैव भंगुरं । अत एव क्षणिकं । तत्संतानस्तु नित्यः । तस्यानादिवासनावशाद्यो विषयोपरक्तस्योत्पादः स संसारः भावनाप्रकर्षवशेन वासनायामुत्सन्नायां यो विषयोपप्लवं विना शुद्धस्यैवोदयः स मोक्षः इत्युभयसमानं । सौत्रांतिकास्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ निराकारत्वं च विशेषमाहुरिति । निराकरोति ॥ **तत्रापीति** । विमतः कालो न निर्विषयैतत्ज्ञानसंततिमान्कालत्वादिदानींतनकालवदित्यादिरुक्ता उक्तसरूपा अनुमा ॥ ३८ ॥

मोक्षो न शुद्धविज्ञानसंतानी कालगत्वतः ॥ प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरं ॥ अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः ॥ निषिद्धान्युक्तभंग्यैव श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ॥

रिपुर्विरोधिनीत्यर्थः । अनुमानांतरमाह ॥ **मोक्ष इति** । शुद्धविज्ञानसंतानी (ति) निर्विषयचित्संतानसंबंधी । कालगत्वतः कालसंबंधित्वात् । प्रतिपन्नः संसारः । तदुत्तरं तत्पक्षस्य दूषणं । अप्रमाणिकश्चायं मोक्षः । पूर्ववत्प्रत्यक्षागमयोरभावात्केवलानुमानानि वाच्यानि । तत्राह ॥ **अनुमानानीति** । उक्तभंग्यैव प्रतिसाधनसंबंधेन । श्रुतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टानि चेति भावेनाह ॥ **श्रुतयश्चेति** । उच्यत इत्युक्तिः अस्मदुक्तिं गच्छंति प्रतिपादयंतीत्यस्मदुक्तिगाः । अस्मदभिमतमेव मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयंतीत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यं तु प्रागेव समर्थितमिति ॥

टि०—कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना योगे या पंचमी विहिता तदंतादेव प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरिति तसिविधानात् । प्रकृते च कर्मप्रवचनीयप्रतियोगाभावेन पंचम्या एवासंभवेन तदंतात्तसेरयोगात्पंचम्यंतस्यापहायेत्यनेनान्वयानुपपत्तेश्च द्वितीयार्थात्तसिरित्याह ॥ **द्वितीयार्थे तसिरिति** । तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमिति सूत्रज्ञापितादाद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकादिति भावः । मूले तत इति श्रवणात्तदपेक्षितयस्मादित्यर्थतया हिशब्दं योजयति ॥ **यस्मादिति** ॥ **भंगुरत्वादिविशेषमपीति** । अनेन मूले तस्यापीत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । आदिपदेन स्वप्रकाशत्वपरिग्रहः । अद्वैतमतमित्येतावता पूर्तेस्तत्प्रत्ययवैयर्थ्यमित्याशंक्य परिहरति ॥ **न विद्यत इति** । ननु वैषम्योपदर्शनेनातिदेशप्रयोजकस्य मतसाम्यस्याभावात् प्राप्ताया अतिदेशानुपपत्तिशंकाया नानेन वाक्येन परिहारः । अत्र भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हीत्यादिना मतवैषम्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्योपपादित्वादित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । सर्वांशे साम्यस्यातिदेशेऽप्रयोजकत्वान्निराकार्यांशसाम्यस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्तस्य च प्रकृतेऽपि सद्भावान्नातिदेशानुपपत्तिरित्येवंपरतया समाधानमभिहितं । इदानीं सर्वांशसाम्यस्यैव तत्र प्रयोजकत्वेऽपि प्रकृते तस्यापि सद्भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन वैषम्योपदर्शनपरभाष्यतात्पर्यकथनेन मतसाम्योपदर्शनपूर्वकमतिदेशमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्रत्वमेव कथं येन हेयत्वमित्यत आह ॥ **न हि ज्ञानत्वं नामेति** । तथा सति तेनैव सद्वितीयत्वापत्त्याऽपसिद्धांतापातादिति भावः । भंगुरत्वादेः कल्पितत्वे ज्ञापकमाह ॥ **यथोक्तमिति** । न भावोऽनुपलब्धेरित्यधिकरणनिवर्त्यपूर्वपक्षप्रदर्शनावसर इति भावः । तत्र त्रिविधभेदस्य कल्पितत्वप्रतिपादनमुखेन ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि कल्पितत्वसमर्थनात्तत्सिद्धिरिति भावः । अस्त्वेवं मतसाम्यं तथाऽप्येवमित्युक्तोऽतिदेशस्तु कथमित्यत आह ॥ **अतिदेशेति** । आत्माभावे पुमर्थः क इत्यादिनोक्तसमस्तदूषणातिदेशप्रकारः स्पष्ट इत्यर्थः । दूषणाधिक्यप्रसंगवारणायाह ॥ **विरोधादिति** । रोधात् दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं शंकते ॥ **ज्ञानातिरिक्तस्येति** ॥ **यस्त्विति** । मुक्तौ व्यावहारिकद्वितीयाभावरूपो यः संसाराद्विशेष इत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **निरधिकरणस्येति** । पक्षशब्दस्यात्र साध्यधर्मविशिष्टधर्मिवाचकत्वानुपपत्तेर्लक्षणया धर्मिमात्रपरतामाह ॥ **पक्षशब्देनेति** । तदेकदेश इति लक्षणाबीजशक्यसंबंधकीर्तनं । उक्तदोषः स्वरूपासिद्धिलक्षणः । ननु हेत्वसिद्धिपरिहारवद् दृष्टांतदोषस्यापि अवश्यं परिहर्तव्यस्यापरिहारात् भाष्ये न्यूनत्वमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति ॥ **एवमिति** ॥ **दृष्टांतदोषोऽपीति** । साधनवैकल्यलक्षण इत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तदोषस्य परिहारात्कथं न हितमाचरितमित्यत आह ॥ **अनुमानांतरेति** । ननु प्रतिवादिनिग्रहमात्रेणैव मदभीप्सितसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** । विपक्षे बाधकमाह ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः ॥ **तस्येति** । सद्दूषणद्वयेन दूषितानुमानस्येत्यर्थः

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ **प्रथमानुमानमपीति** । कालो न केवलज्ञानीत्यनुमानमपीत्यर्थः । ततश्च प्रथमोक्तपक्षे । हेतुदृष्टांतानामत्यागान्न प्रतिज्ञाहानिरपीति भावः ॥ **प्रतियोग्यधिकरणमेवेति** । प्रतियोगिप्रसक्तिमदेवेत्यर्थः ॥ **न च कालस्येति** । आत्माश्रयप्रसक्तेरिति भावः । ननु काले नेति सामान्यतस्त्रैकालिकनिषेधवचनस्य न वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षविशेषसाक्षिविरोध इत्यतस्तृतीयस्य द्वितीये प्रत्यक्षस्य चाक्षुषमानससाधारण्येन वर्तमानमात्रग्राहित्वनिराकरणात्साक्षिणश्च तन्नियमस्यासक्तन्निराकरणादुक्त एव साक्षिणा विरोध इत्याशयेनाह ॥ **स हीति** । पूर्वाभ्यां शून्यमायावादिभ्यांमुक्ताः प्रत्युक्ता इति । यद्यपि वादिनां प्रख्यातत्वप्रदर्शनार्थं प्रत्युक्ता इति भाष्ये वक्तुमुचितं । तथाऽप्युपसर्गस्य धातुगतशक्यतावच्छेदकत्वरूपोपसंवादत्वापरपर्यायद्योतकत्वमात्रं धातोरेव तु प्रख्यातत्वप्रतिपादकत्वमिति प्रदर्शनार्थमुक्ता इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । साक्षिप्रमाप्रकोपलक्षणविरोधादि भिन्नदोषस्य सिद्धांतेऽनंगीकारादाह ॥ **विरोधिनीति** । तस्येति । कालाभावादाश्रयासिद्धमनुमानमिति विज्ञानवादिनाऽऽश्रयासिद्धौ चोदितायां तं प्रत्येव साक्षिविरोधाभिसंधानं संगतं आश्रयासिद्धिकथनाय कालाभावस्य तेनाशंकिततया प्रस्तुतत्वात् । नैकजीववादिनौ मायावादिनौ प्राति ताभ्यामाश्रयासिद्धिकथनाय कालाभावस्यानाशंकिततयाऽप्रस्तुतत्वादित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि शून्यवादिमायावादिनौ प्राति साक्षिविरोधाभिधानस्य नासंगतिपरिहार इत्यत आह ॥ **अयमभिसंधिरिति** ॥ **अतिदेशः कृत इति** । समश्चायमित्येवंरूपोऽतिदेशः कृत इत्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तमेवेदमिति** । यद्यप्येतन्न प्रागुक्तं तथाऽपि धर्म्यैक्यं प्रयोजनैक्यं चाभिप्रेत्येयमुक्तिरिति ध्येयं ॥ **प्रयोजनं चेति** । मुक्तस्याद्वितीयत्वनिराकरणमित्यर्थः ॥ **पूर्वमिति** । पूर्वमनुमानमित्यर्थः ॥ **इदमिति** । इदमनुमानमित्यर्थः । मुक्तैकत्वनिराकरणस्य प्रस्तुतत्वाज्जीवशब्दो मुक्तपर इत्याह ॥ **जीवस्य मुक्तस्येति** ॥ **उक्तातिदेशेनेति** । आत्माभावेऽपुमर्थः इत्याद्युक्तदोषा-

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

तिदेशेनेत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत्रारोपितं यथेदमाकारे रजतं शब्दानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति तस्मात्तत्रैवारोपितं शब्द एव तु परमार्थः इति वैयाकरणाः प्राहुः । अत्र चशब्देन स्फोटाख्यं शब्दब्रह्मैवाभिमतं मायावादिना नित्यनिरतिशयचिदानंदैकरसे ब्रह्मण्यसतोऽपि प्रपंचस्यानाद्यनिर्वाच्याविद्यायाः सत्वेनावभासस्येव वैयाकरणैरपि अनवयवे नित्ये स्फोटाख्ये शब्दब्रह्मण्यसतोऽप्यशेषजगतो वर्णपदविभागस्य च अनाद्यविद्यायाः सत्वेनावभासस्याभ्युगतत्वादिति द्रष्टव्यं । शब्दानुविद्धत्तया प्रतीयमानत्वहेतोरसिद्धिमाशंक्य परिहरति ॥ **यथा न सोऽस्तीति** । यः प्रत्ययः स्वविषयवाचकशब्दानुवेधमंतरेणोत्पद्यते स प्रत्ययो लोके नास्त्येव । कुतः । सर्वमपि ज्ञानं गृह्यमाणं घटस्य ज्ञानमिति शब्दविशिष्टविषयघटितत्वाकारेणैवानुव्यवसायस्य विषयो भवति । इवशब्दस्तु वाक्यालंकार इति संमतिग्रंथार्थः । पाशुपतैकदेशिनां शैवानां भेदवक्तृत्वेऽपि तच्छैवैकदेशिनां शैवानामैक्यवादित्वाच्छैवैकदेशिन इत्युक्तं ॥ **आगममिति** । शैवाद्यागममित्यर्थः । मूले पक्षसाम्यं दोषसाम्यहेतुतया विवक्षितमित्यभिप्रेत्य तदुभयमुपदर्शयति ॥ **तेषामित्यादिना** । जीवविनाशादेरित्यादिपदेनाप्रतिपन्नशून्यब्रह्मभावादेः परिग्रहः । ननु तदुपन्यस्तयोरनुमानागमयोरनिराकरणे तन्निरासासिद्धेर्भाष्यकृता तन्निरासस्यावश्यं कर्तव्यत्वात्तदकरणाद्भाष्येन्यूनत्वमित्यतः स्फुटत्वात्तन्निरासस्य शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वात्तदनुक्त्युपपत्तेर्न न्यूनत्वमित्याशयेन स्वयमनुमानागमनिरासप्रकारं दर्शयन्नेव भाष्यकृतस्तदनुक्तौ निमित्तमाह ॥ **अनुमानं त्विति** । सर्वं काले शब्दे वाऽऽरोपितं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् इत्यनुमानं दुष्टं । प्रपंचस्य प्रत्यक्षानुमानागमबलेन सत्यत्वनिश्चयेन तद्विरुद्धत्वात् । तथेश्वरे सर्वस्यारोपितत्वसाधनतया परस्याभिमत आगमोऽपि दुष्ट एव । प्रत्यक्षादिप्रमाणात्तत्सत्यतानिश्चयेन तद्विरुद्धत्वादिति स्फुटत्वाद्भाष्यकृता नोक्तमित्यर्थः । मूले स्वरसभंगेत्येव शब्दवैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबंधायोगात् ज्ञानमित्यनेन संबंधमभिप्रेत्य तद्व्यावर्त्यमाह ॥ ॥ ४० ॥

एवशब्देनेति । विषयसंबद्धस्य ज्ञानस्य संसारत्वेन मोक्षत्वाभावादिति भावः । तस्य ज्ञानसंतानस्य ॥ **अनादिवासनावशादिति** । रागादिरूपचतुर्विधवासनावशादित्यर्थः ॥ **भावनाप्रकर्षवशेनेति** । क्षणिकदुःखशून्यस्वलक्षणरूपचतुर्विधभावनायाः यः प्रकर्षः परिपाकस्तद्वशेनेत्यर्थः । क्षणिकं क्षणिकमिति भावना, स्वलक्षणभावना तत्राद्यया स्थायित्वभ्रमनिवृत्तिः द्वितीयया रागादिनिवृत्तिः तृतीयया विषयाकारोपप्लवविच्छेदः चतुर्थया द्रव्यगुणादिवैलक्षण्यबुद्धिनिवृत्तिरिति ज्ञेयम् । शुद्धस्यैव विषयानुपप्लुतिज्ञानसंतानस्येत्यर्थः । ततश्च भावनाप्रकर्षपरिलब्धविषयानुपप्लुतज्ञानसंतानोत्पादो मोक्ष इति फलितं भवति ॥ **विमत इति** । संसारिणो यज्ञदत्तस्य भावी मोक्षकाल इत्यर्थः ॥ **निर्विषयेति** । साध्ये एतत्पदत्यागे दृष्टांते साध्यवैकल्यं । इदानींतनकालस्य यत्किंचित्पुरुषीयज्ञानं निर्विषयं ज्ञानसंततिमत्त्वात् । गृहीते तु न, यज्ञदत्तीयनिर्विषयज्ञानसंततिमत्त्वाभावात् । नन्वियमनुमा न पूर्वमुक्तेति कथमुक्तानुमा रिपुरित्युक्तमित्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **उक्तोक्तसरूपेति** । चेतनधर्मत्वाद्रिपुत्वस्य कथमचेतनानुमानधर्मत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **विरोधिनीति** ॥ **पूर्ववदिति** । प्रत्यक्षायोग्यत्वादस्यार्थस्य न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं नाप्यागमः परकीयागमस्यास्मान्प्रति प्रामाण्यासंमतेः । वेदादेश्च तं प्रति तदसंमतेरिति पूर्ववदित्यर्थः ॥ **अनुमानानीति** । मोक्षकालो विषयानुपप्लुतज्ञानसंतानवान् विषयोपप्लवहेतुवासनानिवृत्तिमत्त्वात् । तथा विषयोपप्लवहेतुभूतवासनानिवृत्तिमांश्चतुर्विधभावनापरिपाकोत्तरकालत्वादिति वा । तत्कालीनं ज्ञानं विषयानुपप्लुतं निवृत्ततत्कारणत्वात् । तथा विप्रतिपन्नं निवृत्ततत्कारणकं चतुर्विधभावनापरिपाकोत्तरभावित्वात् इत्यनुमानानीत्यर्थः । उक्तिशब्दस्य भावसाधनत्वे स्वोक्तमोक्षस्य श्रुतिसिद्धत्वालाभेन परोक्तमोक्षस्य तद्विरुद्धत्वालाभप्रसंगात् तल्लाभाय कर्मणि क्तिरित्याशयेनाह ॥ **उच्यत इत्युक्तिरिति** ॥ **प्रागेवेति** । जिज्ञासासूत्रादावेवेत्यर्थः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सांख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखं ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयं ॥ तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं श्रुतयो यतः ॥ महानंदं च भोगं च नियमेन वदंति हि ॥

सु०—सांख्याद्यभिमतं मोक्षमनुवदति ॥ सांख्येति । आद्यग्रहणेन वैशेषिका उच्यंते । यथा पूर्वेऽनुपपन्नभाषिणस्तथैतेऽपीति ज्ञापनार्थश्चशब्दः । कुत एवं प्राहुरित्यत आह ॥ इच्छेति । तत्र मुक्ताविच्छाद्वेषप्रत्नादेरपि लयमाहुः । सुषुप्तिलयवैलक्षण्यं दर्शयितुं सर्वात्मनेत्युक्तं । निवृत्तजातीयस्य तस्मिन्नेवात्मनि पुनरनुत्पादः सर्वात्मना लयः । आदिपदेन बुद्धिदुःखधर्माधर्माणां शरीरेंद्रियाणां च ग्रहणं । ततश्चायमाशयः । न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते । संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसंगात् । प्रतिभासत एवेति चेन्न । प्रतिभासमानस्यानादितायां साधनोपादानवैयर्थ्यापत्तेः । अव्यक्तत्वात्संसारे न प्रतिभासते व्यक्तत्वात्तु मुक्तौ प्रतिभासत इति चेन्न । अव्यक्तिर्हि प्रतिभासाभावो व्यक्तिश्च प्रतिभासः । ततश्चाप्रतिभासान्न प्रतिभासते प्रतिभासनाच्च प्रतिभासत इत्युक्तं स्यात् । किंच प्रतीतिकारणांतःकरणसद्भावे संसारे न प्रतीयते । मुक्तौ तु तदपगमे प्रतीयत इति सुभाषितं । आवृतत्वान्न प्रतीयत इति चेन्न । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेः । तदनिरूपणाच्च । सुखमिव तत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यं । विषयविषयिभावः प्रतिबध्यत इति चेन्न । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेः । सुखतत्प्रतीत्योरनादितायां प्रमितायामेव चैषा कल्पना युक्ता । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः । ततः सुखस्य तत्प्रतीतेश्च मुक्तावुत्पत्तिरेव वक्तव्या । साऽपि न संभवति । कारणाभावात् । शरीरे सति तदाश्रयेंद्रियसद्भावस्तैरर्थालोचनं ततः पूर्वानुभूतसारूप्येणेष्टानिष्टसाधनत्वानुमानं तस्मादिच्छाद्वेषौ ताभ्यां प्रयत्नः ततश्चेष्टसाधनोपादानं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अनिष्टसाधनहानं च ततः सुखोत्पादः तदनंतरं तत्प्रतीतिरित्येष दृष्टकारणक्रमः । अदृष्टं च सर्वत्र विजयते । न चैष कारणप्रवाहो मुक्तावस्ति । तत्सद्भावे दुःखस्यापि प्रसंगेन मुक्तत्वव्याघातात् । तस्मात्सुखरहित एव मोक्षः । कथमयं पुरुषार्थ इति चेत् शरीरं षडिंद्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिभेददुःखात्यंतनिवृत्तित्वादिति ब्रूमः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ एव न भवति । तदीयपुरुषार्थत्वस्य सोपाधि (क) त्वात् । सुखं दुःखाभावे सत्येव भवतीति सुखार्थं दुःखाभावो मृग्यते न तु स एव पुरुषस्य समीहित इति चेत् (न) । विपर्ययस्यापि सद्भावात् । भोजनादिसुखे सत्येव बुभुक्षादिदुःखं निवर्तत इति दुःखनिवृत्त्यर्थ-मेव भोजनादिसुखं मृग्यते न पुनस्तदेव पुरुषस्य समीहितमिति कल्प्यते । क्वचिद्दुःखनिवृत्त्यभावेऽपि सुखस्येष्यमाणत्वादिति चेन्न । दुःखनिवृत्तेरपि क्वचित्सुखाभावेऽपीष्यमाणत्वात् । दुःखनिवृत्तौ सत्यां सुखमेव भविष्यतीत्यभिसंधिस्तावदस्तीति चेत् । सुखाव-स्थायां नियतो दुःखविरहो भवतीत्यभिसंधेस्तत्रापि सद्भावात् । तस्माद्यद्यपि दुःखाभावे सुखं सुखे च दुःखाभावो नियतः । तथाऽपि परस्परं निरपेक्षमेव पुरुषार्थत्वमनयोः । इच्छाया असंकीर्णविषयत्वादिति।भवति ‡ दुःखहानिः पुरुषार्थः किं त्वनुभूयमानतया । न हि विषयादिजन्यमोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिति तत्र प्रेक्षावंतः प्रवर्तंते । तस्मान्मोक्षे दुःखहानेरनुभूयमानत्वान्न पुरुषार्थत्वमिति-चेन्न । पुत्रादिवियोगजन्मदुःखहानिमिच्छतां केषांचिद्विषशस्त्रोद्बंधनादावपि प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रेक्षावंतो नैवं कुर्वंतीति चेन्न । पुरु-षार्थत्वाविरोधात् । न हि परदारेषु शास्त्रनिषेधांकुशवारिताः प्रेक्षावंतो नाभिवर्तंत इति न तत्र कामः पुरुषार्थः । अपि त्वल्पीयः सुखं महीयाननर्थ इति निवृत्तिः । तथा विषादावपि प्रवृत्तस्य शास्त्रे गर्हितत्वादल्पीयाननर्थो निवर्तते महीयान्प्रवर्तत इति न ते प्रवर्तंते ।

न

SGDF
Sri Gargeshwari D Foundation

प्राकृताप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ॥ अप्रियं प्रातिकूलं तदविशेषेण शब्दितं ॥ नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित ॥ प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानंदादिवाक्यतः ॥

इयमेव हि प्रेक्षावत्पुरुषार्थेऽपि शास्त्रलोकविरोधपरामर्शः । स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबंधनत्वात्पुरुषार्थतायाः । अत एव यत्र लोकशास्त्रविरोधस्तत्र व्याध्यादिपरिपीडिताः प्रयागवारिपातानशनादिनाऽपि देहं त्यजंतः प्रेक्षावंतोऽपि दृश्यंते । न क्वचिद्दुःखनिवृत्तिमनुभविष्यामीति तत्साधने प्रवर्तंते । अपि तु दुःखं हास्यामीति । अपि च दुःखनिवृत्तेरनुभूयमानतामात्रं विवक्षितं दुःखनिवृत्तिसत्ताऽपि वा । आद्यश्चेत्तुष्यतु दुर्जनः चरमे जन्मन्यनुभूयत एव । समाधिभावादात्यंतिकी दुःखनिवृत्तिरप्यनागता वर्तमानाऽप्यचिरमनुभूयत एव । द्वितीये तु प्रसक्तकंटकादिहेतुकदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंगः । सर्वदाऽननुभूयमानत्वात् । तथात्वे वा विषयांतरसंचाराभावप्रसंगः । निवृत्तेः सर्वदा तादवस्थ्यात् । तस्मात्सुखरहितो मोक्षः पुरुषार्थ इति । निराकरोति ॥ **नैतदिति** । अत्र मुक्तावेतत्सुखराहित्यमतमपि न शोभनं । कुत इत्यत आह ॥ **श्रुतय इति** । अत्रेति वर्तते । भोगं तदनुभवं । नियमेनाविगानेन । हीति श्रुतीनां प्रसिद्धतामाचष्टे । ताश्चोदाहरिष्यंते । नन्वशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति मुक्तस्य दुःखवत्सुखस्यापि हानिः श्रूयते । तथा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ज्ञानाभावश्च । तत्कथमेतदित्यतः सुखास्पृष्टिश्रुतिं तावद्व्याचष्टे ॥ **प्राकृतेति** । अस्यां श्रुतौ प्राकृतं यदंतःकरणपरिणतिरूपं प्रियं तद्धानिरेव प्रियास्पृष्टिरितिशब्देन प्रतिपाद्यते । न तु सर्वथा सुखाभावः । एवं तर्ह्यप्रियास्पृष्टिरप्येवं विभागेन व्याख्यातव्या । विशेषाभावात् । तथाच मोक्षे दुःख-

सद्भाव (प्राप्तिरि) प्रसक्तिरित्यत आह ॥ **अप्रियमिति** । यस्मात्सकलमप्यप्रियं (दुःखं) प्रातिकूलं मुमुक्षोरनपेक्षितं । तत्तस्मादप्रियमत्राविशेषेण शब्दितं । एतदुक्तं भवति । सर्वात्मनाऽनिष्टनिवृत्तिर्मोक्ष इति तावदविवादं सर्ववादिनां । दुःखं तु यादृशतादृशमप्यनिष्टमेव । अतो न तद्विभागेन व्याख्यातुं युक्तमिति । यद्वा । येन न्यायेन प्रिये विभागः क्रियते तदविशेषश्चेदप्रिये स्यात्तदा तदपि विभागेन व्याख्यातव्यं भवेत् । न चैवं । सामस्त्येन प्रियहानिरनिष्टा । अनिष्टप्राप्तौ च मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादित्यतो हि प्रिये विभागः कल्प्यते । तथाच वक्ष्यामः । न च सामस्त्येन दुःखहानिरनिष्टा । सर्वस्यापि दुःखस्यानिष्टत्वेन तद्धानेरिष्टत्वात् । तर्हि सर्वस्यापि सुखस्येष्टत्वात्प्राकृतसुखहानिरपि नांगीकरणीयेति चेन्न । तस्य दुःखानुषक्तत्वेन विषसंपृक्तमधुवदनिष्टपक्षनिक्षेपादिति भावः । इतश्च नाप्रियं प्राकृतत्वेन विशेषणीयमित्याह ॥ **नास्तीति** । अप्राकृते दुःखे सति तद्व्यावृत्तये प्राकृतमिति विशेषणीयं स्यात् । सतो मुक्तियोग्यस्य जीवस्याप्राकृतं दुःखं नास्ति प्रमाणाभावात् । अतो व्यर्थं विशेषणमिति । कुत्रचिच्छ्रुतौ चोक्तमिति शेषः । एवं तर्ह्यप्राकृतस्य सुखस्याप्यप्रमितत्वात्तत्रापि विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह ॥ **प्रियमिति** । बलमानंद ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलं । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यंते परमाद्विभोरिति श्रुतिवाक्यादस्य सतो जीवस्य प्रियं स्वरूपमेवेत्यवगम्यते । स्वरूपं चाप्राकृतं । अतस्तद्व्यवच्छेदाय विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानं युज्यते । (एतेन) अनेन सुखस्योत्पत्तिमत्त्वे यो दोषोऽभिहितः सोऽनंगीकारपरास्तो वेदितव्यः । स्वरूपत्वेनानादित्वस्योक्तत्वात् । यदत्रोक्तं तदप्यसत् । आवृताः संतो व्यज्यंत इति श्रुतत्वात् । आवरणं च मायाऽविद्यादिसमाख्याता प्रकृतिरेव । न च विशदश्रुतिसिद्धेऽर्थे काचिदनुपपत्तिः । ज्ञानस्य स्वरू-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टतः ॥ न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्रोक्ते तु युज्यते ॥ अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतं ॥ असुरा नैवमेवं च नैवं चाखिलमानुषाः ॥ इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥ स्पृशा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तस्येयतेति हि ॥

पत्वेनानादित्वेऽप्यविद्यया विषयविषयिभावः प्रतिबध्यते । न चोक्तदोषः । आत्मस्वरूपादौ तस्याप्रतिबद्धत्वात् । उक्तमर्थं संक्षिप्याह ॥ हेयत्वादिति । अप्रियस्य दुःखस्य हेयत्वादेवेत्येवशब्देन सर्वथेति सूचयति । अशरीरं वाव संतमित्यस्यां श्रुतौ प्रोक्ते मोक्षे समस्तप्रियाभावो न व्याख्यातुं युज्यते । कुतः । प्रियहानेरनिष्टत्वतः । किंतु प्राकृतत्वविशेषणप्रक्षेपेणेति तुशब्दः । अप्रियहानं त्वविशेषेण व्याख्येयमित्युपस्कर्तव्यं । तत्र हेतुरप्रियस्य सर्वथा हेयत्वादिति । उपलक्षणं चैतत् । सतो जीवस्याप्राकृतदुःखाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । ननु सज्जीवस्याप्यप्रियं स्वरूपभूतमप्राकृतमस्ति । तत्कथमेतदित्यत आह ॥ अप्रियस्येति । असुराश्च न मोक्षयोग्या इति भावः । तां श्रुतिमर्थतः पठति ॥ असुरा इति । अनेन नित्यानंदो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा । नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्या इति श्रुतिमुपादत्ते । नित्यत्वोक्त्या स्वरूपत्वं सिद्धं । वृत्तीनामनित्यत्वात् । परमात्मा परमेश्वरः । सज्जीव इति वा । नैवमित्येतद्विरुद्धस्वभावा इत्यर्थः । एवमनेवं चेत्युभयस्वभावा इत्यर्थः । असुरा नैवमखिला मानुषा एवं च नैवं चेति योजना । इति श्रुतमिति संबंधः । अप्रियहानावपि संकोचः क्रियतामित्यतिप्रसंगं निवारयतैव सामान्यतः श्रुताप्रियास्पृष्टिः कुतो विशेषेऽवस्थाप्यत इत्याशंकाऽपि परिहृता । नियामकस्य सूचितत्वात् । तदेव नियामकं विस्पष्टमाचष्टे ॥ आत्मेति । आत्मा च तत्प्रियं चेति आत्मप्रियं । आत्मनः प्रियमिति वा । तदिच्छति चेति चशब्दः । यदि प्रियास्पृष्टिरविशिष्टा स्यात्तदा न कश्चित्प्रे-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

क्षावान्मोक्षमिच्छेत् । नापि तदर्थं प्रयतेत । यद्यपि द्वेषवशात्परकीयसुखहानादाविच्छादिकं संभवति । तथाऽपि न कश्चिद् बुद्धिमानात्मनः सुखहानमिच्छति । तदर्थं प्रयतते वा । वृत्तिरूपसुखस्यानिष्टभूयिष्ठत्वात्तस्या (गेच्छा) गायेच्छादिकं युज्यते । स्वरूपसुखं तु निष्कंटकं कस्मात्त्याज्यं। न च तन्नास्ति श्रुतिसिद्धत्वात् । कारणकुनिमित्तो हि सुखस्य दुःखानुषंगः । न चात्मसुखस्य कारणमस्ति । अशक्यं चात्मसुखहानं । न चाशक्यविषयेच्छाप्रयत्नौ बुद्धिमतः संभवतः । आत्महानं खलु विनाशलक्षणमनुत्पादलक्षणं च न संभवति । नित्यत्वात् । नापि वियोगलक्षणं परेषां विभुत्वात् । अस्माकं स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । नाप्यज्ञानलक्षणं स्वप्रकाशत्वात् । तदेवं बाधकसद्भावात्प्रियास्पृष्टिर्विशेषनिष्ठैव व्याख्येया । तथा चाशरीरं वाव संतमिति श्रुत्युक्तोपपत्तिः श्लिष्यत इति । एवं सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभावश्रुतिं च व्याख्याति ॥ संज्ञेति । श्रुतिर्वक्तीति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यपि श्रुतिरस्य मुक्तस्यामुक्तज्ञेयता नास्तीत्येव वक्ति । न तु मुक्तो न जानातीति । एको हिशब्द एवार्थः । द्वितीयस्तु स्वोक्तार्थस्य शब्दशक्त्यनतिक्रमं सूचयति । तथाहि । प्रेत्य मरणानंतरं संज्ञा ज्ञानं नास्तीति तावच्छ्रौतोऽर्थः । तत्र प्रकरणवशात्प्रेत्येत्येतन्मरणविशेषमोक्षानंतरमिति व्याख्येयं । ज्ञानं तु मुक्तसंबंधिप्रतिषिध्यमानं तत्कर्तृकमेवेति कल्पने न नियामकं पश्यामः । अतस्तत्कर्मकस्यैव ज्ञानस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते । सर्वथाऽज्ञे (यतायां चा) यानां चासत्वं प्रसज्यत इत्यमुक्तज्ञेयतानिषेध इति कल्प्यते। अमुक्तानामप्यस्मदादीनामपरोक्षज्ञानस्यायं प्रतिषेधः । नारदादिभिरापरोक्ष्येणास्मदादिभिश्च शास्त्रेण तज्ज्ञानात्। अत एव संशब्दप्रयोग इति ॥

टि०—॥ **चशब्द इति**। तथाच चशब्द उपमार्थः। पूर्वप्रकरणांते च तस्मात्सर्व एतेऽनुपपन्नभाषिण इत्युपसंहारेऽध्याहार्य इत्युक्तं भवति। सांख्यनैयायिकाद्याः पूर्व इवानुपपन्नभाषिणो यतो मोक्षे निःसुखमाहुरिति योजना सूचिता भवति ॥ **सुप्तीति** । इच्छाद्वेषप्रयत्नादिनिवृत्तेः सुप्तिप्रलययोरपि सद्भावात्तयोरप्यपवर्गत्वपरिहारार्थत्वामित्यर्थः। ननु सर्वात्मनेत्युक्तमिच्छादिनिवृत्तेरात्यंतिकत्वं न तावदिच्छाद्यसमानकालीनत्वं। मौक्तेच्छादेरपि व्याधिकरणेच्छादिसमानकालीनत्वेनामुक्तित्वापातात् । नापि समानाधिकरणेच्छाद्यसमानकालीनत्वं । सुप्तिप्रलययोरपि तन्निवृत्तेः समानाधिकरणेच्छाद्यसमानकालीनत्वेन मुक्तित्वप्रसंगात् । नापि प्रवृत्तिद्वेषेच्छाद्यजनकेच्छादुःखादिप्रतियोगित्वं । योगिनोऽप्येवंभावेन मुक्तित्वप्रसंगात् परममुक्तेश्चात्र लक्ष्यमाणत्वादित्यतो न्यायवाचस्पतिमिश्रैर्निरुक्तं तात्पर्यपरिशुद्धिकृता परिष्कृतं तन्निर्वचनमाह ॥ **निवृत्तजातीयस्येति** । निवृत्तस्येच्छादेः पुनरनुत्पादस्तस्मिन्नेवात्मनि संसारदशायामप्यस्तीत्यतिप्रसंगपरिहारायास्येत्युक्तं । एकात्मनि निवृत्तजातीयस्यापीच्छादेः परमात्मन्युत्पत्तेरपवर्गेऽपि सत्वेनासंभवपरिहाराय तस्मिन्नात्मनीत्युक्तं । ननु पुरुषार्थत्वानुरोधेन सुखतत्प्रतीत्योर्मुक्ताववश्यमभ्युपगंतव्यतया मुक्ताविच्छादिविशेषगुणध्वंसो संभावित एव । अन्यथाऽपुरुषार्थत्वप्रसंगादित्यतो मुक्तौ सुखतत्प्रतीत्योः सर्वथाऽप्यसंभवोपपादनपूर्वकं तत्पुरुषार्थत्वं दर्शयितुमाह ॥ **ततश्चेति** ॥ **न तावदिति** । करिष्यमाणसादिसुखनिरासापेक्षया तावच्छब्दः ॥ **संसारेऽपीति** । सतो योग्यस्याप्यप्रतिभासे कारणाभावादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिमाशंकते ॥ **प्रतिभासत एवेतीति** । अत्र तथा सति मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसंग इति सत्येव दोषे दोषांतरमाह ॥ **प्रतिभासमानस्येति** । सुखस्यानादित्वं वदता मोक्षसाधनापादनस्य तदर्थताया वक्तुमशक्यत्वेन तदभिव्यक्त्यर्थताया एव वक्तव्यत्वात्संसारदशायां तत्प्रतिभासस्याभ्युपगमे तादर्थ्यस्याप्यसंभवान्मोक्षसाधनोपपादनवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि संसारे सतोऽपि सुखस्याव्यक्त्याऽप्रतिभास इत्याशंकते ॥ **अव्यक्तत्वादिति** । अव्यक्तत्वं किमप्रतिभासमानत्वं किंवा तत्प्रयोजकमावृतत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्याभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभावानुपपत्त्या दूषयति ॥ **अव्यक्तिर्हीति** । विरोधेनापि पराचष्टे ॥ **किंचेति** । द्वितीयमाशंकते **आवृतत्वादिति** ॥ **मूर्तत्वाभावेनेति** । सुखस्य गुणत्वादमूर्तत्वेनावृतत्वव्यापकमूर्तत्वाभावेन तद्व्याप्यस्यावृतत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । अंगीकृत्यैव चावरकममूर्तत्वेनावरणानुपपत्तिरभिहिता । वस्तुतस्त्वावरकमेव तस्य दुर्निरूपमित्याह ॥ **तदनिरूपणाच्चेति** । अस्तु वाऽऽवरकमपि । तथाऽपि न सुखस्य तदावृतत्वं संभवाति । तत्कृत्याभावात् । तद्धि भवत्प्रकाशप्रतिबंधो वा स्याद्विषयविषयिभावप्रतिबंधो वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयाति ॥ **सुखमिवेति** । वक्ष्यमाणरीत्या तत्प्रतीतेः सादित्वानुपपत्त्या सुखादिवदनादित्वात् विषयविषयिभावदशायामपि (संसारदशायामपि) सत्वेन प्रकाशप्रतिबंधस्य नावरणकृत्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयमाशंकते ॥ **विषयेति** । किंच संसारावस्थायां सुखस्यावृतत्वं विषयविषयिभावप्रतिबंधश्चावरणकृत्यामिति किं सुखतत्प्रतीत्योरनादितायाः प्रमितत्वात्कल्प्यते किंवाऽप्रमितायामपि तस्यामिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीयमतिप्रसंगेन दूषयति ॥ **सुखतत्प्रतीत्योरिति** । प्रथममसिध्या दूषयति ॥ **न च तत्रेति** । ननु नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिरेव तत्र मानमिति कथं तदभाव इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किं लोकसिद्धेन सुखेन ब्रह्माभेदोऽनया श्रुत्या बोध्यते किंवा सुखांतरेण । नाद्यः । लोकसिद्धसुखस्य विनाशित्वेन ब्रह्माभेदे बाधात् । अंत्येऽपि सुखांतरं प्रमाणांतरसिद्धं श्रुतिसिद्धमेव वा । नाद्यः । तथाविधसुखबोधकस्य प्रमाणांतरस्याभावात् । नांत्यः । श्रुतेर्नित्यसुखांशेऽसामर्थ्यात् । न च नित्यत्वविशेषणबलात्प्रथमतरतावन्नित्यं सुखं श्रुत्या बोध्यतेऽनंतरं तेन सह ब्रह्माभेद इति वाच्यं । तथा सति वाक्यभेदप्रसंगात् । किंच सुखाभेदबोधनमपि ब्रह्मणोऽनुपपन्नमेव । तस्य सुखी अहमित्यनु-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

भवेन तदाश्रयत्वेन विषयीक्रियमाणत्वात् । न च ब्रह्माभेदान्यथाऽनुपपत्त्या नित्यसुखसिद्धिरिति वाच्यं । इतरेतराश्रयप्रसंगात् । सिद्धे हि तथाविधसुखेऽनेन ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिः । ब्रह्माभेदप्रतिपत्तौ च तथाविधसुखसिद्धिरिति । तस्माद्बाधिताया ग्रावप्लवनश्रुतिवदुपचरितार्थत्वान्न तस्या नित्यसुखे प्रामाण्यमिति भावः ॥ **तत इति** । सुखतत्प्रतीत्योरनादित्वायोगादित्यर्थः । अस्तु तर्हि तयोर्मुक्तावुत्पत्तिरेव । तथाऽपि न मुक्ताविच्छादिगुणविलयसिद्धिरित्यतो भवेदेतदेवं यदि तयोस्तत्रोत्पत्तिरुपपन्ना स्यात् । न च तयोरुत्पत्तिरतत्र संभवतीत्यतो नोक्तविधमोक्षहानिरित्याशयेनाह ॥ **साऽपीति** । तत्र हेतुमाह ॥ **कारणेति** । कथं कारणाभाव इत्यतस्तमुपपादयितुं क्लृप्तं कारणकलापमुपदर्शयति ॥ **शरीरे सतीत्यादिना सर्वत्रेति** । शरीरमारभ्योक्तकारणकलापे सर्वत्र कारणं भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि तत्कारणचक्रबलादेव मुक्तावपि सुखतत्प्रतीत्योरुत्पत्तिरित्यतस्तस्यासिद्धिमाह ॥ **न चेति** । तत्रापि तत्सद्भावे बाधकमाह ॥ **तत्सद्भाव इति** । शरीरादेर्दुःखाविनाभूतत्वात्तत्प्रसंग इत्यर्थः । तत्रापिष्टापत्तौ बाधकांतरमाह ॥ **मुक्तत्वेति** । दुःखेनात्यंतं विमुक्तश्चरतीत्यादिश्रुतिबलान्मुक्तस्यात्यंतदुःखविरहसिध्या सदुःखत्वे मुक्तत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । तत एव तत्प्रतीतिरहितोऽपीति । एवंमुक्ताविच्छादिगुणविलय इति भावः । कथमित्याक्षेपेणनकथमपीत्यर्थः । सुखतत्प्रतीत्योरेवेष्यमाणत्वेन तद्राहित्ये मोक्षस्य पुरुषैरनिष्यमाणत्वप्रसक्त्या पुरुषार्थत्वव्यापकस्य पुरुषैरर्थ्यत्वस्याभावेन व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यस्य पुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्त्यवश्यंभावान्न तस्य पुरुषार्थत्वमित्याशयः । सुखवद्दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वदर्शनेन सुखदुःखाभावयोरन्यतरत्वस्यैव पुरुषार्थत्वव्यापकत्वसिध्या सुखरूपत्वाभावेऽपि मोक्षस्य दुःखाभावरूपत्वात्तदन्यतरत्वोपपत्त्या व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धेर्न तद्व्याप्यपुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **शरीरमिति** । तत्र शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशस्य सुखदुःखायतनत्वेनावच्छेदकशरीरस्यापि दुःखायतनत्वेनेंद्रि-

युक्त एव

तद्

SGDF
Sri Gargeshwari Vedic Trust Foundation

याणां गंधादिविषयबोधकत्वेन विषयाणां बोध्यत्वेन बुद्धीनां च साक्षाद्दुःखहेतुत्वेन सुखस्य दुःखानुषंगेण दुःखस्य च स्वरूपतो दुःखत्वमित्यत्र-धातव्यं । षष्ठमिंद्रियं मनस्तस्य विषया इच्छाद्वेषप्रयत्नाः। दुःखनिवृत्तेर्न स्वतःपुरुषार्थत्वं किंतु स्रक्चंदनवनितादिवत्सुखशेषतयैवेत्याशंकते **दुःखनिवृत्तिरिति ॥ सोपाधिकत्वादिति ।** जन्येच्छाऽजन्यजन्येच्छाविषयस्यैव स्वतः प्रयोजनत्वात् । दुःखाभावस्य च सुखेच्छाप्रयुक्ते-च्छाविषयत्वान्न स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थः । सोपाधिकत्वमेव दर्शयति ॥ **सुखमिति ॥ विपर्ययस्यापीति ।** सुखं पुरुषार्थ एव न भवति । तदीयपुरुषार्थत्वस्यापि जन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वाभावेन सोपाधिकत्वादिति विपर्ययस्यापीत्यर्थः । विपर्ययमेवोपपादयति ॥ **भोजनादिसुख इति ॥ क्वचिदिति ।** परदाराभिगमनादावित्यर्थः । बहुतरदुःखसंभावनायामपि उपभुंज्म हि तावदापातरमणीयां परांगनां को हि हस्तगतं पादगतं कुर्यात् इति तदंगनोपभोगसुखस्य दुःखाभावेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाभावान्नान्यशेषत्वमपि तु स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः ॥ **क्वाचि-दिति ।** गुरुतरभारपरिश्रांतपुरुष इत्यर्थः । तत्र गुरुतरभारनिमित्तं दुःखं तावदपगच्छतु सुखं भवतु वा मा वेत्यभिसंधिना परित्यज्यमानः काष्ठ-भारसंबंधिदुःखाभावस्य सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाभावान्न सुखशेषत्वं किंतु स्वतः पुरुषार्थत्वमेवेति तुल्यमिति भावः ॥ **दुःखनिवृत्तौ सत्यामिति ।** तथा च तत्र सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव दुःखाभावस्येति न तस्य स्वतःपुरुषार्थत्वमिति भावः ॥ **सुखावस्थायामिति ।** तथा च तत्रापि दुःखाभावेच्छाजन्येच्छाविषयत्वमेव सुखस्येति न तस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः । तथाऽपि किं विनिगमकमित्यतः पुरुषार्थत्वावगमिकायाः कामनाया उभयत्राविशिष्टत्वात्तयाश्च परस्परविषयकान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात्तादृशकामनानुरोधेनोभयोरपि स्वतः प्रयोजनत्वसिध्या सुखदुःखाभावान्यतरत्वस्य व्यापकत्वोपपत्तेर्युक्तं दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति भावः । ननु न दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं तद्व्यापक-

SGDF
Sri Gargeshwari Vidyut Foundation

स्यानुभूयमानत्वस्य ततो व्यावृत्तत्वात् । अव्यावृत्तौ च नाशेषविशेषगुणोच्छेदो ज्ञानस्यानुच्छिन्नत्वात् । व्यापकव्यावृत्तौ च व्याप्यव्यावृत्तिरवश्यंभाविनी । तत्कथं तस्याः पुरुषार्थत्वमिति तात्पर्यपरिशुद्धावुत्थापितं कस्यचित्पक्षमाचक्षते ॥ **भवतीति** । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानेः पुरुषार्थत्वेऽप्यननुभूयमानत्वात्तत्र व्यभिचारेणानुभूयमानत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तद्व्यावृत्त्या पुरुषार्थत्वव्यावृतिरित्युदयनोक्तदूषणेन दूषयति ॥ **पुत्रादीति** । प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वव्यापकत्वादनुभूयमानत्वस्य न पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानौ व्यभिचारः । तस्याः प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावात् । इत्याशंकते ॥ **प्रेक्षावंत इति** । तथा सत्यननुभूयमानत्वेन तद्व्याप्यभूतप्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य व्यावृत्तिसिद्धावपि न पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिरिति नोक्तानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **पुरुषार्थत्वेति** । अननुभूयमानत्वेन साक्षात्पुरुषार्थत्वव्यावृत्त्यसिद्धावपि तेन प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धौ प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थत्वव्यापकतया तद्व्यावृत्त्या पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिरवर्जनीयैवेत्यतो भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्यापि पुरुषार्थत्वव्यापकत्वं स्यात् । न च तदस्ति । परदारकामस्य पुरुषार्थत्वेऽपि प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावेन व्यभिचारात् । अन्यथा व्यापकव्यावृत्त्या तत्रापि पुरुषार्थत्वाभावप्रसंगात् । ततश्च न प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावेनापि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वाभावसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **न हि परदारेष्विति** । तर्हि प्रेक्षावतां परदारेषु कुतो निवृत्तिर्विषपानादौ न च प्रवृत्तिरिति पृच्छति ॥ **अपि त्विति** । आद्यस्य चोद्यस्य परिहारमाह ॥ **महीयानिति** । द्वितीयस्य तमाह ॥ **तथेति** । तत्कथमित्यत उक्तमर्थं प्रेक्षास्वरूपकथनेनोपपादयति ॥ **इयमेव हीति** । ननु किमेवं कल्पनया प्रेक्षावद्भिरनिष्यमाणत्वाद्विषपानादिजन्यदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **स्वरूपेणेति** । मात्रशब्देन प्रेक्षावदिष्यमाणत्वं व्यावर्तयति । अत्रैवोपष्टंभकमाह ॥ **अत एवेति** । पुरुषार्थतायाः स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रानिबंधनत्वादेवेत्यर्थः । दुःखनिवृत्तेः स्वरूपेणैव पुरुषार्थत्वं ॥ ४६ ॥

नत्वनुभूयमानतयेत्युक्तमर्थं युक्त्याऽप्युपपादयति ॥ **न क्वचिदिति** ॥ **अनुभूयमानतामात्रमिति** । यदा कदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः ॥ **सत्ताऽपि वेति** । यावति काले दुःखनिवृत्तिस्तिष्ठति तावति कालेऽनुभूयमानमित्यर्थः । आद्येऽप्यनुभवः किमनुमित्यादिसाधारणोऽभिमतः साक्षात्कार एव वा । आद्ये तु संभव एवानुमानागमाभ्यां मुक्तेरनुभूयमानत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति ॥ **चरमे जन्मनीति** । समाधियोगस्तत्प्रभावादित्यर्थः । योगप्रभावात्सर्वविषयकज्ञानवद्भिर्योगिभिरनागताया दुःखनिवृत्तेः साक्षात्कारादित्यर्थः । ततोऽपि दुर्जनतरो यदि वर्तमानदुःखाभावविषयकसाक्षात्कारविषयतयैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वं मन्यते तत्राह ॥ **वर्तमानाऽपीति** । योगिनः सर्वज्ञाद्वाविमुक्तिविषयकेन चरमदुःखसाक्षात्कारेण दुःखे विनाशिते वर्तमानदुःखाभावविषयकः साक्षात्कारो भोगनाश्यदृष्टनाशान्नश्यतीत्यचिरमनुभवरतस्यापत्त्यर्थः । यद्वा । ननु कथं वर्तमानायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवो येन हि चरमज्ञानेन दुःखनिवृत्तिरनुभूयते तदपि तावदेकं दुःखं । न च तत्समये तस्य निवृत्तिरिति नापि तन्निवृत्तिसमये तदनुभवांतरमस्ति चरमत्वभंगादिति । तत्राह ॥ **वर्तमानाऽपीति** । अयमाशयः । योगिनश्चरमज्ञानेन सकलविषयेण दुःखतदभावौ युगपत्साक्षात्कृतौ । तेनैव विरोधिगुणप्रादुर्भावेन निवृत्ते दुःखे विनश्यदवस्थज्ञाने च वर्तमानाऽपि दुःखनिवृत्तिरनुभूयत इति । केचित्तु आत्मविशेषगुणपदेन मुख्यदुःखमात्रविवक्षयाऽयं ग्रंथः । अत एव द्रव्यवर्धमानप्रकाशकृता प्रौढिवादेनैवायं निबंधो ग्रंथो न तु सिद्धांत इति ग्रंथतात्पर्यमुक्त्वा वस्तुतस्त्वित्यादिना मुख्यदुःखविवक्षयैवानुभवः समर्थित इत्याहुः ॥ **द्वितीये त्विति** । यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्वं तावंतं कालमनुभूयमानत्वमिति द्वितीय इत्यर्थः ॥ **प्रसक्तेति** । यद्यपि कंटकादिनिवृत्तिस्तदानीमनुभूयते । तथाऽपि न यावत्सत्वं तदनुभवः । तथा च सर्वदाऽनुभूयमानाया अपि यथा पुरुषार्थत्वं तथा सर्वथाऽननुभूयमानाया अपि तदस्त्विति भावः । कंटकादिनिवृत्तेरपि सर्वथाऽनुभूयमा-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

३पंक्तौ. अत्र मुक्ताविति । मुक्तावानन्दादिराहित्यमतस्य श्रुतिविरुद्धतायाः श्रुतीनां मुक्तौ आनन्दादिप्रतिपादकत्व एव संभवात् तदभावाय अत्रेत्यस्य अनुवृत्तिमाह-

नत्वादेव पुरुषार्थत्वं । तत्राह ॥ **तथात्वे वेति** । स्वसत्ताकालेऽनुभूयमानत्वं विवक्षितं । कंटकादिनिवृत्तेश्च स्वसत्ताकालेऽनुभूयमानत्वादेव पुरुषार्थत्वं । न च विषयांतरसंचाराभावप्रसंगो दोषः । तस्याः कादाचित्कत्वेन तदुत्तरक्षणे विषयांतरसंचारोपपत्तेरित्यत आह ॥ **निवृत्तेरिति** । ततश्च प्रशिथिलमूलत्वमिति भावः ॥ **अत्रेति** । मुक्तेरेव प्रकृतत्वाद्योग्यत्वाच्चात्रेत्यनेन तस्या एव परामर्श इति भावेनाह ॥ **अत्रेति वर्तत इति** । भुज्यत इति भोग इति भोगशब्दस्य कर्मसाधनत्वे सुखरूपत्वात् महानंदशब्देन पौनरुक्त्यं, श्रुतीनां मुक्तौ ज्ञानप्रतिपादकत्वालाभेन मुक्तौ तत्प्रतीतिराहित्यमस्य श्रुतिविरोधालाभश्चेत्यतो भोगशब्दस्य भावसाधनतया भोजनार्थतामाश्रित्य तत्राप्यभ्यवहारादिरूपभोगस्यानंदविषयस्यायोगाद्भोगोऽनुभव इति गीताभाष्यं मनसि निधाय तत्तात्पर्यमाह ॥ **तदनुभवमिति** । स्वीयतया तत्साक्षात्कारमित्यर्थः । देवदत्तादीनां यज्ञदत्तादिगतसुखविषयकपरोक्षानुभवस्य भोगत्ववारणाय साक्षात्कारग्रहणं । ईश्वरस्य देवदत्तादिगतसुखसाक्षात्कारस्य भोगत्ववारणाय स्वीयतयेत्युक्तं । शब्दजन्यस्वकीयसुखपरोक्षानुभवस्य तद्वारणाय साक्षात्कारोपादानमित्यवधेयं । तत्तात्पर्यमाह ॥ **तदनुभवमिति** ॥ **उदाहरिष्यंत इति** । सोऽन्नानंदाद्विमुक्तः सन्नानंदी भवति स्फुटमित्यादिनेति शेषः । अपेक्षितं पूरयन्मूले प्राकृतत्वस्य प्रियहानिविशेषणत्वभ्रांतिं परिहरंस्तुशब्दस्यावधारणार्थतया सार्थक्यं तद्व्यावर्त्यकथनेनोपदर्शयन्नेव व्याचष्टे ॥ **अस्यामिति** । प्राप्तिरित्यतः परं ततश्च मोक्षत्वव्याघात इति शेषः । मूले तदिति श्रवणाद्यदित्यस्य लाभमुक्ताक्षेपपरिहाराय सकलमित्यस्याध्याहारं तदित्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **यस्मादिति** । सकलस्यापि दुःखस्य मुमुक्षोरनपेक्षितत्वेऽप्यस्त्वप्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विभागेन कथनेन परिहरन्नेव मूलोक्तहेतुहेतुमद्भावमुपदर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । प्रियास्पृष्टिश्रुतिवदप्रियास्पृष्टिश्रुतिरपि विभागेन व्याख्यातव्येति शंकितुः प्रधानप्रमेयनिरासपरतया वाक्यतात्पर्यमभिधाय तद्धेतुतया परोपन्यस्तविशेषाभाव-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

निरासपरतयाऽपि तत्तात्पर्यमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमानित्यादिना समस्तप्रियहानेरनिष्टत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः । सतो जीवस्याप्राकृतदुःखाभावेऽप्यस्तु विभागेनाप्रियास्पृष्टिश्रुतेर्व्याख्येयत्वमित्यप्रयोजकत्वशंकां विपक्षे बाधकोक्त्या परिहरन्नेव वाक्यं योजयति ॥ **अप्राकृत इति** । कुतो नास्तीत्यत उक्तं मूले कुत्रचिदितीति योजनामभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **प्रमाणाभावादिति** । प्रमाणाभावस्य रूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितपूरणेन कुत्राचिदिति व्याचष्टे ॥ **कुत्रचिच्छ्रुतावित्यादि** । भाष्यस्यार्थतः श्रुत्यनुवादकतामाद्यादिभ्य उपसंख्यानात्पंचम्यंतात्तसिं च वाक्यस्य ज्ञापकहेतुतां चाभिप्रेत्य योजयति ॥ **बलमित्यादि** । उदाहृतश्रुत्यनुसारेण स्वरूपसुखस्य प्रमितता-लाभेऽप्यप्राकृतसुखस्य तदलाभान्नोक्तशंकापरिहार इत्यत आह ॥ **स्वरूपं चेति** ॥ **प्रियं स्वरूपमेवेति** । भाष्यं न केवलं प्रियास्पृष्टि-श्रुतेर्विशेषेण व्याख्यानस्यैवोपपादकं किंतु मुक्तौ सुखांगीकारे परोपन्यस्तबाधकनिरासपरं चेत्याभिप्रेत्य तन्निरासेऽप्यातिदिशति ॥ **एतेनेति** ॥ **यो दोष इति** । शरीरादिराहित्यलक्षण इत्यर्थः ॥ **यदत्रोक्तमिति** । मुक्तसुखस्यानादित्वे संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसंगादिति यदुक्तमित्यर्थः । तदनिरूपणाच्चेत्युक्तं निराकरोति ॥ **आवरणं चेति** । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशंक्य परिहरति ॥ **न चेति** । किमावरण-कृत्यमित्युक्तामपि तां परिहरति ॥ **ज्ञानस्येति** । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशंक्य परिहरति ॥ **न चोक्तेति** ॥ **संक्षिप्येति** । ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । आप्रियस्येव प्राकृताप्रियस्यापि हेयत्वाद्र्दे॑प्रियस्यैवेत्येवशब्दस्य वैय्यर्थ्यं समस्तदुःखस्याप्रियत्वालाभश्चेत्यतो भिन्न-क्रमतां दुःखस्य सामस्त्यलाभार्थतया तत्सार्थक्यं चोपदर्शयन्नेव प्रोक्त इत्यत्रापेक्षितं पूरयन्वाक्यं योजयति ॥ **आप्रियस्येति** ॥ **तुशब्द इति** । अनेन तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । आप्रियस्य सर्वथा हेयताया न प्रोक्ते मोक्षे विभागो व्याख्यातुं शक्यत इति प्रतिज्ञायां

SGDF

हेतुत्वानुपपत्तेरानर्थ्यमित्याशंक्य श्रुतप्रतिज्ञायां तत्त्वेनान्वयाभावेऽप्युपरक्तप्रतिज्ञायामन्वयस्य संभवान्न वैय्यर्थ्यमित्याशयेन तदुपदर्शनपूर्वकं तत्र हेतुतयाऽन्वयमाह ॥ **प्रियेति** । अप्रियस्य स्वरूपत्वमित्युत्तरग्रंथं संगमयितुं नास्तीत्यादिनोक्तं हेत्वंतरमुपरक्तप्रतिज्ञायां हेतुत्वेन द्रष्टव्यमित्याशयेनाह ॥ **उपलक्षणं चेति** ॥ **अप्राकृतमस्तीति** । तदभावे प्रमाणाभावादिति भावः ॥ **तत्कथमिति** । प्रियास्पृष्टिश्रुतिरेव विभागेन व्याख्यातव्याऽप्रियास्पृष्टिश्रुतिस्तु नेत्येतत्कथमित्यर्थः । नन्वसुरेष्वेवाप्रियस्य स्वरूपतायाः श्रुतत्वेऽपि तेषामपि सज्जीवत्वे कथमुक्तशंकापरिहार इत्यत आह ॥ **असुराश्चेति** । ननु नित्यानंदो नित्यज्ञान इत्यादि श्रुत्या ज्ञानादीनां नित्यत्वोक्तावपि स्वरूपत्वानुक्तेः कथं तत्र प्रमाणतयाऽस्या उपन्यास इत्यतस्तस्या आगमतया तत्स्वरूपत्वानवगमेऽपि तद्धेतुभूतनित्यत्वप्रतिपादकतया स्वरूपत्वावगमकत्वाद्युक्तस्तस्यास्तत्र प्रमाणतयोपन्यास इत्याह ॥ **नित्यत्वोक्त्येति** । तर्हि सर्वेषामप्यानंदादीनामेते तच्छ्रुतिसिद्धनित्यत्वबलेन स्वरूपत्वलाभान्न प्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विभागेन व्याख्येयत्वमित्यतः स्यादेतदेवं यदि वृत्तीनां नित्यत्वं स्यान्न तदस्ति । तथा सत्यंतःकरणपरिणतत्वरूपवृत्तित्वानुपपत्तेः । ततश्च नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविषयताया बाधितत्वान्न सर्वेषां स्वरूपत्वप्राप्तिरिति युक्तमेव विभागेन व्याख्यानमित्याशयेनाह ॥ **वृत्तीनामिति** ॥ **परमेश्वर इति** । अत्र बिंबभूतपरमेश्वरस्यानंदादिरूपत्वोक्त्या तत्प्रतिबिंबानामपि सज्जीवानामानंदादिरूपत्वस्यार्थतः सिद्धत्वात्प्रकृतसंगतिरिति द्रष्टव्यं। साक्षात्तल्लाभायाह ॥ **सज्जीव इति वेति** । निःस्वभावतां वारयितुमाह ॥ **नैवमिति** । आनंदादिविरुद्धदुःखादिस्वभावा इत्यर्थः । एवमनेवं चेत्यत्र पूर्वाभिमतकेवलानंदादिरूपत्वदुःखादिरूपत्वयोः परामर्शो नोपपद्यते । तयोरेकत्रैकदा विरुद्धत्वेन समावेशायोगादित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ **उभयेति** ।
आनंदादिदुःखादिस्वभावा इत्यर्थः । असुरा नैवमनेवं चेति मानुषास्तु नैवमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायासुरा नैवमित्यादिभाष्यस्य योजनामाह ॥

असुरा इत्यादिना ॥ **निवारयतैवेति** । अप्रियं प्रतिकूलं तदित्यादिना पूर्वग्रंथेनेति शेषः ॥ **नियामकस्येति** । समस्ताप्रियहानेरनिष्टत्वस्याप्राकृतसुखसद्भावेन व्यावर्त्यसद्भावाद्विशेषणवैय्यर्थ्यरूपस्य चेत्यर्थः ॥ **स्पष्टमिति** । अतो नाप्रियं प्रातिकूलमिति पूर्वग्रंथेनात्मप्रियहानायेत्युत्तरग्रंथस्यार्थिकं पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **आत्मा च तदित्यादि** । संभवत्प्रयोजनत्वाभ्यां समासद्वयाश्रयणमिति ध्येयं ॥ **तदिच्छति चेति चशब्द इति** । चशब्दः तदिच्छति चेति अनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । षष्ठीसमासाश्रयणेन सूचितं प्रयोजनमाह ॥ **यदीति** । आत्मनः सुखहानिरूपतया मोक्षस्येच्छाद्यविषयत्वादिति भावः । परमसुखहानादेरिवात्मसुखहानादेरपीच्छादिविषयत्वं किं न स्यादित्यतो द्वेषभावाभावाभ्यां वैषम्यान्नैवमित्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना** । नन्वात्मनो वृत्तिरूपसुखहानस्येच्छादिविषयत्ववत्स्वरूपसुखहानरूपमोक्षस्यापि तत्किं न स्यादित्यतोऽनिष्टभूयिष्ठत्वभावाभावाभ्यां वृत्तिसुखस्वरूपसुखयोर्वैषम्याद्युज्यते तत्त्यागयोरिच्छादिविषयत्वतदभावाविति कर्मधारयसमासाश्रयणेन सूचितमर्थं दर्शयति ॥ **वृत्तीति** । अस्तु स्वरूपसुखं तथाऽपि तस्यानिष्टभूयिष्ठत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **कारणैक्येति** । शरीरादिकारणैक्येत्यर्थः । अंगीकृत्यैव च हानसंभवमनिष्टभूयिष्ठत्वभावाभावाभ्यां वैषम्यमुपदर्शितं । वस्तुतस्त्वात्मस्वरूपसुखहानस्यात्महानरूपत्वादशक्यत्वमेवेत्याभिप्रेत्य कर्मधारयाश्रयणेनैव सूचितमर्थमाह ॥ **अशक्यं चेति** । अस्त्वशक्यत्वं तावताऽपि हानं किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वपरिहारमूलं योजयति ॥ **न चेति** । तादृशचंद्रमंडलाहरणादाविच्छाप्रयत्नयोरदर्शनादित्यर्थः । भवेदेवं यद्यात्महानस्याशक्यत्वं स्यात्तदेव कथमित्यतस्तत्किं कालिकमभिमतं किं दैशिकमाहोस्विदज्ञानमिति विकल्पं मनसि निधायोभयमपि दूषयति ॥ **आत्महानं खल्विति** ॥ **नित्यत्वादिति**। सदातनत्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं पररीत्या तदभिमतं स्वरीत्या वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति॥ **परेषामिति**।

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

द्वितीयं दूषयति ॥ **अस्माकमिति** । स्वस्य स्वावधिकनिर्गमनादिक्रियाया विरुद्धत्वादित्यर्थः । देवदत्तस्य ग्रामवियोगो हि तदवधिकनिर्गमनादिक्रियासाध्यो दृष्टः । न चात्र स्वात्मनि स्वावधिकनिर्गमनक्रिया संभवति । यया स्वस्मादेव स्वस्य वियोगो भवेदिति भावः । न च सिद्धांते ईशक्तस्यांशिनः सकाशादंशव्यतिरेकस्यांगीकारात्स्वावधिकं स्वस्य निर्गमनं स्यादिति वाच्यं । तस्य सर्वमुक्तसाधारणत्वाभावात् । प्रकृतायाश्च प्रियास्पृष्टेः सर्वमुक्तसाधारणत्वादिति भावः । तृतीयं दूषयति ॥ **नापीति** । विशेषेणव्याख्येयत्वे आंतरोपपत्तिमप्याह ॥ **तथा चेति** । प्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विशेषेण व्याख्यान एवेत्यर्थः । उपपत्तिरशरीरत्वलक्षणा ॥ **श्लिष्यत इति** । अयमर्थः । श्रुतौ प्रियास्पृष्टिहेतुत्वेनोक्तमशरीरत्वं तावन्न सर्वथाऽशरीरत्वं किंतु प्राकृतशरीरराहित्यरूपमेवेत्युक्तमधस्तात् । प्राकृतशरीराभावश्च प्राकृतसुखस्यैवाभावसाधको न स्वरूसुखस्याप्रयोजकत्वापातात् । तथाच प्राकृतसुखाभावस्यैव तदर्थतया वाच्यत्वात् । श्रुत्योक्तोपपत्तेरप्रयोजकत्वाभावात् श्लिष्टत्वमिति ॥ **प्रकरणेति** । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेति वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य मोक्षप्रकरणत्वादित्यर्थः । नन्वस्मदादिसाधारण्येन सर्वेषामप्यपरोक्षज्ञानस्यैवास्मदादीनामपि परोक्षापरोक्षसाधारण्येन ज्ञानमात्रस्यैव च निषेधसंभवात्कुतोऽस्य वाक्यस्यास्मदादीनामपरोक्षज्ञानप्रतिषेधकत्वमित्यत आह ॥ **नारदादिभिरिति** ॥ **अत एवेति** । अस्माभिरापरोक्ष्येणाज्ञायमानत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानमात्रस्यैव प्रतिषेध्यतया संशब्दवैय्यर्थ्यापातादिति भावः ॥

सु०—ननु साधारणवाक्ये मुक्तविषयस्य ज्ञानस्यायं प्रतिषेधो न तु तत्कर्तृकस्येति कुतः कल्प्यत इत्यत आह ॥ धर्मेति । ॥४९॥

र श्रुति **यतः कारणादयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्युत्तरस्य मुक्तात्मनो धर्मानुच्छित्तिमेव वक्ति । न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते तथोक्ताः । अनुच्छि-**

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

[इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥ संज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तज्ञेयतेति हि ॥ धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्त्युत्तरश्रुतिः ॥ आशंक्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या मोहमाह मां ॥ भवानित्युक्तवत्या हि नाहं मोहं वदामि ते ॥ इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाशमूचिवान् ॥ ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तन्नाश एव यत् ॥ इति शून्यमतोच्छित्त्यै पुनरानंदपूर्वकान् ॥

य त्तयो धर्मा यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति । तस्मादेवं व्याख्यात इति । स्यादेतत् । अनुच्छित्तिधर्मेत्येतत्संख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिं वक्तीत्यपि शक्यते वक्तुं । यद्वा उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिः सा धर्मो यस्याऽसावनुच्छित्तिधर्मेति । तत्कथमेतन्नियामकमित्याशंकानिरासायादित एव वाक्यं व्याचष्टे ॥ आशंक्येति । विज्ञानघन एवैतभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति विज्ञानमूर्तिरयमात्माऽनादिरपि चरमे जन्मन्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूतात्मकशरीरोत्पत्तिनिमित्तमेवोत्पन्नव्यवहारविषयो भूत्वा पुनस्तानि भूतान्यन्वेव तन्नाशनिमित्तमेव नित्योऽपि विनश्यति । विनष्टव्यवहार (गोचरो भ) विषयो भवति । अपवृज्यत इति यावत् । ततः प्रेत्य मोक्षानंतरमस्य मुक्तस्य संज्ञा ज्ञानं नास्तीत्यविशदं याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वाऽस्य मुक्तस्य ज्ञानहानिमाशंक्यानेन वाक्येन मुक्तो न जानातीत्युच्यत इति मत्वा मैत्रेय्याऽत्रैव मा भवान्मोहांतमापिपदिति वाक्येन भवान्मां प्रति यदाह मुक्तो न जानातीति तन्मोहकमेवेत्यर्थमुक्तवत्या चोदित इति शेषः । याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमीत्यनेन ज्ञानोपदेशाय प्रवृत्तोऽहं परमप्रियायै ते मोहं न वदामीति प्रतिज्ञामुक्त्वा कथमित्याशंकायामविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यात्मस्वरूपस्यानाशमूचिवान् । यद्वाशंक्येति णिजंताल्ल्यप् । याज्ञवल्क्यः संमुग्धेन वचसाऽस्या मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशंक्योचिवानिति योजना । तस्यास्तथा शंका जाते-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्यत्र किं मानमित्यत्रोक्तं मोहमाह मां भवानित्युक्तवत्या हीति वचनलिंगेनाशंका (व) गम्यत इत्यर्थः । अममर्थः स्पष्ट एव श्रुता-विति द्वितीयो हिशब्दः । ज्ञानविनाशवचनं मोहकमित्याक्षेपे स्वरूपनाशोऽसंगतः कथमुक्त इत्यत आह ॥ ज्ञानरूपस्येति । यद्यस्माज्ज्ञानरूपस्तावदात्मा तस्य च विज्ञाननाशो नाम तन्नाश एव । न चात्मनाशोऽस्ति । तथा सति मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंगात् । अतो न ज्ञाननाशोऽस्ति । अत एव न मद्वचनं तदर्थं किं त्वमुक्तानां मुक्तविषये संज्ञा नास्ति । मुक्तानामेव वा वृत्तिरूपा संज्ञा नास्तीत्यादिरेव मद्वचनार्थ इत्यभिप्रायवान्स्वरूपानाशमूचिवानिति संबंधः । अस्त्वेवं संगतिस्तथाऽपि ज्ञानं न नश्यतीति साक्षादनु-क्त्वैवंवचनं किमर्थमित्यत आह ॥ शून्येति । न केवलमत्र प्रमेयनिरूपणमात्रार्थं प्रवृत्तो याज्ञवल्क्यः किंतु परी (क्षायां) क्षया । अत एव न प्रेत्य ज्ञायत इति विशदमनुक्त्वा शंकोत्पादनाय न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति साधारणं वाक्यमाह । परीक्षा च स्वान-भिमतनिरासरूपा । अत एवमुत्तरे दत्ते शून्यमतस्यात्मनाशलक्षणस्य निरासोऽपि कृतो भवतीति तदर्थं स्वरूपनाशमूचिवान् । यद-र्थमादितो वाक्यं व्याख्यातं तदिदानीमनुच्छित्तिधर्मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ पुनरिति । स्वरूपानाशमुक्त्वा पुनरपि मुक्तस्यानंदपूर्वकान्ध-र्माननुच्छिन्नानाह याज्ञवल्क्यः । स्वरूपनाशोक्त्यैव धर्मानुच्छित्तिसिद्धौ पुनरुक्तिरियमित्यत उक्तमानंदपूर्वकानिति । वाक्योपक्रमे विज्ञानघन एवेति विज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वमुक्तं न पुनरानंदपूर्वकाणां । अतः स्वरूपानाशोक्त्या विज्ञानाविनाश एव सुज्ञानो नानं-दाद्यविनाशः । अतस्तेऽपि विज्ञानवदात्मस्वरूपभूता एव नोच्छिद्यंते इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमिदं वाक्यमिति । तात्पर्यांतरं सूचयति ॥ तार्किकैरिति । उक्तमेतत्परीक्षायां प्रवृत्तो याज्ञवल्क्य इति । अतः स्वरूपाविनाशमंगीकृत्य ये तार्किका बुद्धिसुखादीन्धर्मान्मुक्तस्य

धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्विनिवारितान् ॥ मात्रासंसर्गमप्याह तथा माध्यंदिनश्रुतिः ॥ आचिक्षेप मतं तच्च यस्मिन्नविषयादनं ॥
घ्राणादिभोगाभावस्य त्वनिष्टत्ववद्वदा श्रुतिः ॥ येनेदमखिलं वेद विज्ञातारं स्वमेव च ॥ केन तं च विजानीयादित्यनिष्टं च सर्वथा ॥

विनिवारयंति तेऽप्यसमीचीनवादिन इति ज्ञापनायेदं वाक्यमिति न पौनरुक्त्यदोषः । ननु स्वरूपाविनाशोक्त्या धर्माविनाशोऽपि सिद्ध एव । सत्यं । स्वमतरीत्या तत् । तार्किकास्तु न ज्ञानसुखादीनामात्मस्वरूपत्वं मन्यंते । अतः किमिदानीं मोक्षप्रसंगे तेषामा-त्मस्वरूपत्वोपपादनेन । आत्मस्वरूपप्रक्रियायां तदपि वक्तव्यमित्याशयेनानुच्छित्तिरेवोक्तेति । इदमत्राकूतं । अनुच्छित्तिधर्मेति यदि संख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिरुक्ता स्यात् तदाऽसंगतमिदं वाक्यमापद्येत । ज्ञानविनाशवचनं मोह इत्याक्षेपे संख्याद्यविनाशकथनस्य संगत्यदर्शनात् । यदि च स्वरूपाविनाशोऽनेनोक्त इति स्यात्तदा तस्य पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिदोषः स्यात् । अस्मत्पक्षे त्वस्ति सर्वेषां वाक्यानामुक्तरीत्या साफल्यं । तस्माज्ज्ञानानंदादिगुणानामेवानुच्छित्तिमाहेदं वाक्यमिति गम्यते । तद्बलाच्च न प्रेत्य संज्ञाऽ-
य स्तीत्येतदप्युक्तार्थमेवेति । इतश्चैतदुक्तार्थमेवेत्याह ॥ मात्रेति । तथा धर्मानुच्छित्तिमाह तथा मीयंत इति मात्रा रूपादयो विषया-स्तेषां संसर्गमुपभोगलक्षणमप्यस्याह मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति वाक्येन । ततो न ज्ञानविलोपो व्याख्यातुं शक्यते । नेदं वाक्यं श्रुतावुपलभ्यत इत्यत उक्तं ॥ माध्यंदिनश्रुतिरिति । मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपमिदं प्रकरणं काण्वमाध्यंदिनश्रुत्योः समानं । इदं तु वाक्यं यद्यपि काण्वश्रुतौ नास्ति तथाऽपि माध्यंदिनश्रुतावस्त्येवेति । इतोऽपि संज्ञा नास्तीति वाक्यमुक्तार्थमेवेत्याह ॥ आचिक्षेपेति । श्रुतिरिति वक्ष्यति । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिरुत्तरा श्रुतिर्यस्मिन्मते मुक्तस्य न विषयादनं रूपादिविषयभोगो नास्तीत्यभ्युपगम-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्तन्मतमाचिक्षेप निंदितवतीति । ततश्च न तद्वाक्यं मुक्तस्य ज्ञानाभावं प्रतिपादयति । न हि ज्ञानरहितस्य घटकल्पस्य विषयसंसर्गो वा तदभावनिंदा वोपपद्यते। कथमाचिक्षेपेति चेत् । उच्यते । यत्र यदि द्वैतं भवति तत्तर्ह्येवेतर इतरं पश्यतीत्यादिना व्याप्तिमभिधाय हिशब्देन तस्याः प्रमितत्वं चोक्त्वा यत्र यदि त्वस्यात्मनोऽपेक्षितं सर्वमात्मैवाभूत्स्वव्यतिरिक्तं न स्यात् । तत्तर्हि केन साधनेन कमर्थं पश्येत् । न केनापि किंचिदित्यनिष्टप्रसंगोऽभिधीयते । एवं तर्हि यदि मुक्तौ द्वैतं न स्यात्तदा रूपदर्शनादिकं न भवेदिति तर्कितं भवति । तथाच द्वैताभावमतमनयाक्षिप्तं न विषयभोगाभावमतमित्यत आह ॥ घ्राणादीति । घ्राणादिना गंधादेर्भोगो घ्राणादिभोगः । केन कमिति करणस्य कर्मणश्चोक्तत्वात् । तुशब्दो विशेषार्थः । हृदाऽभिप्रायेण । पूर्वेणैव संबंधः । सत्यमेतत् शून्यमतं तार्किकमतं च निराकृत्याद्वैतमतमनया श्रुत्या निराक्रियत इति । तच्च विषयभोगाभावप्रसंजनेन । प्रसंजनीयं च तद्भवति यदनिष्टं । अतोऽद्वैतमते घ्राणादिभोगाभावं प्रसंजयंती श्रुतिस्तस्यानिष्टत्वमभिप्रैतीति गम्यते । अनिष्टं च तदुच्यते यदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च। अतो विषयभोगाभावनिंदाश्रुत्यभिप्रायव्याप्ता भवत्येवेति। भवेदेवमर्थापत्त्या विषयभोगाभावनिंदावगमो यद्यत्राद्वैतमते विषयभोगाभावः प्रसंजनीयः स्यात्। न चैवमपि तर्हि वस्तुस्थितिकथनमेतत् । तथाहि। अयमात्माऽविनाशी अत एवानुच्छित्तिस्तस्य धर्मः। मुक्तौ मात्राभिरसंसर्गस्तस्य भवति । कुतः । यत्र हि संसारे द्वैतमिव भवति तत्तत्रेतर इतरं पश्यतीत्यादि। यत्र तु मुक्तावस्य सर्वमात्मैवाभूत्स्वव्यतिरिक्तं किमपि नास्ति तत्र केन कं पश्येन्न केनापि न किमपीत्यद्वैतिनः । तत्राह ॥ येनेति । येनेदमखिलं वेद तं च केन विजानीयात् विज्ञातारं च केन विजानीयादित्यनेन येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

द्वयमुपादत्ते। विज्ञातारमित्येतत्स्वयमेवेति व्याचष्टे। प्रथमवाक्यविषयं तूत्तरत्र वक्ष्यति। इति वाक्यद्वयोक्तं विष्णुज्ञानराहित्यं स्वज्ञानराहित्यं च। एतदुक्तं भवति। अत्रांते येनेदमिति वाक्यद्वयं श्रूयते। तदर्थः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च तावदनिष्टो न वास्तवः। ततस्तत्प्रसंगकथनमेवेति ज्ञायते। तत्साहचर्यात्केन कं पश्येदित्यादिकमपि प्रसंजनमेव न वस्तुस्थितिकथनमिति ज्ञातव्यमिति। नन्वीश्वरस्तावत्सर्वथाऽप्यविज्ञेय एव। यतो वाच इत्यादिश्रुतेः। जीवात्मा च न स्वविज्ञानी। एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्तृकर्मभावस्य विरुद्धत्वात्। अतः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च कथमनिष्ट इत्यतः परमेश्वरस्य सर्वथाऽप्यविज्ञेयत्वं तावन्निराकरोति ॥ नेति। अत्राखिलज्ञापक इत्यनेन येनेदमिति वाक्यार्थमनूद्य विष्णुरिति तस्य विषयो दर्शितः। प्रागव्याख्यातत्वात्। विष्णुं विनैतद्वाक्यार्थस्यासंभवात्। हिशब्दस्तावदर्थे। विष्णुर्नियमेन सर्वथाऽप्यज्ञेय इति तावन्न भवति। कुत इत्यत आह ॥ तदिति। सर्वे वेदा इत्यादेरिति शेषः। विष्णोः सर्वथाऽप्यज्ञेयत्वेऽखिलवेदवैयर्थ्यप्रसंगाद्यतो वाच इत्यादिकमन्यथा व्याख्येयमिति भावः। एवं परमात्मनो ज्ञेयत्वमुपपाद्य जीवात्मनः स्वज्ञानमुपपादयति ॥ प्रत्यक्षमिति। क्रियाविशेषणमेतत्। आत्मविज्ञानं चाविरोधश्चेति द्वंद्वः। अविरोधश्च प्रसंगादात्मविज्ञान एव। तयोरनुभवः। स च प्रत्यक्षरूपः तस्मात् अपिपदेन श्रुत्यादिग्रहणं। स्वविज्ञानितायां जीवस्य कश्चन विरोधो नेयते। न काऽप्यनुपपत्तिः प्रतीयते। आत्मविज्ञानानुभवस्तावन्मामहं जानामीति साक्षिरूपः प्रसिद्ध एव। यथा घटमहं जानामीत्यत्र न काचिदनुपपत्तिः प्रतीयते। किं त्वनुपलंभसनाथेन साक्षिणाऽनुपपत्त्यभाव एव साक्षात्क्रियते। तथा तदविशिष्टे मामहं जानामीति ज्ञानेऽपि। श्रुतयोऽप्यहमित्येव यो वेद्य इत्याद्याः। यदि चात्मा न स्वात्मानं जानीयात्तदा ममे-

नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेयो नियमेन हि ॥ तज्ज्ञानार्थे हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनं । प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभवादपि ॥ नस्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ॥ कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः ॥ कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽदृष्टबाधनम् ॥ सोश्नुते सर्व-कामांश्च कामान्नी कामरूप्यथ ॥ इत्या दिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदंति हि ॥

दमिष्टसाधनमित्यादिज्ञानाभावात्तथाविधेच्छाप्रयत्नयोरप्यभावात्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविलोपप्रसंगः । स्वप्रकाशत्वं ज्ञानाश्रयतया प्रकाशमानत्वं च न स्वज्ञानातिरेकेणोपपद्यत इति । छिदादिषु कर्तृकर्मणोर्भेददर्शनात्तदेकत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति ॥ यदुक्तं तन्निराकरोति ॥ कर्तृकर्मेति । एकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मत्वयोर्विरोधः कर्तृकर्मविरोधः । नित्यानुभव उक्तसाक्ष्यनुभवः । पदमास्पदं प्रकृत इति शेषः । अयमाशयः । उक्तमेतल्लिंगपादे ॥ यत्कर्तृकर्मणोर्भेद इत्यौत्सर्गिकोऽयं न्यायः ॥ अपवादे सत्यभेदोऽपि भवतीति । अत्र च मामहं जानामीति साक्ष्यनुभवविरोधान्नायमस्य न्यायस्य विषयः । किंतु यत्रादृष्टबाधनं प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं विरोधः प्रवर्तते । यथांऽगुल्यग्रेणांगुल्यग्रस्पर्शने । यथा वाऽसिधारयाऽसिधाराछेदन इति । अस्त्वेवमीश्वरस्य ज्ञेयत्वं जीवस्य च स्वज्ञानित्वं । तथाऽपि मुक्तौ तज्ज्ञानाभावः कथमनिष्ट इति चेत् । उच्यते । नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदेति श्रुतौ सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं च नास्तीत्यभिधाय मुक्तस्य तु तदस्तीत्युच्यते । अतस्तदभावः प्रमाणविरुद्ध इति कथं नानिष्टः । न केवलमेवमनिष्टप्रकरणा द्विषयभोगाभावस्यानिष्टत्वं गम्यते किंतु विषयभोगस्यापि श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्याह ॥ स इति । अथ मुक्तेरनंतरमिति श्रुतिद्वयस्योपक्रमे संबध्यते । उक्तमेवार्थं मुक्तस्य विषयभोगसद्भावं । अत एव मात्राभिरसंसर्ग इति व्याख्यानमसदेवेति ॥

टि०—**न विद्यत इत्यादि** । अत्र च न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते तथोक्ताः । अनुच्छित्तयो धर्मा यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिर्धर्माणामनुच्छित्तिलाभार्थमनिच्प्रत्ययनिर्वाहार्थं च समाश्रितः । एवं सत्येव हि धर्मादनिच् केवलादिति धर्मांताद्बहुव्रीहेः समासांतोऽनिच्प्रत्यय उपपद्यते । तथाहि । बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते, तस्य केवलादिति विशेषणं, तेन, केवलादन्यनिरपेक्षात् परो यो धर्मशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । अत एव परमः स्वः धर्मो यस्येति परमस्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहौ नानिच्प्रत्ययः प्रसज्यते । तत्र स्वशब्दस्य मध्यत्वादन्यसापेक्षत्वेन केवलस्य तस्य पूर्वपदत्वाभावात् । यदा च स्वो धर्मः स्वधर्मः परमः स्वधर्मो यस्येति परमस्वधर्म इति बहुव्रीहिस्तदा यद्यपि पूर्वपदमन्यानपेक्षरूपकेवलं भवति तथाऽपि स्वशब्देन व्यवधानान्न ततः परो धर्मशब्द इति न भवति समासांतः । ततश्चात्रानुच्छित्तिशब्दो बहुव्रीहेः पूर्वपदं भवन्नान्यमपेक्षत इति केवलात्परो धर्मशब्द इति भवत्येवात्र समासांतोऽनिच्प्रत्ययः । अत एव निवृत्तिधर्मस्थानी भवतीति प्राचां प्रयोगः । एवमेव साध्यसमानधर्माधर्मी स—पक्ष इति टीकाकारीयोक्तिरपिनिर्वाह्या । इयांस्तु विशेषः । यदत्र बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिस्तत्र साध्येन समानः साध्यसमानः स धर्मो यस्येति तृतीयातत्पुरुषपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति । एवं संदिग्धसाध्यधर्माधर्मी पक्ष इत्याद्यपि निर्वाह्यं । नन्वेवं बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते ॥ तच्च केवलादित्यनेन विशिष्यत इत्यंगीकारे केवलपदमनर्थकं स्यात् । पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेन्न । पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थक्यसंभवादिति । केचित्तु केवलं पदांतरेणाविशिष्टं समासानात्मकमिति यावत् यत्पूर्वपदं तस्मात्परो धर्मशब्द इत्येव सूत्रार्थः । ततश्चोच्छित्तिर्धर्मो यस्येत्युच्छित्तिधर्मा नोच्छित्तिधर्मा इत्येव विग्रहोऽत्राभिमतः । न विद्यते उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयोऽनुच्छित्तयो धर्मा यस्येति तु

पूर्वपदीभवत:

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तात्पर्यकथनमात्रं टीकायां कृतं न तु विग्रहप्रदर्शनमेतत् । धर्माणामविनाशित्वसिद्धिस्तु आर्थिकयेव । संदिग्धसाध्यधर्माधर्मी पक्ष इत्यादावपि साध्यं यस्येति साध्यधर्मीति व्युत्पाद्य संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मश्चेति कर्मधारयः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति न कश्चिद्दोष इत्याहुः । तत्रोक्तरीत्या धर्माणामविनाशित्वस्य साध्यस्य संदिग्धतायाश्च साक्षाल्लाभसंभवेन क्लिष्टकल्पनाऽनवकाशात् भवदुक्तार्थकल्पनाया आकरग्रंथानारूढत्वान्निवृत्तिधर्मास्थानी भवतीत्याद्यभियुक्तप्रयोगं प्रत्यननुकूलत्वाच्चास्मदुक्तार्थस्य च भ्वादिगणे धृञ् धारण इति धातौ माधवग्रंथे स्पष्टत्वादिति दिक् । अत्र पक्षे सामान्यस्य धर्मशब्दस्य विशेषपरत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **नियामकमिति** । न प्रेत्येत्यस्य मुक्तविषयकज्ञानप्रतिषेधार्थत्व इति शेषः ॥ **विज्ञानमूर्तिरिति** । मूर्तौ घन इति स्मरणादिति भावः । वाक्येनेत्यस्येत्यर्थमुक्तवत्येत्यनेन संबंधः । नन्वाशंकां प्रति मैत्रेय्याः कर्तृत्वात्स्वरूपानाशवचनं प्रति च याज्ञवल्क्यस्य कर्तृत्वादसमानकर्तृकत्वेन त्वाप्रत्ययाप्रसंगादाशंक्येति तदादेशस्य ल्यपोऽनुपपत्तिरित्यतोऽत्र चोदित इति शेषपूरणेनाशंकाचोदनयोर्मैत्रेयीकर्तृकत्वेन समानकर्तृकतालाभान्नानुपपत्तिरिति भावेन शेषं पूरयति ॥ **चोदित इति शेष इति** । उक्तयोजनायां चोदित इति शेषः पूरणीयो भवतीत्यपरितोषात्तमनाश्रित्य प्रकारांतरेण योजनामाह ॥ **यद्वेति** ॥ **णिजंतादिति** । अंतर्भूतण्यर्थादित्यर्थः । अस्य मुक्तस्य ज्ञानहानिमिति संबंधः ॥ **वचनलिंगेनेति** । शंकाकार्यस्य वचनस्य तज्ज्ञापकत्वं सुप्रसिद्धमित्याद्यहिशब्दार्थ इति भावः ॥ **कथमुक्त इति** । अविनाशीत्यनेनेति शेषः । इत्यादिर्गिरेवेत्यादिपदेन मुक्तानां संज्ञाऽप्यन्यैर्न ज्ञायते । शास्त्रं विनेति बृहद्भाष्योक्तार्थस्य संग्रहः ॥ **पूर्ववाक्येनेति** । अविनाशी वाऽरेयमात्मेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । शून्यमतोच्छित्या इत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **रूपादय इति** । यद्यपि मात्राणां मध्ये शब्दस्यैवादित्वाच्छब्दादय इत्येव वक्तुमुचितं ।

SGDF
Sri Gargeshwari ... Foundation

तथाऽप्युत्तरवाक्ये इतर इतरं पश्यतीति चाक्षुषज्ञानविषयस्य रूपस्यैवादौ वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तस्यैवादित्वेन वचनमिति मंतव्यं ॥ **वक्ष्यतीति** । घ्राणादिभोगाभावस्येत्युत्तरवाक्य इति शेषः ॥ **व्याप्तिमिति** । वक्ष्यमाणप्रसंगांगभूतां व्यतिरेकव्याप्तिमित्यर्थः ॥ **पूर्वेणैव संबंध इति** । आचिक्षेपेति पूर्वेणैव संबंध इत्यर्थः ॥ **प्रथमेति** । येनेदं सर्वं विजानातीति प्रथमवाक्यविषयं नाऽखिलज्ञापको विष्णुरित्यादिनोत्तरत्र वक्ष्यतीत्यर्थः । नन्वेवमप्यविनाशीत्यादिवाक्यं वस्तुस्थितिकथनपरमिति शंकायाः कथं परिहार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **तत्साहचर्यादिति** । तत्प्रकरणादित्यर्थः । विष्णुरेव येनेदमिति वाक्यविषयः कस्मादित्यत आह ॥ **विष्णुं विनेति** ॥ **तावदर्थ इति** । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **अन्यथा व्याख्येयमिति** । साकल्येनाऽविज्ञेयपरत्वेन व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **क्रियाविशेषणमिति** । प्रत्यक्षं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणमित्यर्थः । अन्यथाऽनुभवविशेषणतयाऽनुभवादिति पंचम्यनुरोधेन प्रत्यक्षादिति पंचमी श्रूयेतेति भावः । श्रुत्यादीत्यादिपदेन तर्कपरिग्रहः । एवमात्मज्ञानमनुभवमुक्त्वा श्रुतिविरोधानुपपादयति ॥ **यथेति** । श्रुत्यादीत्यादिपदसंगृहीतं तर्कमाह ॥ **यदि चेति** । विशेषणाज्ञाने ममेदमिति विशिष्टज्ञानासंभवादिति भावः । ननु स्वप्रकाशतया वाऽऽत्मप्रकाशसंभवेन तदधीनस्य ममेदमिष्टसाधनमिति विशिष्टज्ञानस्य संभवान्न प्रवृत्त्यादिविलोपप्रसंग इत्यत आह ॥ **स्वप्रकाशत्वमिति** ॥ **स्वज्ञानातिरेकेणेति** । स्वविषयताऽतिरेकेणेत्यर्थः ॥ **उक्त इति** । मामहं जानामीत्युक्त इत्यर्थः । अविरुद्धन्यायविषयमेवोदाहरति ॥ **यथेति** । नास्तीत्यभिधायेति । नात्मानमित्यत्रात्मशब्देन जीवस्य न परांश्चेत्यत्र परशब्देनेश्वरस्याप्यभिप्रेतत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र प्राज्ञतुर्ययोरेवाज्ञाने कथ्येते न सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं वेति न प्रकृतसंगतिरित्याभाति । तथाऽपि संवेत्तीत्यस्य सर्वदृगित्यस्य च सर्वं दर्शयतीत्यर्थतया तद्भाष्ये व्याख्यातत्वेन स्वज्ञानलाभात्प्रकृत-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

संगतिः । अत्र सुप्तौ जीवस्य स्वज्ञानाभावोक्तिर्विशेषाकारेण स्वज्ञानाभावाभिप्रायेणैव न तु सर्वथा । तस्याप्यहमिति स्वज्ञानत्वात् । अत एवैतद्वाक्यव्याख्यानावसरे मांडूकभाष्ये जीवकालतमो विना सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेदिति जीवज्ञानं सुप्त्यवस्थायामुक्तं । अन्यथा तद्विरोधप्रसंगादिति ध्येयं । मुक्तौ विषयभोगस्य श्रुतिसिद्धताया भाष्यारूढतां दर्शयितुमथशब्दस्य श्रुत्यंतर्गतत्वभ्रांतिं च परिहर्तुं तदर्थकथनपूर्वकं तत्संबंधं च दर्शयति ।। **अथ मुक्तेरनंतरमिति** ।। **अत एवेति** । श्रुत्यंतरे भोगस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः ।।

अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित् ॥ आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसंगतः ॥ अस्वातन्त्र्योपमाभेदभेदेष्विव उदीरितः ॥ शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किं ॥ सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनं ॥ यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः सुखनाशनं ॥

सु०—स्यादेतत् । यत्र हि द्वैतमिव भवतीति इवशब्देन द्वैताभावः प्रतिपाद्यते तत्कथं द्वैताभावेऽनिष्टप्रसंगाभिधानमेतदित्यत आह ।। **अस्वातंत्र्यादिति** । द्वैतस्यास्वातंत्र्यमभिप्रेत्य द्वैतमिवेत्युक्तं । न तु द्वैताभावमभिप्रेत्य कुतः क्वचिदभिधानादिवशब्दस्याभाववाचिताऽनुक्तेरित्यर्थः । अस्वातंत्र्यं चात्र स्वरूपमात्रमुक्तं । इवशब्दस्याभावार्थत्वे बाधकं चाह ।। **आत्मैवेति** । इवशब्दस्याभावार्थत्वे द्वैतमिव भवतीत्यस्य द्वैतं नास्तीत्यर्थः स्यात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य तावद् द्वैताभावोऽर्थः स्फुट एव । ततस्तस्मादस्य विशेषो न भवेत् । तथाच द्वैताभावे इतर इतरं पश्येत् । द्वैताभावे केन कं पश्येदिति वाक्यद्वयार्थः प्रसज्येत । ततश्चोन्मत्तवाक्यता श्रुतेरापद्यत इति । नन्विवशब्दस्यास्वातंत्र्यवाचित्वं कुत इत्यत आह ।। **अस्वातंत्र्येति** । अभेदभेदेति प्रतियोगिद्वयोपलक्षणं । इवांत एकस्मिन्नुक्ते तत्प्रतियोगी द्वितीयोऽपि लभ्यत इत्यर्थः । नन्वस्माकमुपमायामेवेवशब्दः । द्वैताभावस्त्वर्थसिद्धः । यथा गौरिव गवय इत्युक्ते गवयस्य गोत्वाभावोऽवगम्यत इति चेत् । तर्हि द्वैतसदृशं किं तदिति वाच्यं । कल्पितं द्वैतमिति

चेन्न । तस्य सत्ताभावेन भवतीत्यनुपपत्तेः । भवनमपि तस्य काल्पनिकमिति चेत् । एवं तर्हि यदि द्वैतदर्शनं स्यादिति स्यात् । तथा चेतर इतरं पश्यतीत्येतदपि तदेवेति न हेतुहेतुमद्भावोऽवकल्पत इति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यस्य मुक्तो न जानातीत्येवार्थमंगीकृत्याविनाशीत्यादिवाक्यान्य (प्य) न्यथा व्याकुर्वतो बाधकमाह ।। **मैत्रेयीति** । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यं श्रुत्वा मैत्रेय्योक्तमत्रैव मा भवानित्यादि । तत्तावन्नाहृदयं निर्दलाक्षेपकरणेऽसुज्ञत्वप्रसंगात् । ततः प्रज्ञानघन इत्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमभिधायेदानीं ज्ञानाभावं वदतस्तव वाक्यं मोहकमित्यभिप्रायः कल्प्यः । अपुरुषार्थत्वप्रसंगो वा । यथोक्तं । संज्ञानाशो यदि भवेत्किं मुक्त्या नः प्रयोजनं । मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदित इति । अन्यथाव्याख्याने मैत्रेय्युक्तं निरुत्तरं प्रसज्येत । न ह्येतैर्वाक्यैः स्ववचनव्याघातः परिहृतो नापि पुरुषार्थता समर्थितेति । एवं सांख्यनैयायिकाद्यभिमतस्य मोक्षस्याप्रामाणिकत्वमभिधाय यदुक्तं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसंग इति तत्प्रपंचयति ।। **सुखादीति** । सुखादिधर्महानौ मुक्तित्वेनांगीकृतायामिति शेषः । तुशब्दः स्वपक्षाद्विशिनष्टि । परस्यापाद्यमानो दोषः स्वमते नास्तीत्याशयः । मुक्तेरिति संबंधमात्रे षष्ठी । किमाक्षेपे । चशब्दोऽप्रामाणिकत्वेन समुच्चयार्थः । प्रयुज्यते प्रवर्त्यते पुरुषोऽनेनेति प्रयोजनं । मुक्तेः प्रयोजनं किमिति मुक्त्यर्थे पुरुषं प्रवर्तयत्किमपि नास्तीत्यर्थः । द्विविधं प्रयोजनं । इष्टावाप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च । तत्र यदि मुक्तिरिष्टप्राप्तिरूपा न भवति तथाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरूपा भवत्येव । अतः पुरुषेणार्थ्यत इत्याशंकते ।। **यदीति** । दुःखहानिरूपा मुक्तिः पुरुषस्यार्थोऽर्थनीयः स्यादिति यदि ब्रूषे । अत्रोच्यते । भवत्यनिष्टनिवृत्तिः पुरुषार्थः । मुक्तिश्च समस्तदुःखहानिस्तथाऽपि न पुरुषार्थः कथमित्यत आह ।। **अनर्थ इति** । सुखनाशरूपोऽनर्थोऽप्यस्ति यतः । इदमुक्तं भवति ।

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

केवलस्य दुःखस्यात्यंतिकी निवृत्तिर्भवति पुरुषार्थ इयं तु दुःखवत्सुखस्याप्यात्यंतिकी निवृत्तिरिति कथं पुरुषार्थः। अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्ताविष्टनिवृत्तिभयान्निवृत्त्यापत्तेः । दुःखशबलसुखहानौ सुखशबलदुःखोपादानप्राप्तेश्च । यदत्रोक्तं । यस्य दुःखमुपादेयं तस्य हेयं किमुच्यतां । हेयहीनस्य का मुक्तिः केन चाप्युपदिश्यत इति । तदिदमसंगतं । न हि वयं दुःखस्योपादेयत्वमुपपादयामः । किंतु समव्ययफलत्वेन विनिगमने कारणाभावान्न प्रवृत्त्युपपत्तिरिति ब्रूमः । यथोक्तं । असत्यानि दुरंतानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विलक्षण इति।अंगीकृत्यैव समव्ययफलत्वमुक्तं । वस्तुतस्तु आयादपि व्ययो गरीयानित्याह ॥ तयोश्चेति । सुखदुःखहानयोर्मध्ये । न हि राजादयो राज्याद्यपगमे दुःखहानेन सुखहानव्यथां समादधति । ततो निवृत्तिरेव मुक्तेरिति भावः । यत्र निवर्तमानं दुःखमल्पीयः । सुखं तु महत्तत्रैवमेतत् । इह तु महद्दुःखं निवर्तते सुखं त्वल्पीयस्तत्कथं न पुरुषार्थत्वं । यथोक्तं । यस्तु घनतरदुःखनिरंतरात्संसारकांतारात्सुखखद्योतिकासु द्योतमानास्वपि बिभेति तं प्रत्ययं निरस्ततस्करतया सुगमो मार्ग उप (दिश्यत) दर्शित इति । तत्राह ॥ प्राप्यापीति । यतो जांघिकादिर्जनः सुमहद्दुःखं प्राप्यापि सुखलेशाप्तये यतते । तस्मादल्पस्यापि सुखस्य हानौ महतोऽपि दुःखस्य मोक्षाय कः पुमान्यतेत न कोऽपि । अभ्युपगमवादश्चायं । न हि सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्वं प्रमितं । कस्मिंश्चन जन्मन्ययं [द्ररिद्रोभ] (दुर्भगोभ) दुःखितो भवति कस्मिंश्चित्सार्वभौमः कदाचिन्नरकमनुभवति कदाचित्स्वर्गं । या च मोक्षशास्त्रेषु सांसारिकसुखनिंदा सा निरस्तसमस्तदुःखं मोक्षगतं परमानंदमपेक्ष्याल्पत्वाभिप्रायेणेति । महादुःखहानादल्पं सुखं गरीय इत्येतत्प्रकारांतरेणोपपादयति ॥ अल्पाच्चेति । (हानस्या) नाशस्याल्पत्वं प्रतियोगि

Sri Gargeshwari Digital Foundation

तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोधिको भवेत् ॥ प्राप्यापि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये जनः ॥ यतते सुखहानौ हि को मोक्षाय यतेत्पुमान् ॥ अल्पाच्च सुखनाशाद्धि बिभेत्यतितरां जनः ॥ महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये ॥ न च रागनिमित्तं तद्वीतरागा अपि स्फुटं ॥ नारदाद्याः सुखार्थाय सहंते दुःखमंजसा ॥ युद्धादिदर्शनं यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ॥ यदेंद्रवैरोचनयोर्ब्रह्मारूाभ्यां सुतापिताः ॥ अपि नैवाजहुर्युद्धरसात्ते नारदादयः ॥ इति स्कांदवचस्तस्मात्सुखाभावाय को यतेत् ॥ विमतो दुःखयुग्यस्माच्चेतनः सन्सुखोज्झितः ॥ प्रतिपन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते ॥

निमित्तं । अल्पस्यापि सुखस्य (हानादि) नाशादिति यावत् । सुखनाशनिवृत्तय इति प्रसक्तस्य सुखनाशहेतोर्निवृत्तय इत्यर्थः । उदाहरणानि तु लोके स्पष्टान्येव । कथं तर्हि मधुविषसंपृक्तान्न (भोजन) परित्याग इति चेत् । बहुतरसुखहानिप्राप्तेरिति ब्रूमः । अन्यथा परेणापि व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वात् । स्यादेतत् । द्विविधाः पुरुषाः रागिणो वीतरागाश्च । तत्र रागिणः सुखार्थं दुःखमप्यनुभवंति । ते हि मधुविषसंपृक्तमप्यन्नं मधुतयाऽऽपातरमणीयं विष (विषंगा) संयोगात्तु मारयतु मा वाऽमीमरदुप (भुंज्महे) युंक्ष्महे तावदापातसुखं को हि हस्तगतं पादगतं करोतीति विचिंत्योपभुंजते । वीतरागास्त्वापत्तिमालोचयंतः स्वर्गमपि कुपितभोगिफणामंडलच्छायाप्रतिम इत्यपजहतीत्यत आह ॥ न चेति । यदेतदुक्तं प्राप्यापीत्यादि तद्रागनिमित्तं । मुमुक्षवस्तु वीतरागाः तस्मात्सुखमनादृत्य दुःखध्वंसायैव यतंत इति तच्च नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ वीतेति । स्फुटमिति नारदादीनां वीतरागत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः । अंजसेति श्रवणादल्पाय सुखरूपार्थायेति योज्यं । यस्मादिति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । एतत्कुत इत्यत (आयति)

सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखभावोक्तितस्तथा ॥ मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ॥ सोनानंदाद्विमुक्तः सन्नानंदी भवति स्फुटं ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामोवसीयते ॥ न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखं ॥ न वेदसदृशं वाक्यं न वर्णोंकारसंमितः॥ यत्रानंदाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ॥ कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥ इति श्रुतिपुराणानि तत्र तत्र वदंति हि॥ अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किंचिदेव हि ॥ शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत् क्वचित् ॥

आह ॥ युद्धादीति । सुखार्थायेति वर्तते । नारदाद्या इति च । आदिपदेन दूरगमनादिसाध्यं स्वयंवरदर्शनं च गृह्यते । एतदपि कुत इत्यत आह ॥ यदेति । नैवाजहुर्युद्धदर्शनं युद्धरसाद्युद्धदर्शननिमित्तात्सुखात्कारणात् । यदाशब्दस्य पूर्वत्रोत्तरत्र वा संबंधः । यस्मादित्यत्रापि संबध्यते । इदमत्राकूतं । अत्र रागशब्देन किं सुखेच्छाऽभिमेता । उत लक्षणयाऽविवेकः । आद्ये सत्यमेतत् । किंतु मुमुक्षवोऽपि रागिण एव। रागिणां कथं मुक्तिरिति चेत् द्वेषिणामपि कथं। दुःखद्वेषाद्धि ते दुःखं जहति। अस्थाने द्वेषो बंधक इति चेत्। रागोऽपि तथेति समानं। किंच दुःखोच्छेदे रागः परेणापि स्वीकार्यः। न दुःखद्वेषोऽसौ किंतु निर्वेद एवेति चेत् । तर्हि न सुखरागोऽसावपि तु श्रद्धैवेति वदामः । द्वितीये तु नारदादयो निदर्शनं । तेऽपि तदाऽविवेकिन इति चेत् । कथमेतद्विज्ञातं लौकिकवैदि (कलो) कोत्तरप्रज्ञेनेति । न च रागेत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । वीतरागोऽपीति शेषः । एवं परनिरूपिते मोक्षे दुःखाभावमभ्युपेत्य तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसंगोऽभिहितः। इदानीं तु दुःखाभावो-पि नोपपद्यत इत्याह ॥ विमत इति । मुक्तत्वेन पराभ्युपगतोऽत्र पक्षः । दुःखयुगित्याप.द्यम् । यस्माच्चेतनः सन्सुखोज्झित इत्यापादकं । घटादौ व्यभिचारनिरासाय चेतनः सन्नित्युक्तं । अत्र चेतन इत्यात्मत्वोपलक्षणमिति नापादकासिद्धिः । स्वर्गवासिष्वनैकांत्यपरिहाराय सुखोज्झित इति । ईश्वरस्यापि सुखसाधनान्न तत्र व्यभिचारः। प्रतिपन्नो नारकी यथा । एवशब्दः प्रतिज्ञया संबध्यते। न चेयं साधनानुमा येन बाधादिकस्यावसरः किंतु प्रसंगानुमेव। तदिदमाह ॥ इत्यनुमा केन वार्यत इति । यदि मुक्तः सुखी न स्यात्तदाऽनात्मा वा दुःखी वा स्यात् संमतवदित्यादयोऽप्यतिप्रसंगा द्रष्टव्याः। यदुक्तं प्राक् श्रुतयो यत इति तदिदानीं प्रपंचयति॥ सर्वेति। तथाशब्दः समुच्चये। तानि श्रुत्यादीन्युदाहरति ॥ स इति। अनेन सोऽनानंदाद्विमुक्तः आनंदीभवतीति श्रुतिमुपादत्ते । आनंदस्य स्वभावसिद्धत्वाद्भवतीति कथमित्यतः स्फुटमित्युक्तं । अनानंदाद्दुःखात् ॥ निर्गुण इति । भागवते भगवद्वाक्यं । यत्र परमानंदे प्राप्ते का (मरतृष्णाव) मः स्पृहावसीयते + अवसानं गच्छति । न विष्णुसदृशमित्येतदपि पुराणवाक्यं । यत्र लोके।आनंदादिशब्दाः सुखविशेषाणां वाचकाः।कामस्य कामाः इच्छाया विषयाः आप्ताः पर्याप्ताः । कृधि कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनं । श्रुशृणुपृकृवृभ्यः छंदसि । श्रुत्योर्मध्ये पुराणपठनं तस्य श्रुतिकल्पत्वप्रदर्शनार्थं । उदाहृतानां श्रुत्यादीनां फलमुपसंहरति ॥ इति श्रुतीति । तत्र तत्र प्रदेशे वदंति मुक्तस्य सुखं । आद्यो हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । द्वितीयः प्रसिद्धौ । यत्किंचिदेव फल्ग्वित्यर्थः । यच्च सांख्यादिभिरुक्तं सुखाभावोपपादनाय शरीरादिराहित्यं मुक्तस्य तत्स्वरूपसुखस्योक्तत्वाद्वैयर्थ्येनापास्तं । असिद्धं च तदित्याशयेनाह ॥ शिर इति । न केवलं सुखाद्यभाव इति चशब्दः । जीवन्मुक्तौ शिरःकरादिभावो न परममुक्तावित्यतः क्वचिदित्युक्तं । कुत इत्यत आह ॥ श्रुतयश्चेति । शिरःकराद्यभावो नेत्युपस्थापितं शिरआदिभावमत्रेति परामृशति । अंत्यश्चो यस्मादित्यर्थे । संतीति शेषः । अशरीरत्वादेर्गतिश्चोक्तेति च चार्थः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

टि०—नन्वस्वातंत्र्यार्थत्वेऽपीवशब्दस्य व्याप्तिकथने स्वातंत्र्यस्योपयोग इत्यत आह ॥ **अस्वातंत्र्यं चेति** ॥ **ततश्चेति** । व्याघाता-दित्यर्थः । ननु भेदाभेदरूपविरोधिद्वयमात्रस्यैवेवशब्दार्थत्वेऽन्यत्र इवोभये च सादृश्य इति सामान्यत इतीत्येव प्रतियोगिद्वयस्येवशब्दार्थतावचनं प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मन इति हरेः सूक्ष्माशनप्रतिपादके वाक्येऽवतारेषु स्थूलमपि भुंक्त इतीवशब्दव्याख्यानं चानुपपन्नं प्रसज्यत इत्यत आह ॥ **प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति** । विरोधिद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । नन्विवशब्दस्यैवेवोक्ति प्रतियोगिद्वयंप्रतिवाच्यं तर्हि द्वैतमिव भवति नानेव पश्यतीत्यादाविवशब्देनैव द्वैताद्वैतयोर्भेदाभेदयोश्च प्राप्तत्वेन द्वैतमित्यादेर्वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **इवांत इति** ॥ **लभ्यत इति** । इवशब्देनेति शेषः । यदुक्तं पूर्वपदेन प्रतियोगिनि द्वितीये इवशब्दवृत्तेरिति भावः ॥ **उपमायामेवेति** । तदर्थत्वं चोक्ताभिधान-सिद्धेरेवेति द्वैताभाववाचित्वं व्यावर्तयति । ततश्च न क्वचिदभिधानादाविवशब्दस्याभाववाचित्वानुक्तिरिति दोष इति भावः । तर्हि कथमस्य द्वैताभावसाधकतयोपन्यास इत्यतोऽर्थतस्तत्सिध्यभिप्रायेणेत्याह ॥ **द्वैताभाव इति** । शक्त्योपमार्थस्यापीवशब्दस्यार्थतो द्वैताभावसाधकत्वं कथमित्यतस्तत्रानुरूपं दृष्टांतमाह ॥ **यथेति** । सादृश्यसंबंधिनो द्वितीयस्यानिरूपणान्न सादृश्यार्थत्वमिति तस्येत्याह ॥ **तर्हीति** । कल्पितद्वैतस्यैव तत्प्रतिसंबंधित्वान्न तदर्थत्वानुपपत्तिरिति शंकते ॥ **कल्पितमिति** ॥ **एवं तर्हीति** । द्वैतवत्तद्वचनस्यापि कल्पितत्व इत्यर्थः । इष्टापत्ति-माशंक्याह ॥ **तथा चेति** । अन्यथा व्याकुर्वत इति वस्तुस्थितिकथनमेतत् ॥ **तथा चेत्यादि** ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण व्याकुर्वत इत्यर्थः ॥ **नाहृदयमिति** । न निरभिप्रायं ॥ **मोहकमिति** । व्याहतार्थप्रतिपादकत्वान्मोहकमिति भावः । अभिप्रायः कल्प्य इत्यत्र त्वद्रीत्येति शेषः । तत्त्वनिर्णयटीकायामस्याप्यभिप्रायस्याशंक्य दूषितत्वात् । अपुरुषार्थत्वप्रसंगो वेत्यत्र कल्प्य इति वर्तते । मद्रीत्येति शेषः । अपुरुषार्थत्वप्रसंगस्य

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्वसिद्धांतत्वं गीतातात्पर्यवाक्योदाहरणेन समर्थयते ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **अन्यथेति** । यत्र हीत्यस्य वस्तुस्थितिकथनत्वे मैत्रेय्युक्तस्य स्वव्याघातादेर्निरुत्तरत्वप्रसंगमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **यदुक्तमिति** । आत्मप्रियहानाय को यतेतेत्यादिनेति शेषः । तुशब्दोक्तं विशेषमेव दर्शयति ॥ **परस्येति** ॥ **आपाद्यमानो दोष इति** । अर्थ्यत्वाभावलक्षण इत्यर्थः । स्वमते मुक्तेरिष्टप्राप्त्यादिरूपत्वेनार्थ्यत्व-संभवादिति भावः । कर्तारि कर्मणि वा षष्ठीपरिग्रहेऽनन्वयादाह ॥ **मुक्तेरितीति** । यद्वा मुक्तिसाध्यं प्रयोजनमिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ **मुक्तेरितीति** ॥ **समुच्चयार्थ इति** । अप्रामाणिकत्वेन सहार्थत्वाभावस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदीत्युत्तरग्रंथेऽर्थ्यत्वप्रयोजकतयाऽनिष्ट-निवृत्तिरूपताया आशंक्य निराकरणादत्र प्रयोजनशब्दोऽर्थ्यत्वप्रयोजकपर इत्यभिप्रेत्य तत्परतया प्रयोजनशब्दं व्याचष्टे ॥ **प्रयुज्यत इति** । षष्ठ्यर्थसंबंधमुपदर्शयन् वाक्यार्थमाह ॥ **मुक्तेरित्यादिना** ॥ **मुक्त्यर्थ इति** । तथा च मुक्तिजनकप्रवृत्तिमत्पुरुषेष्यमाणत्वमेव संबंध इति भावः ॥ **किमपीति** । इष्टप्राप्तिरूपत्वमनिष्टनिवृत्तिरूपत्वं चेत्यर्थः । इष्टप्राप्तिरूपतायाः परेणैवानंगीकृतत्वादनिष्टनिवृत्तिरूपतायाश्च वक्ष्यमाणरीत्याऽसंभवादिति भावः । अनर्थ इत्याद्युत्तरग्रंथे परिहारत्वज्ञापकाभावात् साक्षात्परिहारत्वानुपपत्तेश्चासंगतिमाशंक्य साक्षात्परिहारत्वाभावेऽपि तदुपपादकत्वान्ना-संगतिरित्यभिप्रेत्य मध्ये परिहारमध्याहृत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रंथं संगमयति ॥ **अत्रोच्यत इति** । एतद्वाक्यार्थस्योक्तार्थोपपादकतया मूलारूढतासिध्यर्थ-मपेक्षितं पूरयति ॥ **अप्यस्ति यत इति** । ननु सुखनाशरूपत्वेऽप्यनिष्टदुःखनिवृत्तिरूपत्वान्मुक्तेः पुरुषार्थत्वं भविष्यत्येव । सुखदुःखशबलत्वेन हेयत्वान्न तन्नाशे नेष्टनाशरूपत्वमपीत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **दुःखोपादानेति** । ततश्च नानिष्टनिवृत्तिरूपत्वमपि मुक्तेरिति भावः । **यदत्रोक्तमिति** । निबंधकृतेति शेषः ॥ **यस्य दुःखमिति** । यद्यप्यत्र यस्य सुखं हेयं तत्किमुपादेयमिति तुल्यं । न च दुःखनिवृत्तेरे-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वोपादेया । तर्हि केवलं दुःखं हेयं सुखशबलं तूपादेयमित्यपि तुल्यं । तथाऽपि सुखे सत्युत्तरकालसुखासंभिन्नदुःखस्यावश्यकत्वेन केवलदुःखस्य हातुमशक्यतया केवलदुःखहानार्थं प्रवृत्तः शरीरादिदुःखहेतुनिवृत्त्याऽर्थतः सुखनिवृत्तिमप्यासादयतीत्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयं ॥ **समव्ययफलत्वेनेति** । दुःखस्यात्यंतिकदुःखनिवृत्तित्ववत्सुखनिवृत्तित्वस्याप्यंगीकृतत्वात्समव्ययफलत्वेन विनिगमने कारणाभावात् न पुरुषार्थत्वं । ततश्च न प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगत्वं । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तिवदिष्टनिवृत्तिभयेन निवृत्तेरपि प्रसंगादित्येव ब्रूमो वयं । न पुनर्दुःखस्याप्युपादेयतामिति नोक्तदोष इति भावः । उक्तमर्थं नीतिशास्त्रसंमत्या दर्शयति ॥ **यथोक्तमिति** । दुरंतानि दुःखोत्तराणि समे व्ययफले येषां तानि समव्ययफलान्यशक्यानि साधकप्रयत्नासाध्यानि। व्यसनानि दुरंतानीति असत्यानि दुरंतानि च चिरंतननिबंधादिग्रंथेषु पाठद्वयस्यापि दर्शनादिह टीकायां पाठद्वयमपि नायुक्तं । अनर्थः सुखनाशनमित्यादिना समव्ययफलत्वस्योक्तत्वात्तयोश्चेत्यादिनोत्तरत्र तदभावोक्तेर्विरुद्धत्वमाशंक्य परिहरति ॥ **अंगीकृत्यैवेति** । शंकते ॥ **यत्रेति** ॥ **एवमेतदिति** । आयादपि व्ययस्य गरीयस्त्वमित्यर्थः ॥ **तत्कथमिति** । अपुरुषार्थत्वहेतोः समव्ययफलत्वस्याभावान्निवृत्तिमात्रहेतोश्च सुखनाशाधिक्यस्यैवाभावात्कथं न पुरुषार्थत्वं कथं च न प्रवृत्त्यंगत्वमित्यर्थः । अत्रार्थे निबंधनवाक्यं संमतित्वेन पठति ॥ **यथोक्तमिति** । इह टीकायां दुःखतिमिरनिरंतरादित्येव मूलपाठः । क्वचिद्दुःखनिरंतरादिति पाठः । तत्रापि दुःखतिमिरनिरंतरादित्येवार्थो ध्येयः । निरस्ततमस्कतयेति च श्लिष्टः पाठः । जांघिकादिरिति । जांघालोऽथ जंघाकरिकजांघिकावित्यभिधानेन यो जंघामुपजीव्य शीघ्रं गच्छति । एतादृशः शीघ्रगामी नरो जांघिकादिर्जन इत्यर्थः । मूले हिशब्दो यस्मादित्यर्थः । यच्छब्दश्रवणात्तस्मादित्यस्य लाभ इत्यभिप्रेत्य यत्तस्मादिति योजितमित्यवधेयं । बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणाद्यतेदिति परस्मैपदमित्यादि समाधानं मनसि निधायाह ॥

पुमान्यतेतेति । सांसारिकसुखस्य सांसारिकदुःखापेक्षयाऽल्पत्वमुक्तं तद्वास्तवमिति भ्रमं परिहरति ॥ **अभ्युपगमेति** । ननु चैवं सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षया महत्त्वे कथं मोक्षशास्त्रे तस्याल्पत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **या चेति** । नाशस्योत्कर्षापकर्षशून्यत्वादपकर्षरूपाल्पत्वोक्त्यनुपपत्तिमाशंक्याह ॥ **हानस्येति** ॥ **प्रतियोगिनिमित्तमिति** । प्रतियोग्यल्पत्वनिमित्तमित्यर्थः । अनेन मूले नाशशब्दो नश्यत्यनेनेति नाश इति करणसाधन इत्युक्तं भवति । नाशस्य नित्यत्वेनानिवर्त्यत्वात् तन्निवृत्त्युक्त्यनुपपत्तिमाशंक्याह ॥ **प्रसक्तस्येति** ॥ **कथं तर्हीति** । अल्पस्य सुखस्य पुरुषार्थत्वात्तस्य च तत्रापि सत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । बहुतरसुखहान्यनुबंध्यल्पसुखस्य पुरुषार्थत्वान्नातिप्रसंग इत्युक्तसमाधानानभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **व्यवस्थाया इति** । जांघिकादावल्पस्यापि सुखस्य पुरुषार्थत्वं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ च तस्यापुरुषार्थत्वमित्यत्र व्यवस्थापकस्यावश्यं वक्तव्यत्वादस्मदुक्तव्यवस्थापकातिरिक्तव्यवस्थापकस्याभावात् अस्मदुक्तैव व्यवस्थाऽऽश्रयणीयेति भावः । अत्र न्यायवाचस्पतिमिश्रोक्तं व्यवस्थापकं निराकर्तुमाशंकते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **आयतिमिति** । यद्यप्यायतिशब्दस्योत्तरकालमात्रमर्थः । उत्तरकाल आयतिरित्यभिधानात् । तथाऽप्यत्र लक्षणया तत्कालीनानर्थफलपर एव सः । कालालोचनमात्रस्य परित्यागानुपपादकत्वादिति भावः । नन्वल्पात्वेत्यस्यात्र कथं लाभ इत्यत उक्तमंजसेति ॥ **श्रवणादिति** । अंजसेत्यनेन सह्यमानस्य बाहुल्याभिधानात्तस्य च प्राप्तसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्व एव श्लिष्टत्वादाधिक्ये चाधिकसुखप्राप्तये तादृशदुःखसहनस्य न्याय्यत्वेनाश्लिष्टत्वात् । तद्बाहुल्यसूचकस्यांजसेतिपदस्य श्रवणात्प्राप्तसुखस्याल्पत्वलाभ इति भावः ॥ **इहापि संबध्यत इति** । तेन विनैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वालाभेन कुत एतदिति हेत्वाकांक्षापरिपूरकत्वासंभवेन तत्प्रापकस्य तस्यावश्यकत्वादिति भावः । अत्र कर्मानुक्तावपि युद्धरसादित्यनेनाक्षिप्तयुद्धदर्शनस्य कर्मतया संबंधसंभवान्न न्यूनत्वमित्याशये-

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

देत दिहु

नाह ॥ **युद्धदर्शनमिति** । शाकपार्थिवादित्वमभ्युपेत्याह ॥ **युद्धदर्शनेमिति** । निमित्तादिति हेतौ पंचमीति भावेनाह ॥ **कारणादिति** ॥ **पूर्वत्रोत्तरत्र वेति** । तत्पुराणस्थपूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः ॥ **अत्रापि संबध्यत इति** । अन्यथैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वालाभेनोक्तशंकापरिहारकत्वायोगादिति भावः । नारदादीनामपि सुखेच्छावत्त्वेन रागित्वादल्पसुखार्थं तेषां प्रवृत्तावपि वीतरागाणां तदर्थं तदप्राप्तेर्न स्यादित्येतदुक्तनियमभंग इत्यत आह ॥ **इदमत्राकूतमिति** ॥ **रागिण एवेति** । सुखरागिण एवेत्यर्थः । ततश्च तेषां वीतरागत्वाभावान्न सुखमनादृत्य दुःखध्वंसाय प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः ॥ **कथमिति** । सुखरागस्य बंधकत्वादिति भावः ॥ **द्वेषिणामपीति** । दुःखद्वेषिणामपीत्यर्थः । सुखरागवद्द्वेषस्यापि बंधकत्वादिति भावः । स एव तेषां कुतः सिद्ध इत्यत आह ॥ **दुःखेति** । न द्वेषमात्रं बंधकं किं नामास्थाने द्वेष एव । दुःखद्वेषस्तु नास्थानेद्वेष इत्यतो न बंधक इत्याशंकते ॥ **अस्थान इति** । तर्हि न रागमात्रं बंधकं किं त्वस्थाने रागः सुखरागस्तु नास्थाने राग इति न बंधक इति युक्त्यैव तद्रागिणामपि मुक्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **रागोऽपीति** । ननु च रागमात्रं बंधकं न तु विशेषितमिति न रागिणां मुक्तिरित्याशय इत्यतस्तर्हि द्वेषमात्रमेव बंधकं न तु विशेषितमिति न दुःखद्वेषिणामपि मुक्तिः स्यादिति सत्येव दोषे तस्य प्रागुक्तरीत्या ज्ञातुं शक्यत्वात्तमनुक्त्वा रागमात्रस्य बंधकत्वमेव युक्त्यंतरेण निराचष्टे ॥ **किंचेति** । द्वेषिणामपि कथमिति प्रतिबंदीं मोचयितुं शंकते ॥ **नेति** । तथाच युक्ता तेषां मुक्तिरिति भावः ॥ **तर्हीति** । तथाच सुखरागिणामपि युक्ता मुक्तिरिति भावः । मोक्षे दुःखाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्तत्र तदनुपपत्तिवर्णनस्य पूर्वविरुद्धतामाशंक्य परिहरति ॥ **एवं परनिरूपितमिति** । साधनानुमानत्वप्रतीतिमापादनत्वेऽपि निर्देशक्रमेणैव आपादकत्वापाद्यत्वप्रतीतिं च निराकर्तुमाह ॥ **दुःखयुगित्यापाद्यमित्यादि** । ननु चेतयत इति चेतनशब्दार्थभूतज्ञातृत्वस्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मुक्तत्वाभिमते परेणानंगीकारात्तद्घटितापादकासिद्धेः नायं प्रसंग इत्यतोऽत्र चेतनशब्दस्यात्ममात्रपरत्वान्न तद्घटितस्यापादकस्यासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **अत्रेति** । ईश्वरे सत्यपि चेतनत्वे सति सुखोज्झितत्वे दुःखितत्वाभावेन व्यभिचारात्तर्कमूलव्याप्त्यसिद्धेः मूलशैथिल्यात्तर्काभासोऽयमित्यत आह ॥ **ईश्वरस्यापीति** ॥ **साधनादिति** । न चामंदसदानंदस्यंदनंतगुणार्णवः । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयो प्रमितत्वत इत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ **प्रतिज्ञयेति** । तथाच विमतो दुःखयुगेवेति प्रतिज्ञयैवकारसंबंधान्न दुःखाभाववानित्यर्थलाभादिदानीं दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याहेति प्रागुक्ता संमतिः श्लिष्टा भवतीति भावः । मूले चशब्दोऽनुक्तप्रसंगसमुच्चायक इत्याशयेन तानाह ॥ **यदीति** । नन्वापादनद्वयमप्यनुपपन्नं । आद्ये यत्र सुखित्वाभावस्तत्रानात्मत्वमिति प्रसंगमूलभूतव्याप्तेस्तमोगेषु व्यभिचारात् । द्वितीये च यत्र सुखित्वाभावस्तत्र दुःखित्वमिति तन्मूलव्याप्तेर्घटादौ व्यभिचारात् । न चोभयत्रापि चेतनत्वे सतीत्यापादकविशेषणमभिमतं । तथाऽपि प्रथमस्योक्तव्यभिचारानिरस्तात् । द्वितीयस्य च विमतो दुःखयुक् यस्माच्चेतनः सन्सुखोज्झित इति प्रसंगाभेदप्रसंगाच्चेति चेत् । उच्यते । नेदमापादनद्वयमभिमतं । किं नाम मुक्तत्वेनाभिमतो यदि सुखी न स्यात्तदाऽनात्मदुःख्यन्यतरः स्यादित्येकमेव । ततश्च तमोगेषु दुःखित्वसत्वेन घटादौ चात्मत्वसत्वेनात्मदुःख्यन्यतरत्वस्योभयत्रापि सत्वान्न मूलशैथिल्यमिति । केचित्तु परीत्या परं प्रत्यापादनान्न तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीयापादने तु चेतनत्वेन विशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इत्यापादनद्वयमेवेदमित्याहुः । अन्ये तु प्रथमापादने दुःखरहितत्वरूपस्यापादकाविशेषणस्य विवक्षितत्वात् न च तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीये तु चेतनत्वेन विशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इति प्रसंगद्वयमेतदित्याहुः । अपरे तु सुखी न स्यादित्यस्य सुखध्वंसवानित्यर्थत्वान्न घटादौ व्यभिचारो दुःखरहितत्वेन विशेषणाच्च न तमोगेष्वपि सः । नापि पूर्वप्रसंगाभेद इत्याहुः ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

आदिपदेन मुक्तो यदि सुखी दुःखी च न स्यात्तदाऽनात्मा स्यादित्यतिप्रसंगसंग्रहः ॥ **समुच्चय इति**। दुःखाभावानुपपत्त्या सह सुखाभावोऽ-नुपपत्तेः समुच्चय इत्यर्थः। मूले मयीत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं भगवद्वाक्यामित्युक्तं। आनंदादिशब्दा इत्यादिपदेन मोदादिशब्दानां परिग्रहः ॥ **सुखविशेषाणामिति**। उपकारजं प्रियं प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ स्वरूपभूतानंद इति श्रवणोत्थं प्रियं दर्शनोत्थो मोदः भोगोत्थः प्रमोदः स्वरूपभूतानंद इत्युक्तरीत्या सुखविशेषाणां वाचका इत्यर्थः। कामशब्दः षष्ठ्यंतो भावसाधनः। प्रथमांतस्तु कर्मसाधनः। भावे कर्मणि च घञः स्मरणादित्याशयेन पदद्वयं व्याख्याति ॥ **इच्छाया विषया इति**। ननु कृञो लोटि तस्य सिपि तनादिकृञ्भ्यः उरित्युप्रत्यये गुणे सिपः सेर्ह्यपिच्चेति हिभावे अत उत्सार्वधातुक इति कृञोकारस्योकारे उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लोपे कुर्विति मध्यमपुरुषैकवचनेन भवितव्यं। तत्कथं श्रुतौ कृधीति प्रयोग इत्यतः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति कृञः परस्य हेर्धिभावस्य विकरणाभावस्य छंदसि विधानाद्युक्तः श्रुतौ कृधीति प्रयोग इत्याशयेनाह ॥ **श्रुशृणुपृकृवृभ्य इतीति** ॥ **यत्किंचिदेवेति**। अत्र यत्तत्किंचिदेव फाल्गिवाति योजना द्रष्टव्या। ननु शिरःकरादीत्युत्तरग्रंथेन मुक्तस्य शरीरसद्भावप्रतिपादनं क्रियते तदसंगतं। न च सुखाभावोपपादनाय परोपन्यस्ताशरीरत्वहेतुनिरासार्थत्वान्ना-संगतमिति वाच्यं। प्रियस्वरूपमेवास्य बलानंदादिवाक्यत इत्यादिना सुखस्य स्वरूपत्वसमर्थनेनाप्रयोजकतया तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् ✱ इत्यतोऽ-प्रयोजकतया निरस्तस्यापि तस्य वस्तुस्थितिकथनार्थमासिध्यनिरासार्थत्वान्न तादिति भावेन पूर्वोक्ताप्रयोजकत्वानुवादपूर्वकमासिध्युपपादकतया मूलं संगमयति ॥ **यच्चेति** ॥ **वैय्यर्थ्येनेति**। जन्यसुखस्यैव शरीरादिसापेक्षत्वेन तदभावेन तदभावस्योपपादयितुं शक्यत्वेऽपि स्वरूपसुखस्य तदनपेक्षत्वेन तदभावेन स्वरूपसुखाभावस्योपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। ननु शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेदित्येतावतैव पूर्वभाष्ये क्वाचि-

दित्यस्य वैय्यर्थ्यमित्यतस्तद्यावर्त्यमतप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमाह ॥ **जीवन्मुक्ताविति**। नन्वत्रेति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शकाच्छरीराद्यभावा-भावस्य पूर्वत्रोक्तत्वेन प्रकृतत्वेऽप्युदाहरिष्यमाणश्रुत्यादौ तस्याप्रतिपादनेन तत्परामर्शकत्वायोगात्। शरीरादिभावस्य च पूर्वत्रानुक्तत्वेनाप्रकृतत्वेन तत्परामर्शकत्वस्याप्ययोगात्। शरीरादिभावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वालाभान्न कुत इत्याशंकानिवर्तकत्वमस्य भाष्यस्येत्यतस्तस्य पूर्वत्रानुक्तत्वेऽपि अभावाभावस्य भावत्वेन भावव्याप्तत्वेन वा शरीराद्यभावाभावोक्त्या उपस्थापितत्वेन प्रकृततया तत्परामर्शसंभवेन शरीरादिभावस्य श्रुत्यादि-सिद्धत्वलाभाद्युक्तमुक्ताकांक्षापूरकत्वमस्येत्याशयेनाह ॥ **उपस्थापितमिति**। नन्वाद्यस्य चशब्दस्य श्रुतिपुराणयोः परस्परसमुच्चयार्थतया सार्थक्येऽप्यंत्यस्य वैय्यर्थ्यमित्यत एतद्वाक्यार्थस्य प्रतिज्ञार्थहेतुत्वलाभार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थतया तं व्याचष्टे ॥ **अंत्यश्च इति** ॥ **उक्तेतीति**। अदेहत्वम्प्राकृतशरीरतेत्यादिनेति शेषः। अनेन साधकोक्तेर्बाधकाभावेन समुच्चयार्थश्चांत्यश्चशब्द इत्युक्तं भवति ॥

सु०—तत्र तावत्स्फुटार्थत्वात्पुराणमादावुदाहरति ॥ न वर्तत इति। यत्र लोके। सत्त्वशब्दोऽनेकार्थः। क्वचित्प्रकृ-तिपरिणामविशेषस्य वाचकः। क्वचित्साधुत्वस्य। तत्र सत्त्वं च न विद्यत इत्युक्ते न ज्ञायते कस्य प्रतिषेध इति। अतस्तयो रज-स्तमसोर्मिश्रं सहचरितमित्युक्तं। रज आदिप्रकरणाज्ज्ञास्यत इति चेत्। श्रुत्यभावे प्रकरणाद्यन्वेषणात्। रजःप्रभृतीनामवृत्तिर्नाम बंधकतया व्यापाराभावः। कालविक्रमः ✱ कालसामर्थ्यकृ (ता भावाविकाराः) तो भावविकारः। माया प्रकृतिः। अपरं महदादयो न वर्तंत इति किमुत वक्तव्यं। हरेरनुवृत्ता यत्र वर्तंते। असुराः साधवः संति। अवदाता निर्मलाः। सुपेशसः सुरूपाः। उन्मिषन्मणिप्रवेकानिष्काभरणाः रश्मिमद्रत्नप्रवरहाराभरणाः। रुक् प्रभा वर्चो बलं। हरेरनुव्रता इत्यनेन संबंधः। यो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रुतयश्च पुराणानि मानमत्र बहूनि च ॥ न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ॥ सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनां ॥ भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनां ॥ विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगाय पादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ॥ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥ ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ कामान्नरूपी चरतीति पूर्वश्रुत्या पुराणोक्तिभिरप्यदोषः ॥ देहः स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेयते हि ॥ शिरःकराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा

युग इदानीम् ॥ यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीवस्वरूपमंङ्गादिकमावयंति ॥

लोक एवंविधानां महात्मनां लसद्विमानावलिभिः परितो विराजते । केचित्प्रवालवर्चस इत्यादि । परिस्फुरत्कुंडलमौलयश्च ते मालिनश्चेति विग्रहः । यद्वा परिस्फुरंत्यश्च ताः कुंडलमौलिमालाश्चेति कर्मधारयं विधाय पश्चादिनिरुत्पाद्यः । विद्योतमानाः प्रमदोत्तमाः यासु विमानावलिषु तास्तथोक्तास्ताभिः । यद्वा विद्योतमानाभिः प्रमदोत्तमाभिर्भ्राजिष्णुभिरिति व्यधिकरणत्वेन योजना । प्रमदोत्तमा विद्युतः । विमानावलयोऽभ्रावलयः । रूपिणी प्रत्यक्षा । मानं पूजां । बहुधा स्थिताभिर्विभूतिभिः स्वमूर्तिभिः । एवंभूतं लोकं संदर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः । कामान्नरूपी चरतीत्यनेन कामरूप्यनुसंचरन्निति श्रुतिमुपादत्ते । उदाहृतवाक्यानां फलमाह ॥ इति पूर्वेति । इत्येषा पूर्वा यस्याः सा तथोक्ता । देहित्वे दुःखादिप्रसक्त्या मुक्तत्वव्याघात इत्यत उक्तमदोष इति । दोषाहेतुः कथमित्यत उक्तं स्वरूपात्मक एवेति । जीवस्वरूपमेवात्मा स्वरूपं यस्यासौ तथोक्तः । किं जीवन्मुक्तानामित्यत उक्तं ते

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

षामपि च मुक्तिं गतानामिति । पुराणवाक्ये हि श्यामावदाता इत्यादिना देहः प्रतीयते । न वर्तेत इत्यत्र च प्रकृत्याद्यभावोक्त्या परममुक्तित्वं देहस्य च स्वरूपत्वं तत एवादोषत्वं। श्रुतावृगुच्चारणादिना देहित्वं। अत्र अनुमानमप्याह ॥ शिर इति। यतस्ते पुरुषा इत्यात्मत्वादित्यर्थः ॥ इदानीं यथेति । अस्मदादिवदित्यर्थः । ईश्वरादीनां पक्षतुल्यत्वान्न दोषः । पूर्वग्रहणेन मुक्तिर्देहिनिष्ठा जीवावस्थात्वात् संसारवदित्यस्य ग्रहणं । जीवस्वरूपं मुक्तजीवस्वरूपं । अंगं शरीरं । आदिपदेनेंद्रियाणि । आवयंतीति करणे कर्तृत्वोपचारः । आपयंतीति क्वचित्पाठः। एवं सांख्यादिमतमपाकृत्येदानीं ये प्राग् भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ परब्रह्मणाऽत्यंतैक्यं भवतीति मन्यंते तेषां मतमपाकरोति ॥ नेति । कथंचित्प्रमयेति केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः । श्रुतीनां प्रागन्यथा व्याख्यातत्वात् । यद्वा कथंचित्केनापि साधनेन न स्यात् कुतः । प्रमया मुक्तावपि भेदे प्रमाणसद्भावादित्यर्थः । तत्प्रमाणं पठति ॥ स इति । अनेन सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिमुपादत्ते । तथाशब्दः श्रुतिसमुच्चये । उपेत्येत्यनेनैतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येति । उपेत्य तथाऽशेषभोगान्भुंक्त इति वा । यत्तदित्यनेन परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति श्रुतिद्वयं । यः परं ज्योतिरुपसंपद्यते स एवोत्तमपुरुष आत्मेति चान्यथाप्रतीतिरर्थतः श्रुती पठतैव निराकृता । पराक्रांतं चात्र सूत्रकृतैव अन्यार्थश्च परामर्श इति । गुणपूर्तिहेतोरित्यात्मशब्दव्याख्यानं पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकं । सेतुरित्यनेनामृतस्यैष सेतुरिति । उतेत्यनेनोतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहतीति । उदाहृतवाक्यफलं दर्शयति ॥ इत्यादीति । इति ज्ञायत इति शेषः । भगवद्दश इत्युपलक्षणं ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तत्समीपं प्राप्त इत्यपि ग्राह्यं । अद्वैतिनो भोगं न मन्यंत इत्यतः सोऽप्यत्र वर्णितः । अत्रानुमानमप्याह ॥ कालोऽपीति । असौ मोक्षसंबंध्यपि जीवस्य परेण यदैक्यं तद्युतो न भवतीत्यर्थः। कालो यतः कालत्वात् । एष यद्वत्संसारकालवत् । अनुमा अपि । मुक्तावपि जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे प्रमाणमस्ति किं तत् अनुमा इति योजना । ये प्रागत्यंतभिन्नस्य मुक्तावैक्यं वदंति । तेषामैक्यमिति परत्वमिति च यथाश्रुतं व्याख्येयं । ये तु प्राग्भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यंताभेदमाहुस्तान्प्रत्यैक्यादिशब्दोऽत्यंताभेदपरो व्याख्येयः । तथाच न दृष्टांतदोषः । जीवशब्दश्च निष्कृष्टव्यक्तिविषयो वर्णनीयः । अन्यथा पुनर्दृष्टांतदोषापत्तेरिति । स्वकीयमादिपदं व्याकुर्वन्ननुमानांतरमाह ॥ कथं चेति । यो जीवः पूर्वं संसारेऽसौ परमात्मा न भवति असौ पश्चान्मुक्तौ स परमात्मैव भवेदित्येतत्कथं युक्तिमेति । अनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्मतभेदेन व्याख्यानं कर्तव्यं । अत एव स एवेत्यवधारणं । प्रयोगस्तु प्रागेव दर्शितः । अपिशब्दोऽनुमानसमुच्चये । अस्य व्याप्तिमुपपादयति ॥ यत इति । यतः कारणाद्यत्किंचिद्घटादिकं वस्तु पूर्वं यद्घटादिकं नाभूत् । येन सता वस्त्वंतरेणैकीभूतं न भवतीति यावत् । तत्पश्चात्कुतश्चित्कारणात्तदासते नैक्यमापन्नमित्येतन्न दृष्टं ॥ छ ॥ छ ॥ न च दृश्यते नापि द्रक्ष्यते । तस्मादिति पूर्वेण संबंधः । एतेनादधिभूतस्य क्षीरस्य पश्चाद्दधिभावदर्शनाद्व्यभिचार इत्यसंगतं । एवं भास्करादिमतमपाकृत्य ये यादवप्रकाशादयः स्वभावत एव परमात्मना भिन्नाभिन्नो जीवस्तस्य संसारे भेद एव व्यक्तोऽभेदस्त्वविद्यादिनावृतो वर्तते । मुक्तौ तु द्वावपि व्यक्तौ भवत इत्याचक्षते तेषां मतमधुना निराकरोति ॥ न चेति । तथाशब्दः समुच्चये । इति च मतं युक्तिं नैवेतीति संबंधः । कुतः । उदाहृतवचनानां भेदज्ञापकत्वेनास्मन्मताविरोधित्वात् । अनुमानस्य चाद्यस्या-

न ब्रह्मरूपत्वममुष्यदेहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया कथंचित् ॥ स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान्भुंक्ते तथोपेत्यसुखार्णवं तं ॥ यस्तत्परं ज्योतिरुपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् ॥ भुंक्ते स देवः पुरुषोत्तमोज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः । सेतुः स देवोखिलमुक्तिभाजामुतामृतस्येष्ट इहेशिता यत् ॥ इत्यादिवाक्यैर्भगवद्वशः सन्भुंक्तेखिलान्मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ कालोप्यसौ नैक्ययुतः परेण जीवस्य कालो यत एष यद्वत् ॥ इत्यदिका अप्यनुमाः प्रमाणं मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे ॥ कथं च यः पूर्वमसौ न पश्चाद्भवेत्स एवेत्यपि युक्तिमेति ॥ यतो न दृष्टं यदभून्न पूर्वं पश्चात्तदा सेति कुतश्च किंचित् । न चैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं तथा स्यादिति युक्तिमेति ॥ यतो न कुत्रापि भिदाभिदा च दृष्टा चितश्चेतनया कुतश्चित् ॥ इत्थं मतानि भ्रमजानि यस्मान्मोक्षं समुद्देश्यमपि भ्रमेण ॥ विदुर्न सम्यग्यदपीह लौकिकाः सुखं मम स्याद्धि सदेति जानते ॥ छ ॥ छ ॥

स्मान्प्रत्यासिद्धव्याप्तिकत्वात् । द्वितीयस्य चातद्भूतस्य तद्भावनिरासहेतोः सिद्धसाधनत्वादित्यतोऽनुमानांतरमाह ॥ यत इति । यतः कारणाच्चितश्चेतनया चेतनस्य चेतनेन भिदाभिदा च कुत्रापि देशे कुतश्चित्प्रमाणान्न दृष्टेत्यनेन जीवेश्वरौ न भिन्नाभिन्नौ चेतनत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तवत् * ईश्वरो जीवेन भिन्नाभिन्नो न भवति चेतनत्वाद्यज्ञदत्तवदित्याद्यनुमानं सूचितं । मोक्षवादार्थमुपसंहरति ॥ इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण जैनादिमतानि भ्रमजानि । उपलक्षणमेतत् । कानिचिद्विप्रलंभजानीत्यपि ज्ञेयं । तस्माद्धेयानीति शेषः । ननु वक्तॄणां क्वचिद्भ्रमः संभवत्येव * को दोष इत्यत आह ॥ यस्मादिति । मतानां प्रणेतार इति शेषः । अप्राकरणिकं प्रसक्तानुप्रसक्त्यागतमर्थं कथंचिदन्यथा जानंतोऽपि नातीव निंद्या भवंति ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

एते तु प्रधानोद्देश्यमपि मोक्षं सम्यङ् न विदुः। किंतु भ्रमेण वैपरीत्येन विदुः। तस्मात्तत्प्रणीतानि मतानि भ्रमजानीति संबंधः। न चातिसूक्ष्मप्रमेये अज्ञानविपर्ययावेतेषां किंतु गोपालाविपालप्रमुखैः पामरैरपि सुविदित इत्याशयेनाह ॥ यदपीति । यद्यस्मादिह प्राणिषु लौकिका वैदिकबुद्धिरहिता अपि मे सदा सुखं स्यादिति स्वोद्देश्यं जानते हि न तु वयमेव न भूयास्मेत्यादि । अतस्तेभ्योऽप्येते मंदा इति । तदनेन प्रबंधेन पादप्रतिपाद्यं संगतिकथनं च समर्थितं ॥ छ ॥ छ ॥

टि०—श्रुतयश्च पुराणानीति निर्देशक्रमभंगेन पुराणस्यैवादावुदाहरणे निमित्तमाह ॥ **स्फुटार्थत्वादिति** । प्रतिपादयिषितशरीरादिसद्भावस्य पुराणे स्फुटत्वादित्यर्थः ॥ **यत्र लोक इति** । तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामासेति पूर्वग्रंथे लोकस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव यच्छब्देन परामर्श इति भावः। न वर्तते यत्र रज इत्यविशेषेण रजआदिरिव सत्त्वं यत्र नेत्यविशेषेणैव सत्त्वनिषेधस्य कर्तव्यत्वात्तयोर्मिश्रमिति किं तद्विशेषणेन । न च सत्त्वविशेषस्यैवायं निषेधो न सत्त्वसामान्यस्येति ज्ञापनार्थमेतदिति वाच्यं। सत्त्वशब्दस्य रजआदिशब्दवद्विशेषनिष्ठत्वेन सामान्यपरत्वस्यैवासिध्या व्यावर्त्याभावादित्यतोऽस्यानेकार्थतया सत्त्वं नेति सामान्यनिषेधस्य साधुत्वस्य तल्लोकेऽनुवृत्तत्वेनानुपपत्त्या विशेषनिषेधासिध्यर्थत्वाद्विशेषणस्य नानर्थक्यमिति भावेन तस्यानेकार्थत्वोपपादनपूर्वकं व्यावर्त्यप्रदर्शनेन सार्थकतामाह ॥ **सत्त्वशब्द इति** । प्रकृतिपरिणामरूपसत्त्वस्य रजस्तमोमिश्रत्वाभावादाह ॥ **सहचरितमिति** । उक्तप्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वान्नोक्तविशेषणप्रयोजनत्वमित्याशयेन शंकते ॥ **रज आदीति** । श्रुतिलिंगादौ समवाये पारदौर्बल्यस्य निर्णीतत्वेन विलंबेनार्थोपस्थापकस्य प्रकरणस्य शीघ्रोपस्थापकश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वान्न प्रकरणेन श्रुतिकार्यसिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **श्रुत्यभाव इति** । यद्यपि तयोर्मिश्रमित्यस्य लिंगत्वान्न श्रुतित्वं। तथाऽपि ॥ ६३॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रुतिशब्देन लिंगात्मकशब्दस्यैव विवक्षितत्वाददोष इत्याहुः। वस्तुतोऽत्र श्रुतिशब्दः प्रकरणापेक्षया शीघ्रोपस्थापकप्रमाणपरः। ततश्च लिंगस्यापि तथात्वात्तदभाव एव प्रकरणस्यार्थनिर्णायकतया आश्रयणीयत्वात्। सति तस्मिंस्तदाश्रयणमनुचितमिति भावः। ननु ब्रह्मांडांतः सर्वत्र प्रकृतिपरिणामभूतानां रजःप्रभृतिगुणानां व्याप्तत्वाद्ब्रह्मांडांतस्थत्वात् भगवल्लोकस्य कथं तेषामवृत्तिरित्यतः स्वरूपेण सतामपि तेषां केनचिद्विशेषेणावृत्त्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथाऽवृत्तिमाह ॥ **रजआदिनामिति** । वर्तत इत्यस्यानुवृत्तिमर्थवशाद्वचनविपरिणामं चाश्रित्याह ॥ **वर्तंत इति** । भावविकार इत्यत्र भावशब्दः पदार्थपरः। कथमसुराणां विष्णुलोकेऽवस्थानमित्यत आह ॥ **असुरा इति** । तथाच स्वरूपेण साधूनां निमित्तविशेषेणासुरकुलोत्पन्नानामेवासुरशब्देन ग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावः। बहुलग्रहणाद्विशेषणयोरेव समास इत्यभिप्रेत्यावदातशब्दं व्याचष्टे ॥ **अवदाता निर्मला इति** । अवदातः सिते गौरे शुद्ध इति यादवोक्तेरिति भावः ॥ **सुरूपा इति** । सुंदरा इत्यर्थः। रत्नं मणिर्द्वयोरित्यभिधानं मनसि निधायाह ॥ **रत्नेति** । क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरोक्तेः प्रवेकशब्द उत्तमार्थ इत्याह ॥ **प्रवरेति** । साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले। दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्रीत्यमरोक्तेर्निष्कशब्दो हारपर इत्यभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **हारेति** । रुक् प्रभेति। स्युः प्रभा रुग्रुचित्विड्भाभाच्छविद्युतिदीप्तय इत्यमरोक्तेरिति भावः ॥ **वर्चो बलमिति** । तेजःपुरीषयोर्वर्च इत्यमरोक्तेर्वर्चःशब्दस्यतेजःपर्यायत्वात्तेजःशब्दस्य च प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे इत्यमरोक्तेर्बलपर्यायत्वादिति भावः ॥ **संबंध इति** । अनेन यत्र हरेरनुव्रता वर्तंते ते कीदृशा इत्यतः सुरासुरार्चिता इत्येकं विशेषणमुक्तं। विशेषणांतराण्याह ॥ **श्यामवदाता इति** । योजना सूचिता भवति। सर्वेषां महात्मनां प्रवालादिवर्चस्त्वभ्रमनिरासायाह ॥ **केचिदिति** । आदिपदेन केचिद्वैडूर्यवर्चस इत्यादेः परिग्रहः। ननु परिस्फुरंत्यः

कुंडलमौलिमाला येषामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थस्य लाभादिनिप्रत्ययवैय्यर्थ्यमित्यतो न बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रयोगोऽत्राभिमतः किंतु व्रीह्यादित्वान्मालाशब्दस्य तस्माद्व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययोपपत्तौ निष्पन्नमालिन्शब्देन परिस्फुरत्कुंडलमौलिशब्दस्य कर्मधारयः। यद्यपि विशेषणविशेष्ययोरेव स नियामितः। तथाऽपि बहुलग्रहणसामर्थ्यात्क्वचिद्विशेषणयोरपि परस्परसमासाभ्यनुज्ञानान्न कर्मधारयानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तमुपदर्शयति ॥ **परिस्फुरत्कुंडलमौलयश्च ते मालिनश्चेति विग्रह इति ॥ यद्वेति।** ततश्च बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैय्यर्थ्यदोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य तत्प्रयोगे शब्दांतरत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्युक्तं भवति। न च तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वादिति न्यायात् * शब्दांतरत्वाश्रयणेऽपि बहुव्रीहिविवक्षयाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसंभवे बहुयत्नाश्रयणं दोषः स्यादेवेति वाच्यं। बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयमत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टीकाकृदभिमतत्वात्। अत एव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयमभ्युपगम्यानादिमादित्यत्र तदनंगीकारः। बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्थगौरवाप्रसंगेन शब्दगौरवस्यैव लाघवन्यायविरुद्धत्वात्। प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात्। लाघवन्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगतकर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणां एकगो पूर्वाठ्ञ् नित्यमिति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता दर्शितत्वाच्च सकलमकलंकमिति संप्रदायः। गुरवस्तु यदा कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः * तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवं। यदा च पूर्वमेवान्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा तदा वृत्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं। कर्मधारयो मत्वर्थीयसहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक इति शब्दगौरवं। बहुव्रीहिस्त्वन्यानपेक्ष एव तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं च भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तं। तथाऽप्यन्यपदार्थ-

प्राधान्यविवक्षायां बहुव्रीहेरेव प्रसंगेन सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकोशी नट इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसंगादुपपादनार्थं प्रवृत्तात्सर्वादेः कर्मधारयादिनिरिति वचनाल्लाघवानाश्रयणेन वाचनिक एव कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति वर्णयांबभूवुः। एतच्च व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र तदंतविध्याश्रयणेन द्रष्टव्यं। अन्यथा मालाशब्दस्य व्रीह्यादित्वात्तत इनिप्रत्ययोत्पत्तावपि समस्तस्यातथात्वात् * ततो व्रीह्यादिलक्षणस्य इनेरनुत्पत्तिप्रसंगात्। अत एवेह टीकायां शून्यमायिनोरित्यत्र द्वंद्वात्तदंतविध्यभ्युपगमेन प्रागिनिः समर्थित इति द्रष्टव्यं। विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिरित्यस्य विमानावलिविशेषणत्वाश्रयणे उक्तरीत्या जघन्यबहुव्रीह्याश्रयणं भवतीत्यरुच्या समासप्राबल्यात्कर्मधारयमाश्रित्य योजयति ॥ **यद्वेति ॥ व्यधिकरणत्वेनेति।** अनेन विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः कृत्वा भ्राजिष्णुभिरिति विमानावलिविशेषणमित्युक्तं भवति। अन्यथा भ्राजिष्णुभिरित्यस्य तद्विशेषणत्वोपपत्तावपि विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिरित्यस्य कर्मधारयपक्षे विमानावलिविशेषणत्वानुपपत्तेरनन्वयप्रसंग इति भावः। दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावविवरणं प्रमदोत्तमा इत्यादि ॥ **पूर्वेणेति।** तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामासेति भागवते पूर्वेणान्वय इत्यर्थः। न विद्यते दोषो यस्मादिति बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह ॥ **दोषाहेतुरिति।** यद्यपि दोषाहेतुत्वोक्तावपि दुःखाहेतुत्वानुक्तेर्नोक्तशंकापरिहारः सिध्यति। तथाऽपि दुःखस्य दोषप्रयुक्तत्वात् दोषाहेतुत्वोक्तावि[म्पर्थतो] * दुःखाहेतुत्वलाभात्तदभिप्रायेण शंकापरिहार इति भावः। उदाहृतवाक्यानामविशेषेण विवक्षिताशेषार्थसाधकत्वभ्रमं वारयति ॥ **पुराणवाक्ये हीत्यादिना ॥ आत्मत्वादित्यर्थ इति।** अन्यथा मुक्तश्रीषु भागासिद्धिप्रसंगादिति भावः। नन्वीश्वरादीनां मुक्तिभाज इति धर्मित्वे सत्यप्यात्मत्वे शिरःकरादिमत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **ईश्वरादीनामिति।** आदिपदेन तमोगतपरिग्रहः। कर्तृत्वानुपपत्तिनिर्देशानुसारात्सामान्यशब्दोऽपि विशेषपर इत्याह ॥ **जीवस्वरूपमिति।** अनुमायाः करणत्वेन कर्तृत्वाभावाद

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

रित्यत आह ॥ **करण इति** । अवांतरव्यापारवतः कारकस्य करणत्वात्प्रधानक्रियायां करणत्वेऽप्यवांतरव्यापारं प्रति कर्तृत्वात्तद्विवक्षया युक्तः कर्तृत्वनिर्देश इति भावः ॥ **पाठ इति** । तत्रापि चेयमेव गतिरनुसंधेयेति भावः ॥ **प्राग्भिन्नस्येति** । प्रागत्यंताभिन्नस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञातार्थे प्रमाणाभावकथनपरत्वात्कथंचित्प्रमयेत्यस्य न वैय्यर्थ्यमित्याशयेन तदनूद्य व्याख्याति ॥ **कथंचिदिति** । ननु परेऽव्यये सर्व एकीभवंतीत्यादि-श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यात्कथं तत्र प्रामाण्याभाव इत्यत आह ॥ **श्रुतीनामिति** ॥ **प्रागिति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरणे सादृश्याच्च प्रधान-त्वात्स्वातंत्र्यादपि चाभिदामित्यादिनेति शेषः । बाधकसद्भावोपदर्शकत्वाच्च न प्रमयेत्यंशस्य वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा तद्व्याचिख्यासुः कथंचिदित्ये-तत्प्रतिज्ञाशेषतया योजयति ॥ **यद्वेति** । स इत्यादि भाष्ये तथाशब्दो न श्रुतेरर्थानुवादः किंतु श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ **तथाशब्द इति** ।

त्ये

उपेत्येतावन्मात्रस्य श्रुत्यंतरोपदर्शकत्वमंगीकृत्य तथाशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः । इदानीं स इत्यादि संपूर्णस्य भाष्यस्य श्रुत्यर्थानु-वादकत्वमभिप्रेत्य इमांल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्निति उपेत्यैतत्संगृहीतश्रुतिशेषार्थानुवादरूपतामाभिप्रेत्याशेषभोगान्भुंक्त इति पूर्वप्रकृतपरामर्श-कतया तथाशब्दं व्याचष्टे ॥ **उपेत्य तथाऽशेषान्भोगान्भुंक्त इति वेति** । यत्तत्परमित्यादिभाष्यं न केवलमर्थतः श्रुतिमात्रपरिग्राहकं किंतु परकीयतच्छ्रुत्यपव्याख्यानानिराकरणपरं चेत्यभिप्रेत्यापव्याख्यानप्रकारोपदर्शनपूर्वकं तन्निरासेऽपि तद्व्यापारयति ॥ **य इत्यादिना** । न्वियमन्यथाप्रतीतिरेव कुतः । यथावत्प्रतीतिरेव किं न स्यादित्यतस्तत्सूत्रकृताऽस्यार्थस्य निराकृतत्वादित्याशयेन तन्निरासकं सूत्रं पठति ॥ **पराक्तं तु चेत्यादि** । इह टीकायां पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकमिति प्रायिकपाठः । पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकमिति क्वाचित्कश्च । तत्राद्ये भाष्ये गुणपूर्तिहेतोरित्यस्य वैय्यर्थ्यमाशंक्य श्रौतात्मशब्दव्याख्यानार्थत्वात्पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकत्वाच्च न वैय्यर्थ्यमित्याह ॥ **गुणपूर्तिहेतोरि-**

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तीत्यवतारः **कर्तव्यः** । द्वितीये यथास्थितश्रुतियोजनाप्रदर्शनेनैवान्यथाव्याख्यानानिरासासिद्धेर्गुणपूर्तिहेतोरिति भाष्यकारीयश्रौतात्मशब्दव्याख्यानस्य वैय्यर्थ्यमाशंक्य तत्प्रयोजनमाहेति द्रष्टव्यं ॥ **पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकमिति** । अनेन श्रुतौ स उत्तमः पुरुष इत्युक्तं पुरुषोत्तमत्वं कुत इत्याकांक्षायामात्मेत्युक्तं । तत्कथमस्य गमकत्वमित्यतो भाष्यकृता आत्मशब्दो व्याख्यातः । ततश्चात्मशब्देनास्य पुरुषस्य गुणपूर्त्यभिधानात् युक्तमस्य पुरुषोत्तमत्वमित्युपपाद्योपपादकभावेन पदद्वययोजना सूचिता भवति । ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेनानुरूपं शेषमाह ॥ **इति ज्ञायत इति शेष इति** । ननु सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यादिवाक्यैर्भगवद्वशत्वस्येव एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिभिस्तत्समीपप्राप्तेरप्यभिहितत्वाद्भगवद्वशत्वमात्रकथनं भाष्यकारीयमनुपपन्नमित्यतोऽस्य तत्समीपप्राप्त्युपलक्षकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **भगवद्वश इत्युपलक्षणमिति** । ननु भगवद्वशत्वतत्समीपप्राप्त्युक्तिमात्रेणैव मुक्तस्येश्वरभेदासिद्धेस्तावदेव भाष्यकृता वक्तव्यं । भोगकथनस्य तु क्वोपयोग इत्यत आह ॥ **अद्वैतवादिन इति** । कालोऽपीत्यपिशब्दस्य वैय्यर्थ्येन यथाश्रुतसंबंधाभावाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **असौ मोक्षसंबंध्यपीति** । नित्यसापेक्षत्वाद्देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिवत्समास इत्यभिप्रेत्य प्रतिज्ञावाक्यार्थमाह ॥ **जीवस्येत्यादि** । अप्यनुमेत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्याह ॥ **अनुमाऽपीति** । ननु प्रमाणशब्दस्य भावसाधनस्य नित्यनपुंसकलिंगत्वेऽपि भावसाधनताया अनुमानानां लिंग्यंशे प्रमितिरूपत्वाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽसंभवेन करणसाधनत्वावश्यंभावात् । करणसाधनस्य च तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन विशेष्यभूतानुमानालिंगवचनप्रसंगेन टिड्ढाण्णञित्यादिना ङीपि साति प्रमाण्यमिति भाव्यत्वात्प्रमाणमिति नपुंसकैकवचनानुपपत्तिरित्यतो यदत्र प्रमाणमिष्टं ते वेदा इत्यादिवत् यदत्र प्रमाणमिष्टं ता अनुमा इति प्रमाणमुद्दिश्यानुमानस्यैवात्र विधानात् । उद्देश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽ-

SGDF
Sri Gargeshwari ... Foundation

प्यानियतलिंगस्यैव विधेयस्योद्देश्यसमानलिंगतानियमात् । प्रकृते च विधेयसमर्पकस्यानुमाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेनोद्देश्यसमानलिंगत्वाप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मौलपदानुवादपूर्वकमुद्देश्यविधेयभावेन योजनामुपदर्शयति ॥ **मुक्तावपीत्यादिना** । ननु संसारे भेदाभेदांगकिारमते इदानींतनकालेऽप्यैक्यस्य सत्वाज्जीवस्य परेणैक्ययुतत्वाभावरूपसाध्यस्य तत्रासत्वाद्दृष्टांते साध्यवैकल्यमित्यत आह ॥ **ये प्रागिति** । भेद औपाधिकोऽभेदः स्वाभाविक इति भेदाभेदावुपेत्येत्यर्थः । ततश्च भेदाभेदवादिनं प्रत्यैक्याभावमात्रस्यासाधनात् ॥ जीवस्तु परेणात्यंताभेदयुक्तो न भवतीत्येव साधनादिदानींतनकाले ऐक्यसद्भावेन तदभावाभावेऽपि अत्यंताभेदाभावरूपसाध्यसद्भावात् न दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यमित्याशयेनाह ॥ **तथा चेति** ॥ **निष्कृष्टेति** । देहेंद्रियाद्युपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशव्यक्तिवचन इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । जीवशब्दस्य चेतनमात्रविषयत्व इत्यर्थः । पुनरिति । जीवशब्दस्य चेतनमात्रपरत्वे परिच्छेदशून्यचैतन्यस्यापि तेन प्राप्त्या तस्य ब्रह्मात्यंताभेदस्य संसारकालेऽपि सत्वेन तन्निषेधाभावात् साध्यवैकल्यरूपो दृष्टांतदोषः पुनरपि स्यादित्यर्थः । आसेत्यस्य प्रतिपदं भवेदिति। मौलस्यासेत्यस्य व्युत्पादनं तु यथा द्रौणेरुलूकं तु कृतमप्यास बोधकामिति युक्तिपादीयानुव्याख्याव्याख्यानावसरे टीकाकृतोक्तमत्रधेयं ॥ **पूर्ववदिति** । ऐक्यवादिनं प्रति प्रतिज्ञायामवधारणाविवक्षया भेदाभेदवादिनं प्रति च तत्र तद्विवक्षयेति पूर्ववदित्यर्थः ॥ **प्रयोगस्त्विति** । जीवो न कालांतरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते प्राक्तनोऽत्यंतभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यंतं भिद्यते नासौ कदाचिदपि तदैक्यमापद्यते । यथा घटः पटो नेति प्रयोगप्रकारो भोक्त्रापत्तेरित्येतदधिकरणीयनान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथंचन ॥ अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचनेत्येतदनुव्याख्याव्याख्यानावसरे अयमत्र प्रयोग इत्यादिना दर्शित इत्यर्थः ॥ **अनुमानसमुच्चय इति** । कथं च यः पूर्वमित्येतद्वाक्योक्तानुमानस्य कालोऽप्यसौ नैक्ययुतः

परेणेति पूर्ववाक्योक्तानुमाने न जीवब्रह्मणोर्भेदः सतोर्भेदिनोर्न निवृत्तिमान् भेदत्वात् स्तंभकुंभादिभेदवत् इति पूर्ववाक्योक्तानुमानेन च समुच्चय इत्यर्थः । पूर्वमतद्भूतस्य तद्भावादर्शनेनोक्तानियमस्यातीते व्यभिचाराभावप्राप्तावपि वर्तमानानागतयोर्व्यभिचारः स्यादेवेत्यतोऽत्रातीते तन्निषेधस्य वर्तमानानागतयोरपि तन्निषेधोपलक्षणत्वान्न तत्राप्युक्तानियमस्य व्यभिचार इत्याशयेन व्याचष्टे ॥ **न च दृश्यत इत्यादि** । येन सता वस्त्वंतरेणैकीभूतं न भवतीति किमिति तात्पर्यं वर्ण्यते। यद्घटादिकं वस्तु यत्पूर्वं नाऽभूदिति यथाश्रुतमेव किं न स्यादित्यत आह॥ **एतेनेति** । येन सता वस्त्वंतरेणेति विशेषणदानेनेत्यर्थः ॥ **समुच्चय इति** । पूर्वं निरस्तभास्करादिमतेन सहास्य मतस्य समुच्चय इत्यर्थः । उक्तमर्थमाक्षिपति ॥ **कुत इति** । इति च मतं युक्तिं नैवैतीत्येतत्कुत इत्यर्थः । किं श्रुतिविरुद्धत्वादुत कालोऽप्यसौ नैक्ययुत इति पूर्वानुमानविरुद्धत्वात् किंवा कथं च यः पूर्वमसावित्युक्तानुमानविरुद्धत्वादिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **उदाहृतेति** । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेत्यादीनामित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **अनुमानस्य चेति** । दृष्टांतीकृतेनेदानींतनकालेऽपि जीवस्य परैक्यसद्भावेन तदभावरूपसाध्यासिध्या दृष्टांते साध्यवैकल्येनाद्यानुमानस्याभासत्वादित्यर्थः । न चात्यंताभेदाभावस्य साध्यत्वेनाभेदाभावमात्रस्यासाध्यत्वात् अभेदसद्भावेन तदभावाभावेऽपि भेदाभेदवादिनाऽत्यंताभेदानभ्युपगमेन तदभावरूपसाध्यस्य दृष्टांते सद्भावान्न साध्यवैकल्यमिति वाच्यं । संसारे भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यंताभेदवादिनः प्रति तत्साधनावसरेऽपि संसार इव मुक्तावपि भेदाभेदावभ्युगच्छतो यादवप्रकाशादीन्प्रति अत्यंताभेदाभावसा[illegible]ने सिद्धसाधनत्वप्रसक्त्यैक्याभावमात्रस्यैव साध्यत्वावश्यंभावेन दृष्टांते साध्यवैकल्यस्य वज्रलेपत्वादित्याशयात् । न तृतीय इत्याह ॥ **द्वितीयस्य चेति** । प्राक्तनोऽत्यंतभिन्नत्वादिति तृतीयानुमानस्येत्यर्थः । सिद्धसाधनतामुपपादयति ॥ **अतद्भूतस्येति** । पूर्वमत्यंताभेदशून्यस्येत्यर्थः ॥ **तद्भावनिरास-**

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

हेतोरिति । तदत्यंताभेदनिरासहेतोरित्यर्थः । सिद्धसाधनत्वादित्युपलक्षणं । प्राक्ततोऽत्यंतभिन्नत्वाभावेन हेत्वसिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यं । यद्वा हेत्वसिद्धेरत्र वक्तुं शक्यत्वेऽपि प्रथमप्राप्तत्वात्प्रतिज्ञाश्रयदोषस्य सिद्धसाधनत्वमात्रोद्भावनमिह टीकायां कृतमिति द्रष्टव्यं । बौद्धमतस्य भ्रमजत्वासंभवात्तत्संग्रहायाह ॥ **उपलक्षणमेतदिति** । शिष्टं स्पष्टं ॥ **समर्थितमिति** । तत्तद्वाद्युक्तमोक्षस्वरूपनिराकणपूर्वकं कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिरित्यादिना स्वोक्तमोक्षस्वरूपसमर्थनेनेति शेषः ॥

औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदार्ढ्यं च निजस्वभावः ॥ स्वातंत्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ व्यवस्थितिस्त्वविशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणां ॥ विभक्तता चात्वरयैव सिद्धिर्विपक्षसंप्राप्तिविरोधहेतवः॥ सुशाषयता शश्वदतिप्रसिद्धिर्विवेकविन्यासविचारसंज्ञाः ॥ नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च विपक्षतर्काः समतीतपादे ॥ महाफलत्वं प्रविविक्तता च संग्रिग्रहः साधनमाप्तकृत्यं ॥ विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयगाः स्वपक्षे ॥ व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थक्लृप्तिः सुदार्ढ्यं परतंत्रता च ॥ समानधर्मः कृतशेषता च लोकोपमापूर्वमतानुसाराः ॥ विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमा विशेषः ॥ कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः सिद्धांतनिर्णीतिविशिष्टहेतवः ॥

सु०—इदानीमेतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीर्विवक्षुः प्रसंगात्सिंहावलोकनेन पूर्वपादद्वययुक्तिकथनपूर्वकमस्मिन्पादे चाह ॥ औदार्यमिति । चतुर्थपादे तृतीयाध्यायस्य पूर्वपक्षयुक्तय इति शेषः । विपक्षसंप्राप्तिकृतां निरोधाः१ पूर्वपक्षसंप्राप्तिं कुर्वतीनां युक्तीनां निवारका हेतवः । विपक्षसंप्राप्तिविरुद्धहेतव इति क्वचित्पाठः । तत्र संप्राप्तिशब्दः करणसाधनः । समतीतपादे ॥ ६७ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Vedic Foundation

सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीं ॥ तया सुपर्णं स हि तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥ इंद्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी ॥ उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥ भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन प्राप्येंद्रमेतेन सुपर्णपत्नीं ॥ विशंति ये मनवो राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्र गता महेंद्रं ॥ आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य तेनैव यातः पुरुहूतदेवं ॥ सनादयो यतयः काममेव विशंति शिष्टा अपि हव्यवाहं ॥ वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले ॥ तमेव सर्वे पितरः सुरानुगाः सर्वे कुबेरं स च सोममेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशंत्यभीक्ष्णं भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुंजते ॥

इहेंद्रादिचतुष्टये सोमस्य भूतेष्वपां च वायुप्रवेशे निर्णयः । प्राग्गिरिजां रुद्रमित्युक्तं । इदानीं च गिरं वायुमिति । एते चत्वारः शब्दाः प्रसिद्धपदार्थका इति प्रतीतिं वारयितुमाह ॥ उमेति । उमागिरीशाविति भारतीराविंत्यपि ईरः समीरः । वागित्येतत्पर्यायसमुदायो गृह्यते । प्रतीतार्थत्वे किं बाधकमित्यत उक्तं ॥ विमुक्तकाल इति । विमुक्तिप्रतिपादनावसरे । एतेनोमादीनां चतुर्णामिह जन्मनि मुक्त्यभावादिति बाधकं सूचितं भवति । वेदवाक्यानुसारिणो वयमपि तथैव प्रयुक्तवंतः स्म इति भावः । उमादिशब्दानां वारुण्यादिवृत्तौ किं निमित्तमित्यत आह ॥ त एवेति । यद्यस्मात्त उमाद्या एव तत्पदं वारुण्यादिपदमुत्तरकल्पे प्राप्नुवंति तस्मादिति पूर्वेणसंबंधः । अनेनोमात्वादीनां वारुणीत्वादीनां चैकद्रव्यसंबंधो लक्षणाबीजमित्युक्तं भवति । प्रसिद्धपदत्यागेनाप्रसिद्धपदप्रयोगे किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ तत्काल इति । तत्काले उमात्वादिकाले । एतानुमादीन्देवान् । ब्रह्मकाले तेषामेव वाय्वादीनां ब्रह्मत्वादेः काले । एतान्वारुण्यादीन् । चो यस्मादित्यर्थे । इति तस्मात् । वाग्वेदवाणी । तादृशतामुमादिशब्दवत्तां । एत- त्व

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दुक्तं भवति । यो यस्मिन्नतिपरिचयवांस्तस्याश्रमांतरप्राप्त्यादिना नामांतरे प्राप्तेऽपि तदभिज्ञास्तं प्रति तं पूर्वनाम्नैव व्यवहरंतीति लोके सुप्रसिद्धं । तथाऽत्रापि प्रयोग इति किं प्रयोजनान्वेषणेनेति । इदानीं गरुडमार्गमाह ॥ सूर्य इति । अग्नियुक्त इत्यनेनाग्नेः सूर्ये लय इत्युच्यते । अनेनाग्निरिंद्र इति श्रुतिः परंपरापेक्षेत्युक्तं भवति । एतद्रतो वाणीगत एव । एतेनेंद्रादिष्विंद्रादित्यबृहस्पतीनां भूतेषु तेजसो वायौ लयो विवृतो भवति । नन्वेतदिंद्र उमायामुमा रुद्रे विलीयत इति श्रुतिविरुद्धं । उमारुद्रशब्दयोः स्वार्थपरित्यागेऽपि वारुणीशेषपरतया व्याख्यातत्वादित्यत आह ॥ इंद्रेति । यदातदाशब्दावधिकरणमात्रस्योपलक्षकौ । यत्र श्रुतावत्रोमायामिंद्रप्रवेश उच्यते । तस्याश्चोमाया रुद्रे । सुपर्णपत्न्येव । गिरीशनाम्ना गिरीशपर्यायेण । सौपर्ण्यामिंद्रलयस्य बलवछ्रुतिसिद्धत्वादिति हिशब्दः । अत्र पदसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । अधुना तानि पर इत्युक्तानां हिरण्यगर्भे लयप्रकारमाह ॥ भृग्वादय इति । सुपर्णपत्न्याः सुपर्णे लयः सिद्ध एव । इंद्रपर्यंतमेव वक्तव्येऽधिकवचनमुक्तदार्ढ्यार्थं । एवमुत्तरत्रापि । ये मनवो वैवस्वताद्याः ये च राजमुख्याः प्रियव्रताद्यास्ते स्वायंभुवमनुं प्रविश्यात्र स्वायंभुवे मनौ गता वर्तमाना महेंद्रं । विशंतीत्युभयत्र संबध्यते । भूतेषु पृथिव्याकाशयोर्लयप्रकारो वक्तव्यस्तमाह ॥ आकाश इति । वायुभूतस्य मुख्याभिमानी प्रधानवायुरित्युक्तं । अमुख्याभिमानिनस्तु शक्रं मरुद्गणा इति लयो वक्ष्यते ॥ सनादय इति । सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः । तस्य कामावतारत्वात् । कामस्य तु वारुण्यामुक्त एव लयः । शिष्टा उक्तेभ्यः । एतेनाग्नौ सर्वे देवा विलीयंत इत्यस्य विषयो दर्शितः । अस्यापवादमाह ॥ वर्णाश्रमेति । एतत्प्रसंगान्मुक्तौ प्रवेशमात्रमुक्तं न तु देहलयः । तेषामुत्क्रमणस्य विद्यमानत्वात् । वर्णाश्रमाचाररता इत्यनेन

आनंदसुव्यक्तिरमुत्र तेषां भवत्यतश्चेष्टत एव निर्गताः ॥ क्रीडंति भूयश्च समाविशंति तानेव सायुज्यमिदं वदंति ॥ सायुज्यहीनास्तु लये तु सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशंति सृष्टौ ॥ बहिश्च निर्यांति ततोन्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ॥ उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च सर्गक्रमतो विपर्ययः ॥ मुक्तौ लये यद्वदथो लयश्च विपर्ययेणेत्यवदद्गिरां प्रभुः ॥ लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेषेण च यं वदिष्यति ॥

मनुष्याणां मुक्तौ वर्णाश्रमवत्त्वमस्तीति सूचयति । धर्मस्य तु स्वायंभुवे मनौ लय एव । काले मोक्षकाले । सर्वे पितरस्तं धर्ममेव संयान्ति । सर्वे सुरानुगा गंधर्वाद्याः कुबेरं । उपसंहराति ॥ विमुक्तीति । एवं सर्वे यथोक्तप्रकारेण विमुक्तिकाले प्रविशंत्युत्तमानिति शेषः । न केवलं प्रविशंति किं तर्हीत्यत आह ॥ अभीक्ष्णमिति । आविष्टग्रहवदित्यर्थः । किमनेन प्रवेशेनेत्यत आह ॥ आनंदेति । अमुत्रोत्तमेषु प्रवेशेन । प्रविष्टानां पुनर्निर्गमोऽस्ति न वेति शंकायामाह ॥ अतश्चेति । अत एभ्य उत्तमेभ्यो निर्गताश्चेति संबंधः । इष्टमिच्छा । नपुंसके भावे क्तः । निर्गतानां पुनः प्रवेशोऽस्ति नवेत्यत आह ॥ भूयश्चेति । तान्पूर्वप्रविष्टानेव । नन्वेवंविधा मुक्तिः क्वापि नोपलब्धेत्यत आह ॥ सायुज्यमिति । वदंति पुराणादीनि । सयुजां भावो हि सायुज्यं । किमिदं सायुज्यं सर्वेषामस्ति । नेति ब्रूमः । तर्हि सायुज्यहीनानां कीदृशी वृत्तिरित्यत आह ॥ सायुज्येति । लये तु लय एव । विशंत्युत्तमान् । बहिस्तेभ्यः । एतत्सायुज्यभाजामपि समानमिति नेत्याह ॥ तत इति । ततो लयकालात् । नन्वेतत्सर्वं कुतः प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह ॥ उक्तमिति । अस्यास्मिँल्लय इत्युक्तं समस्तं । परमश्रुतिश्च विस्तरभयान्न पठिता । चशब्द उत्तरवाक्येन संबध्यते । प्रमाणांतरमाह ॥ सर्गेति । मुक्तौ सर्गक्रमतो विपर्यय इति । यो यस्माज्जातस्तस्य तस्मिन्मुक्तिरिति तावदंगीकरणीय-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

उक्तश्च विंबः प्रतिबिंबभावः पैंगिश्रुतावुक्तलयानुसारतः ॥ बिंबे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदा॥ तेजोभिधां तु श्रियमाप्य विष्णुमग्रे ततः पुत्रतयैव वायुः ॥ आप्तः प्रसूतः पुनरेव विष्णुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेत्र तिष्ठति ॥ सर्वेऽपि ते मुक्तगणा अमंदसांद्रं निजानंदमशेषतोपि ॥ भुंजंत एवासत ईशदेहे लयेथ सर्गे बहिरेव यांति ॥ प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं मरुद्गणाः पारिषदास्तथैव ॥ सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्यास्तुरश्रुतिर्हीत्थमियं विमुक्तिः ॥ छ ॥ छ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥ छ ॥

मित्यर्थः । एतच्चापवादाभावे सतीति ज्ञेयम् । तथाच न्यायविवरणे । कुत एतदित्यत आह ॥ लय इति । साधारणप्रलये सर्गक्रमाद्विपर्ययस्य सत्वादिति भावः । एतदपि कुत इत्यत आह ॥ अथो इति । अथो शब्दोऽर्थांतरे । विपर्ययेण सर्गक्रममपेक्ष्य । अवददुपपादितवान् । गिरां वेदवाचां प्रभुः सूत्रकारः । यथा विपर्ययेण तु क्रमोत उपपद्यते चेति। लये सृष्टिक्रमतो विपर्ययश्चेन्मुक्तौ तथा भाव्यमित्यत्र किं नियामकमित्यत आह ॥ लय इति । यतः कारणात्सुराणां लय एवेयं मुक्तिर्न तु मनुष्याणामिव प्रागेव देहादुत्क्रांतिः । तस्मादुक्तं युक्तं । सामान्यविशेषभावान्न साध्याविशिष्टतादोषः । सर्गश्चोक्तानुगुण एव श्रुत्यादिसिद्ध इति भावः । ननु प्राङ् मुक्तानां भोगादिकं समर्थितं । इदानीं तूच्यते लय एव मुक्तिरिति । तत्कथं पूर्वापरविरोधो न भवतीत्यत आह ॥ भोग इति । विशेषेण देवपदादप्यतिशयेन । देहहानिलक्षणा मुक्तिर्लयान्न विशिष्यत इत्युक्तं न तु सर्वाऽपीति भावः । अत एव प्रागियमित्युक्तं । भोगश्च मुक्तिरिति सूत्रकारानुक्तं कस्मादुपसंख्येयमित्यत आह ॥ यमिति । यं भोगं चतुर्थपादे सूत्रकारो वक्ष्यति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ॥ प्रधानवायुरिस्त्वह वायुनामा भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या ॥ यस्माच्छ्रुतौ पवते चेति भूरिप्रोक्तो यतो भूतमानी च सोपि ॥ महामानी त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोपि ॥ ५ ॥

निरंतरातीतपादे । स्वपक्षे सिद्धांतविषये । निर्णयगा निर्णयहेतवः सुयुक्तयः । पूर्वमतानुसारा युक्तयोऽस्मिन्पादेऽनुस्त्रियंत एता- अ
भिरित्यनुसाराः । सिद्धांतनिर्णीतिर्विशिष्टहेतवः ॥ छ ॥ ॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ अत्राग्नौ सर्वे देवा विलीयंते । भूतेषु देवा विलीयंते इति श्रुतिद्वयविप्रतिपत्त्या किमग्नावेकस्मिन्सर्वे देवा विलीयंते उत पंचस्वपि भूतेष्विति संशयेऽग्नावेकस्मिन्नेव सर्वेषां देवानां लयः । अग्निश्रुतेर्निरवकाशत्वात् । भूतश्रुतेस्तु सावकाशत्वात् । एकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां च लयेऽग्नेश्च वायौ वायोराकाशे सति भूतेष्विति बहुवचनोपपत्तेरिति प्राप्ते सिद्धांतितं। नैकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां देवानां लयः। किंतु पंचस्वपि भूतेषु। कुतः। पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयंते (मृत्यवः) ऋभवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुते आकाशे विनायका विलीयंत इति श्रुती यथायोगं पंचस्वपि भूतेषु देवानां लयं दर्शयतो हीति । अत्र वायाविंद्र इति वायुशब्दो भूतवायोरप्रधानस्य वाचको विवक्षित इति प्रतीयते । पृथिव्यादिसंकीर्तनेन
प्र भूतप्रकरणात् । सूत्रकृता च सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे गृहीतेयं श्रुतिः । भूतेषु तच्छ्रुतेरित्युपक्रमात् । ततोऽप्यप्रधानो वायुरिति प्रतीतिनिवारणायाह ॥ प्रधानेति । तुशब्दोऽवधारणे । इह श्रुतौ भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपीति शंकाबीजानुवादः । भूतेषु लयं वक्ष्यामीत्याशयेन श्रुत्या प्रोक्तं यत्पृथिव्यादिकं तद्गतोऽपीति । यद्वा भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुति-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वाक्यं तद्गतोऽपीति । कुतो युक्त्या उत्तमानामिंद्रादीनामधमे भूतवायौ लयानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रधानवायावपि कथमिंद्रादीनां लयोपपत्तिरित्यत आह ॥ **यस्मादिति** । यस्मात्कारणात्सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवत इति श्रुतौ चशब्दादन्यास्वपि श्रुतिषु प्रधानवायुर्भूरिभूरित्वेन सकलजीवोत्तमत्वेन प्रोक्तस्तस्मात्तमिंद्रिंद्रादीनां प्रलयोपपत्तेः प्रधानवायुस्त्विह वायुनामेति संबंधः । यद्वा एष वै ब्रह्म योऽयं पवते तमेताः पंच देवताः परिम्रियंते विद्युद्वृष्टिश्चंद्रमा आदित्योऽग्निरिति श्रुतिरत्र विवक्षिता । तत्र भूरि स्पष्टं सूर्यादीनां संहर्ता प्रोक्त इति । एवं तर्हि भूतप्रकरणबाधः स्यादित्यत आह ॥ **यत इति** । न केवलमप्रधानवायुः किंतु स प्रधानवायुरपि भूतमानित्वाद्भूतनामा चेति चार्थः । अतः प्रकरणविरोधाभावात्प्रधानवायुरेवेह वायुनामेति । उक्तमेव प्रपंचयति ॥ **महामानीति** । महांश्चासौ मानी चेति मानी सर्वाभिमानीति यावत् । यथा समस्तराष्ट्राधिपती राजा तदंतर्गतस्य ग्रामकस्याधिपतिर्भवत्येवं सर्वाभिमानी प्रधानवायुरल्पस्य वायोर्भूतस्याभिमानी भवेदेव । तच्छब्देन भूतशब्देन । न केवलं वायुशब्देनेत्यपेरर्थः ॥ छ ॥ ४ । २ । ५ ॥ छ ॥

टि०—॥ **विवक्षुरिति** । अन्यथा व्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञाव्याघातप्रसंगादिति भावः । पूर्वपादद्वयपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तिकथनस्यात्रासंगतिमाशंक्य परिहराति ॥ **प्रसंगादिति** । तत्रैवानुक्तौ निमित्तमाह ॥ **सिंहेति** । उक्तयुक्तीनां पूर्वपक्षयुक्तित्वस्य भाष्यारूढत्वासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयाति ॥ **पूर्वपक्षेति** । ननु सिद्धांतहेतूनां पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिविरुद्धत्वेऽपि न विपक्षसंप्राप्त्या विरुद्धत्वमिति न तद्विरुद्धत्वोक्तिर्युक्तेत्यतोऽत्र विपक्षः संप्राप्यतेऽनयेति संप्राप्तिशब्दस्य करणसाधनतया पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिपरत्वेन पूर्वपक्षकोटिपरत्वाभावात् सिद्धांतहेतूनां च तद्विरुद्धार्थत्वा-

नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तत्रेति** । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादस्यापि समतीतपादत्वात्तत्प्रतीतिनिरासायाह ॥ **निरंतरेति** । अव्यवहितेत्यर्थः । पक्षशब्दार्थकथनपूर्वकं सप्तम्यर्थमाह ॥ **स्वसिद्धांतेति** । युक्तीनाममूर्तत्वेन निर्णयगमनस्यासंभवादाह ॥ **निर्णयहेतव इति** । अनेन निर्णयगत्वं निर्णयसंबंधित्वमात्रं । तच्च हेतुत्वेन युक्तीनामप्यस्तीति नानुपपत्तिरित्युक्तं भवति । युक्तीनां पूर्वमतानुसारताऽनुपपत्तिमाशंक्याह ॥ **अनुस्रियंत इति** ॥ **निरवकाशत्वादिति** । अप्स्वावित्येकवचनश्रुतियुक्ततयेति शेषः । ननु बहुवचनश्रुतियुक्तत्वाद्भूतश्रुतेरपि निरवकाशत्वमेवेति कथं निर्णय इत्यतस्तस्याः सावकाशतामुपपादयाति ॥ **एकस्मिन्निति** ॥ **शंकाबीजेति** । भूतप्रकरणादिरूपशंकाबीजेत्यर्थः । तदुभयानुवादतामेव दर्शयाति ॥ **भूतेष्वित्यादिना** ॥ **यद्वेति** । पूर्वोदाहृतश्रुतौ वायोरुत्तमत्वोक्त्या तत्रेंद्रादीनामार्थिको लयलाभः । अत्र तु पक्षे वायाविंद्र इत्यादौ निर्दिष्टानां केषांचित्साक्षादेव तत्र लयोक्तिरिति पक्षयोर्भेदोऽवधेयः । नन्वनेन महत्तत्त्वाभिमानित्वप्राप्तावपि न सर्वाभिमानित्वप्राप्तिरिति विवक्षितासिद्धिरित्यतो भवेदेवं यद्यत्र महतोऽभिमानीति षष्ठीतत्पुषो विवक्षितः स्यात् । न चैवं । किंतु समानाधिकरणसमास एव । तथा च परमधार्मिक इत्यादौ धर्मेण परमत्वलाभवदत्रापि संनिधानादाभिमानित्वेनैव महत्त्वलाभात्सर्वाभिमानित्वासिद्धिरित्यभिप्रेत्य समानाधिकरणसमासमाह ॥ **महांश्चासाविति** ॥ **ग्रामस्येति** । अल्पार्थे कप्रत्ययविधानादल्पस्य ग्रामस्येत्यर्थः ॥ छ ॥ ४ ॥ २ ॥ ६ ॥ छ ॥

॥ ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥ **तस्मिंल्लयं यांति भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन स एव विष्णौ ॥ इंद्रादीनां तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यत् ॥ तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य तयैव रुद्रं सह तेन वार्णीं ॥ तया पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यांति समस्तजीवाः ॥ सोमस्तु वारीशयुतोनिरुद्धं विशत्यसौ कामममसौ तु वार्णीं ॥ सा शेषदेवं सगिरं च सैव वायुं विशत्यंज इतीह निर्णयः ॥ उमागिरीशा-**

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

विति भारतीराविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति ॥ अहींद्रपत्नीमहिपं विरिंचपत्नीविरिंचं च विमुक्तिकाले ॥ त एव यत्तत्पदमाप्नुवंति तत्काल-
पतान्समुपास्य जीवाः ॥ ब्रह्मत्वकाले प्रविशंति चैतानिति स्म वाक्याद्दशतामुपैति ॥

सु०—॥ ॐ तानि परे तथा ह्याहेति सूत्रं ॐ ॥ अस्यार्थः । तानि भूताभिमानिप्रभृतीनि दैवानि परे परमात्मनि लीयंते तथा ह्याह श्रुतिरिति । अत्र सर्वेषां देवानां परमात्मनि साक्षाल्लयः प्रतीयते । तत्परिहाराय भाष्यं । प्राणद्वारेणेति । तत्रापि प्राणे सर्वेषां साक्षाल्लयः प्रतीयते । अतो विस्पष्टं व्याचष्टे ॥ तस्मिन्निति । अशेषक्रमाविरोधेन श्रुत्याद्युक्तं सर्वं क्रममनु-सृत्य । भूतानि भूतादीनि दैवानि तस्मिन्प्रधानवायौ लयं यांति । स एव विष्णौ लयं याति । यश्च वायाविंद्र इति श्रुताविंद्रादीनां प्रधानवायौ लयोऽभिहितः सोऽपि न साक्षादित्याह ॥ इंद्रादीनामिति । तत्र प्रधानवायौ । विशेषादिति तृतीयार्थे पंचमी । विशेषवाक्येन प्रोक्तमनुसृत्य व्याख्यातव्यः । न त्वन्यव्याख्यानं साक्षात्तत्र लय इति । विशेषवाक्यविरोधादिति भावः । तमेवक्रमं संक्षेपेण तावदाह ॥ तस्मादिति । विशेषप्रमाणस्य सर्वथाऽनुसर्तव्यत्वादिति भावः । अत्र गिरिजाशब्दो वारुणीसौपर्णीपरो व्याख्येयः । तथा रुद्रशब्दः शेषगरुडपरः । तथा च वक्ष्यति । तया गिरिजया सहैव रुद्रं प्राप्य पतिं वाण्याः । समस्तजीवा इत्यस्यैव विवरणमशेषा इति । यद्वा रुद्रं प्रविशंतीत्यध्याहारेण व्याख्येयं । अस्यैव विवरणमुत्तरवाक्यजातं । तत्र वायाविंद्र इति श्रुतावुक्तानामिंद्रादीनां चतुर्णां पृथिव्यादीनां भूतानां च क्रमेणैव वायौ प्रवेश इति यदुक्तं तत्तावत्प्रपंच्यते । इह द्वौ मार्गौ शेषमार्गो गरुडमार्गश्च । तत्र शेषमार्गमादावाह ॥ सोमस्त्विति । वारीशयुत इत्यनेनाब्देवताया वरुणस्य सोमे लय इत्युच्यते ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मुक्तित्वेन सः । प्रमाणांतरं चाह ॥ उक्तश्चेति । बिंबप्रतिबिंबभावो देवानामुक्तलयानुसारत इति यस्मिन्यस्यास्माभिर्लय उक्तः स बिंबोऽपरः प्रतिबिंब इत्युक्तमस्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ बिंब इति । मोक्षानंतरमपि सर्वदा । एतदुत्तरत्रोपयोगि । प्रसंगादिहोक्तं । यद्यस्मान्मुक्तौ प्रतिबिंबस्य बिंबे लयो नियतः प्रप्रमाणप्रसिद्धः तानि चान्यत्र पठितानि । तस्मादुक्तं युक्तमिति । यदुक्तं सर्वेषां भूतानां प्राणे लयस्तस्य विष्णाविति तदसत् । प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतिविरोधात् । बिंबे प्रतिबिंबस्य लय इति चासत् । न हि प्राणस्तेजोभूतस्य प्रतिबिंब इत्यत आह ॥ तेजोऽभिधामिति । वायुः प्रलये तेजोभिधां श्रियमाप्य तत्र लीनो भूत्वा विष्णुमाप्तः । सृष्टिकाले जातेऽग्रे सर्वेभ्यः पूर्वं ततो विष्णोः पुत्रतया हिरण्यगर्भत्वेन प्रसूतः । पुनरेव प्रलये मुक्तौ विष्णुं प्रविश्यात्र विष्णौ तिष्ठति । इदमुक्तं भवति । तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वान्नोक्तविरोधः । एवं तर्हि विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेतीति श्रुतेर्वायोः संसारप्रसंग इति चेन्न । इष्टत्वात् । हिरण्यगर्भत्वेन पुनर्जननांगीकारात् । एवमपि ब्रह्मविदो मुक्त्यभावप्रसंग इति चेन्न । हिरण्यगर्भत्वानंतरं मुक्तिस्वीकारादिति । इदं च प्राणशब्दस्य वायुवाचित्वपक्षमादायोक्तं । हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे तु भाष्योक्तं द्रष्टव्यं । मुक्तानां स्वस्वोत्तमदेवताः प्रविश्यावस्थानमित्युक्तं । नैतावदेव । किंतु भगवत्प्रवेशोऽप्यस्ति । उक्तश्च भोगो नानंदस्य जनकः किंतु व्यंजक एव । आनंदस्तु स्वरूपभूत इत्याह ॥ सर्वेऽपीति । सर्वेऽपीत्युक्ते देवानां प्रकृतत्वात्त एवेति प्रतीतिं वारयितुमशेषतोऽपीत्युक्तम् । भुंजंतोऽनुभवंतः । शिष्टा हव्यवाहमित्यस्यापवादांतरमाह ॥ प्रयातीति । निर्ऋतिस्तु धर्मं प्रयाति । मरुद्गणाः शक्रं प्रयांति । तथाशब्दः समुच्चये । पृतनाधिपाद्या विष्वक्सेनाद्याः सर्वे भगवतः पार्षदा अनिरुद्धं प्रयांति । देहलयार्थमिति शेषः । अनिरुद्धस्य तु कामे लय उक्त एवेत्येवार्थः । अत्र प्रमाणमाह ॥ तुरेति । अत

एवैतत्तत्रैव नोक्तं परमश्रुतावनुक्तत्वात् । पादार्थमुपसंहरति ॥ **इयमिति** । देवादीनां देहलयरूपा विमुक्तिरुक्तेति ॥ ४।२।७ ॥

॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्यायेऽत्रोत्क्रमणचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४-२ ॥

टि०-मूले भूतानीति बहुवचनमाद्यर्थे भूतादिपदं चाभिमानिदेवतापरं प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयंत इत्यादिभाष्यादित्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे ॥ **भूतानि भूतादीनि दैवानीति** ॥ **तमेव क्रममिति** । तस्मादशेषा इत्यादिना वक्ष्यमाणं सर्वं क्रममित्यर्थः । विशेषात्प्रोक्तमित्यत्र करणत्वाद्विशेषस्य विशेषेणेति तत्र तृतीयया भवितव्यं । पंचमी तु कथमित्यत आह ॥ **तृतीयार्थ इति** । सुपां सुलुगिति स्मरणादिति भावः । विशेषपदं च योग्यत्वाद्विशेषवाक्यपरमित्याह ॥ **विशेषवाक्येनेति** ॥ **न त्वन्यद्व्याख्यानमिति** ❋ निषिद्धं व्याख्यानमेवोपदर्शयति ॥ **साक्षात्तत्र लय इतीति** । कुतो नेत्यत आह ॥ **विशेषेति** ॥ **तावदिति** । सोमस्त्वित्यादिना विस्तरस्याप्युच्यमानत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** । उमागिरीशावपि भारतीरावित्यादिना गिरिजारुद्रशब्दयोर्वारुणीशेषपरत्वं । इंद्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नीत्यादिना च तयोः सुपर्णसुपर्णीपरत्वं च वक्ष्यतीत्यर्थः । तयेत्यत्र रुद्रं सहेति वक्ष्यमाणसहशब्दस्यान्वयं तेन चावधारणस्यान्वयं चाभिप्रेत्याह ॥ **गिरिजया सहैवेति** । तया पतिं प्राप्येति प्राप्यशब्दस्य न यथाश्रुत एवान्वयः किंतु योग्यत्वाद्रुद्रमपीत्यभिप्रेत्याह ॥ **रुद्रं प्राप्येति** । ननु समस्तजीवा गिरिजां प्रविश्य तया सह रुद्रं प्रविश्य तेन सह वारुणीं प्रविश्य तया सह तत्पतिं प्राप्य हरौ लयं यांतीत्येतावतैव विवक्षितक्रमाभिधानात् अशेषा इत्यनर्थकमित्यतः समस्तशब्दार्थे प्राप्तसंकोचशंकापरिहारेण तद्विवरणरूपत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ **अशेषा इतीति** । क्रियांतराध्याहारमात्रेण वाक्यभेदमाश्रित्य कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्यसंभवेनागतिकविवरणत्वकल्पनमुचितमित्याशयेन क्रिया-

सर्व

॥७२॥

ध्याहारेण वाक्यभेदमाश्रित्याह ॥ **यद्वेति** । अनेनाशेषा गिरिजां प्रविश्य रुद्रं प्रविशंति । अनंतरं रुद्रेण सह वाणीं प्राप्य तया सह तत्पतिं प्राप्य हरौ समस्तजीवा लयं यांतीति वाक्यभेदेन योजनोक्ता भवति ॥ **अस्यैवेति** । तस्मादशेषा इति श्लोकोक्तस्यैव प्रमेयस्य सोमस्त्वित्याद्युत्तरवाक्यजातं विवरणमतो नानर्थक्यमित्युक्तं भवति । अतएववचनं प्राक् संक्षेपेणेत्युक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ **यदुक्तमिति** । इंद्रादीनां तत्र लय इत्यादिना तस्मिंल्लयं यांति भूतानीत्यादिना चेति शेषः ॥ **प्रागिति** । संक्षेपेण क्रमाभिधायके वाक्य इत्यर्थः ॥ **इदानीमिति** । सोमस्त्विति प्रपंचवाक्य इत्यर्थः । भारतीरावित्यत्रेति शेषः । योग्यत्वात्पूर्वत्रापि संबध्यत इत्याशयेनाह ॥ **उमागिरिशावितीति** । उमागिरीशावपीत्यपिशब्दस्य यथास्थितयोजनायां वैय्यर्थ्यमाशंक्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **इत्यपीति** । निर्दिष्टशब्दमात्रपरत्वे वाक्शब्दस्य तत्पर्यायशब्दसमुदायस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागेन परत्वालाभप्रसंगात् ❋ तल्लाभायाह ॥ **वागित्येतत्पर्यायेति** । किमनेन प्रसिद्धार्थत्वे बाधकमुक्तमित्यत आह ॥ **एतेनेति** ॥ **वृत्ताविति** । अमुख्यवृत्तावित्यर्थः । तस्याः शक्यसंबंधादिरूपनिमित्तापेक्षत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि किं प्रयोजनमिति शंकाया न परिहारः प्रयोजनानुक्तेरित्यतः प्रयोजनानुक्तावपि तदुपासनादिना तत्रातिपरिचयसूचनेन प्रयोजनानपेक्षत्वसूचनात्तत्परिहारोपपत्तिरित्याह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तस्येति** । यस्मिन्नित्युक्तस्येत्यर्थः । तदभिज्ञास्तत्परिचयाभिज्ञास्तं प्रति यः परिचयवांस्तं प्रतीत्यर्थः ॥ **तमिति** । यस्य नामांतरप्राप्तिस्तस्येत्यर्थः । यदातदाशब्दयोः कालरूपाधिकरणविशेषवाचकत्वात्तस्य च प्रकृतेऽसंभवादुपलक्षणया श्रुतिरूपाधिकरणपरतामाह ॥ **यदा तदेति** । एतदेव दर्शयति ॥ **यत्र श्रुताविति** । उमेत्येवेत्येवशब्दस्य वैय्यर्थ्यादिप्रसंगाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **सुपर्णपत्न्येवेति** । तावता गिरीशपदस्य सुपर्णपरत्वलाभेऽपि रुद्रशब्दस्य तदलाभान्नोमा रुद्रे विलीयत इति श्रुतिविरोधपरिहारसिद्धिरित्यत आह ॥ **गिरिशपर्यायेणेति** । प्रतीतार्थपरत्वे बाधकाभावान्न लक्षणया सुपर्ण्यादिपरत्वमित्यत आह ॥ **सौपर्ण्यामिति** । उमागिरी-

एव

अप्रसिद्धार्थ

मि

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

शपदयोः सुपर्ण्यादिषु वृत्तौ किं निमित्तं । न हि तेन विना लक्षणा संभवतीत्यत आह ॥ **अत्रेति** । ननु तथाऽपि हिरण्यगर्भे लयप्रकारानुक्तेः कथं तत्र लयमाहेत्यवतार इत्यतः सुपर्ण्याः सुपर्णेतरस्य च वाणीद्वारा हिरण्यगर्भे उक्तरीत्या लयस्य सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्दोष इत्याह ॥ **सुपर्णपत्न्या इति** । ननु तर्हि इंद्रपर्यंतमेव लयो वक्तव्यः स्यात् । इंद्रस्य सुपर्णपत्न्यादिद्वारेण हिरण्यगर्भे लयस्य सिद्धत्वादित्यत आह ॥ **इंद्रपर्यंतमेवेति** ॥ **एवमिति** । यत्र यत्राधिकवचनं दृश्यते तत्सर्वमुक्तदार्ढ्यार्थमित्यवगंतव्यामित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । सुपर्णपत्नीं विशंतीति पूर्वत्र महेंद्रं प्रविशंतीत्युत्तरत्र चेत्युभयत्र संबध्यत इत्यर्थः ॥ **उक्त एवेति** । काममसौ च वारुणीमित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अस्येति** । विशंति शिष्टा अपि हव्यवाहमित्यस्येत्यर्थः । मनुष्याधर्मा इत्येतावता पूर्तेवर्णाश्रमेत्यादितद्विशेषणानर्थक्यमाशंक्य तत्प्रयोजनमाह ॥ **वर्णेति** ॥ **लय एवेति** । न प्रवेशमात्रमित्यर्थः । सप्तम्यर्थेऽत्र लयं इत्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयन्योजयति ॥ **उत्तमेषु प्रवेशेनेति** ॥ **अत एभ्य इति** । यद्यप्येतत्तदोशित्युक्तत्वादत इत्येतद्दोरूपमित्येतेभ्य इति वक्तुमुचितं । तथाऽप्येतत्तदोशित्यत्रेदम इशित्यत इदम इत्यस्यानुवृत्तिरस्तीत्याशयेनैवमुक्तं । क्वाचित्तु एतेभ्य इत्येव पाठः । तत्र न किंचिदेतदित्यवधेयं । अतश्चेति चशब्दो न यथाश्रुतसंबंधः । किंतु भिन्नक्रम इति भावेनाह ॥ **निर्गताश्चेतीति** । मूले आद्यादित्वात्तृतीयांतात्तसिरित्यभिप्रेत्य कर्मसाधनताप्रतीतिनिरासाय भावसाधनतामाश्रित्येष्टशब्दं व्याख्याति ॥ **इष्टमिच्छेति** । अत्र टीकायामिच्छानुरूपमिति पाठः काल्पितः । मूलकोशेष्वदर्शनात् ॥ **नपुंसक इति** । एषणमिष्टमिति भावे क्त इत्यर्थः ॥ **वदंति पुराणादीनीति** । करणे कर्तृत्वोपचारेण समाधेयं ॥ **उत्तरवाक्येन संबध्यत इति** । सर्गक्रमत इत्युत्तरवाक्येन संबध्यत इत्यर्थः । वदंत्यनेनोत्तरवाक्योक्तस्यानुमानस्य प्रमाणांतरत्वसूचकश्चशब्द इत्युक्तं भवति । अत एव प्रमाणांतरमाहोति वक्ष्यतीति ध्येयं ॥ **तस्य तस्मिन्मुक्तिरितीति** । तस्य तस्मिंल्लय इत्यर्थः । तत्तदुत्पन्नानामेव यदि तत्र तत्र लयस्तर्हि वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयो न

धर्म

६

SGDF
Sri Gargeshwari Vedic Foundation

स्यादित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । कुतोऽस्य नियमस्यौत्सर्गिकत्वमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलय-स्थान एव लयोपपत्तेरिति न्यायविवरणेऽनुत्पादकेऽपि लयस्योक्तत्वाद्वरुणाद्यनुत्पन्नानामपि तदुत्पन्नाबादिदेवतासमानानामश्विप्रभृतीनां स्वसमानाबादि-देवतालयस्थाने वरुणादौ लयो नानुपपन्न इति भावः ॥ **साधारणप्रलय इति** । महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः ॥ **अर्थांतर इति** । मुक्तिरूपलयविशेषस्य सर्गक्रमापेक्षया विपरीतक्रमवत्त्वं प्रकृतोऽर्थः । ततोऽन्यद्यत्साधारणलयस्य सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वरूपमर्थांतरं तत्राथो शब्दो वर्तत इत्यर्थः । तथा च प्रकृतसुरमुक्तिभिन्नः प्रलयः साधारणो लय इत्युक्तं भवति ॥ **उपपादितवानिति** । अतो न तदुपपादनीयमिति भावः ॥ **किं नियामकमिति** । लयेत्यस्य सृष्टिक्रमतो विपर्ययेऽप्यदेवानामिव देवानामप्यन्यथैव मुक्तिसंभवादप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ **इयं मुक्तिरिति** । देहहानिलक्षणा मुक्तिरित्यर्थः । मनुष्याणामिवेत्यत्र मनुष्यशब्दो देवव्यतिरिक्तलक्षको न तु मनुष्यमात्रविषय इति प्रागुक्त-मत्रधेयं । नन्वेतावता देवा मुक्तौ सर्गक्रमविपरीतक्रमवंतो लये सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वात् संमतवदित्यनुमानमुक्तं भवति । तच्चानुपपन्नं । मुक्तेरपि लयत्वेन लयगताविपरीतक्रमेण लयगतविपरीतक्रमसाधने हेतुसाध्ययोरभेदेन साध्यावैशिष्ट्यापातादित्यतः साधारणलयसुरमुक्त्योः सामान्यविशेषभावाल्लयसामान्यगतसर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वेन हेतुना लयविशेषभूतसुरमुक्तौ सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वसाधनान्न साध्यावैशिष्ट्यमित्याशये-नाह ॥ **सामान्येति** ॥ **उक्तानुगुण एवेति** । लयक्रमविपरीतक्रमवानेवेत्यर्थः । तथाऽपि कथं पूर्वोत्तराविरोधपरिहार इत्यत आह ॥ **देहहानिलक्षणयेति** ॥ **अत एवेति** । सर्वस्या अपि मुक्तेर्लयाविशेषाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा मुक्तिरित्येव पूर्वत्र वक्तव्यतया इयमिति तद्विशेषणमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ **स इति** । स इत्यस्य पूर्वेण संबंधः । ननु मोक्षानंतरमपि चिदात्मनां भगवद्वशत्वमस्तीत्येतदत एवानन्या-धिपतिरिति चतुर्थपादीयाधिकरणप्रमेयमिति तत्रैवेदं वक्तुमुचितं । अत्र तु तत्कथनस्य का संगतिरित्यत आह ॥ **एतदुत्तरत्रेति** । अत्र

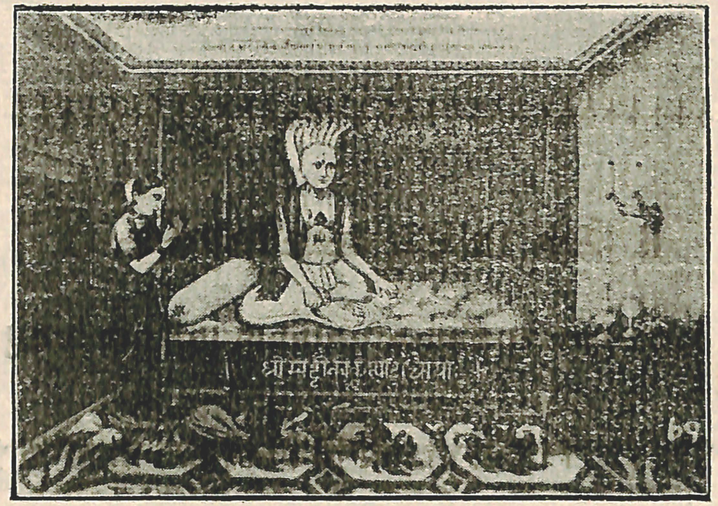
SGDF
Sri Gargeshwari Dinni Foundation

यद्यपि तथापीति पूरणीयं । ततश्च यद्यप्येतदुत्तरत्रोपयोगि तथाऽपि प्रसंगादिहोक्तिर्नानुपपन्नेत्युक्तं भवति ॥ **उक्तं युक्तमिति** । देवानां मुक्तेः सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वमिति यदुक्तं तद्युक्तमित्यर्थः ॥ **तेजोभूतस्येति** । तदभिमानिनोऽग्नेरित्यर्थः । तेजोभिधामिति तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वकथनमात्रेणैवोक्ताविरोधपरिहाराद्भाष्ये इतरांशवैयर्थ्यमित्यतस्तत्तद्यावर्त्यशंकाप्रदर्शनपूर्वकं तत्तदंशसार्थक्यं दर्शयन्नेवाभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **नोक्तविरोधइति** । प्रतिबिंबस्य बिंबे लय इत्युक्तस्य तथा सति प्राणस्य तेजोभूतप्रतिबिंबत्वात्तेजसि लयाभावप्रसंगरूपो विरोधो नेत्यर्थः । नन्वेतद्विरोधपरिहारेऽपि यदुक्तं प्राणस्य भगवति लय इति तत्तावद्गतमेव प्राणस्य तेजसि लयाभ्युपगमादित्यत आह । **इदं चेति** । प्राणस्य तेजसि लयोपपादनमित्यर्थः । तर्हि प्राणस्य तेजसि लयात्साक्षाद्भगवल्लयाभावप्राप्त्या तदुक्तिरनुपपन्ना स्यादित्यतो हिरण्यगर्भवाचकत्वाभिप्रायेण प्राणस्य भगवति साक्षाल्लयाभिधानमप्युपपन्नमेव । प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमिति भाष्योक्तरीत्या हिरण्यगर्भस्य तेजोभिधायां लक्ष्म्यां तत्प्राप्तिरूपलयस्याभ्युपगमेऽपि तत्र साक्षाद्देहलयस्यानभ्युपगमेन भगवत्येव तद्देहलयस्याविरुद्धत्वादित्याशयेनाह । **हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे त्विति** ॥ **अशेषतोऽप्युक्तमिति** । आद्यादिभ्य उपसंख्यानात्प्रथमांतात्तसिः । ततश्चाशेषा निःशेषा अपि देवा इत्यर्थलाभादुक्तप्रतीतिनिरासासिद्धिरिति भावः ॥ **अनुभवंत इति** । इति यावदिति शेषः ॥ **अपवादांतरमिति** । वर्णाश्रमाचाररता इत्यपवादस्योक्तत्वादपवादांतरमित्युक्तं । ननु च शक्रं मरुद्गणा इत्यपि प्रागेव किं नोक्तमित्यत आह ॥ **अत एवेति** । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **परमेति** । तुरश्रुत्युदितत्वेन तच्छ्रुत्यनुक्तत्वादेव तच्छ्रुत्युक्तक्रमोक्तिदशायामेवास्यानुक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ४ । २ । ७ ॥

॥ यद्विद्याधिशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधिशपादयोः सेवा ॥

॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशपूज्यपादानां निजशिष्यकेशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥४-२॥७॥७॥

SGDF Sri Gangadhar... Foundation

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचंद्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

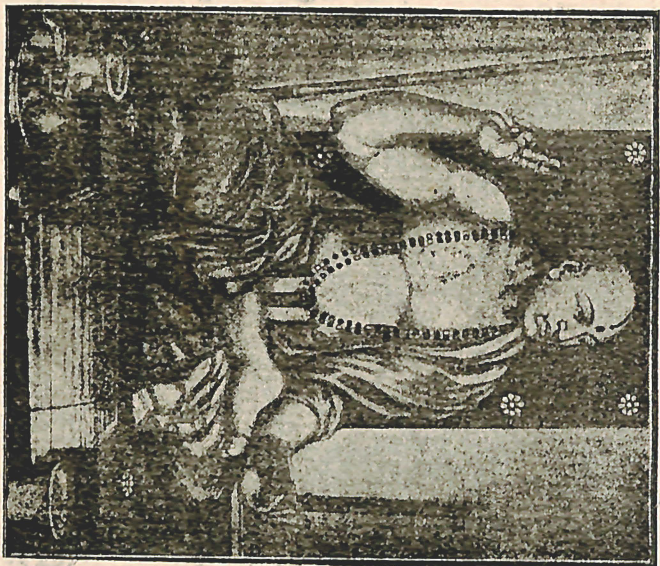
SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ० उत्क्रांतमार्गश्च विमुक्तगम्यं पादोदितं ॥ सुक्रमविक्रमौ च ॥ सांतानिकप्राप्तिरभीष्टता च सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्काः ॥ विशेषसंप्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥ सिद्धांतनिर्णीतिकराः ॥ ॐ अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ प्रतीकं देहादिकं तद्गतमेव ये नराः॥ उपासते ते पुरतः समाप्नुयुर्ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्य विष्णुं॥ प्राप्स्यंत्यतोऽन्येऽपि तमाप्य तस्माद्धरिं गता मुक्तिभाजः परांते ॥ छ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

सु०—मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यं । तत्प्राक् प्रसंगाद्विवृतमपीहावसरप्राप्तौ विशेषतो विवृणोति ॥ **उत्क्रांतेति** । ये शरीरादुत्क्रांता मानुषास्तेषां मार्गो भगवल्लोकगमनार्थः । गम्यमपि तेषामेवेति प्रतीतिनिरासायोक्तं ॥ **विमुक्तेति** । ये कर्मणो देहाच्च विमुक्तास्तेषां सर्वेषामपि गम्यं । इदमुभयमेतत्पादोदितं ।

टि०—॥ **प्रागिति**। उत्क्रांतिमार्गो देवानां प्रायेण भविष्यत इत्यादिना पूर्व पाद इति शेषः। एतत्पादप्रतिपाद्यस्य पूर्वपादे विवरणमसंगतमित्यत उक्तं ॥ **प्रसंगादिति** । अत्र पादे तद्विवरणस्य का संगतिरित्यत उक्तं ॥ **अवसरेति** । तर्हि विवृतस्य पुनर्विवरणात्पौनरुक्त्यमित्यत उक्तं ॥ **विशेषत इति** । स्फुटतयेत्यर्थः । पूर्वं देवानां तृतीयपादोदितो मार्गो नेति निषेधेन उत्क्रांतानामेव मार्गः । तत्पादोदितं गम्यं तु सर्वेषामित्यतः सूचितस्यार्थस्यात्र मुखतः संकीर्तनान्न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ सु०—अत्राधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धांतयुक्तीश्चाह ॥ **सुक्रमेति** । अन्यमतस्येति जातावेकवचनं । सिद्धांतनिर्णीति-करास्तर्का इति शेषः ॥ छ ॥

टि० एतत्पादीयतत्तदधिकरणनिरसनीयपूर्वपक्षाणामनेकत्वादन्यमतानामिति बहुवचनेन भवितव्यं । अन्यमतस्येत्येकवचनं तु कथमित्यतो नेदं व्यक्त्यैक्यनिबंधनमेकवचनं किं नाम जातिरूपार्थैक्यनिमित्तकमेवेति नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अन्यमतस्येतीति** ।

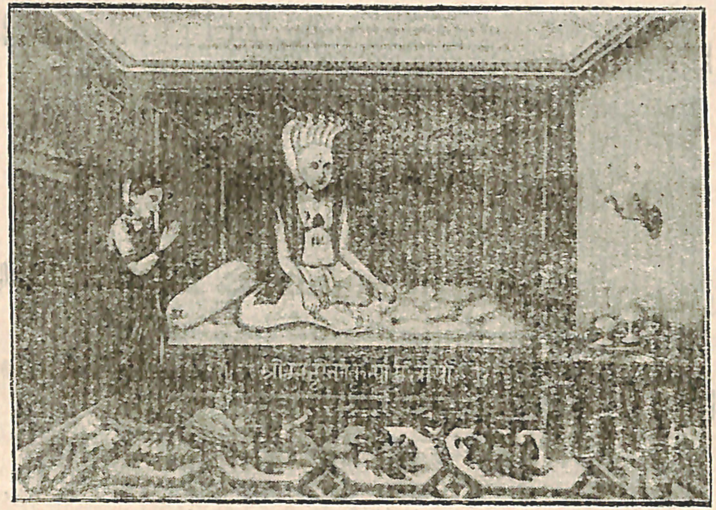
॥ सु० ॥ ॐ **अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च** ॐ ॥ विमुक्तगम्यं प्रतिपाद-यितुमिदं सूत्रं । तद्भाष्ये न विस्पष्टमित्यतः स्पष्टीकरिष्यन्प्रतीकशब्दार्थं तावदाह ॥ **प्रतीकमिति** । आदिपदेन मनःप्रभृतीनां भगवत्प्रतिमानां ग्रहणं । यद्यपि सूत्रेऽप्रतीकालंबनानां गम्यमुक्तं प्रतीकालंबनानां तु परिशेषसिद्धं । तथाप्यस्पष्टस्पष्टीकरणार्थं प्रवृत्तत्वादभावस्य भावपूर्वकत्वाच्च परिशेषसिद्धमेवार्थमादावाह ॥ **तद्गतमिति** । प्रतीकगतमेव विष्णुं । ते प्रतीकालंबनाः । पुरतः प्राक् प्रलयकालात् । अस्माद्ब्रह्मणः प्रतिं भगवज्ज्ञानविशेषं । प्राप्स्यंति प्रलये । इदानीं सूत्रितामप्रतीकालंबनानां गतिं प्रपंचयति ॥ अत इति । प्रतीकालंबनेभ्योऽन्ये व्याप्तोपासका अप्रतीकालंबनाः । प्रथमतस्तं विष्णुमाप्यापि परांतकाले । तस्माद्विष्णोस्तं ब्रह्माणमाप्य हरिं गता भवंतीति ॥ ४।३।६ ॥

॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमितिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यास्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना । कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थ-विवृतौ चतुर्थाध्यायेर्चिःप्रभृतिचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः ॥ ४–३ ॥ ॥१॥

टि०— ॥ **विष्णुमाप्येति** । वैकुंठलोकगं विष्णुमाप्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्माणमिति** । पृथिव्याद्यंतर्गतं महत्तत्त्वगतं च ब्रह्माणं क्रमेण प्राप्य हरिं वासुदेवं गता भवंतीत्यर्थः ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते प्रस्मात् ॥ अस्त्वेषाभक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरु-राजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः ॥छ॥४।३।छ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०-अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगतिस्तदोकः ॥ समस्तकार्यं वशिता च विश्वसंभावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥ सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमतास्तदोषः ॥\ विशेषक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥

सु०-पादप्रतिपाद्यं तत्संगतिश्च प्रसिद्धैवेत्यतः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवाह ॥ **अतिक्रमेति** । अन्यपक्षे पूर्वपक्षेषु । सुनिर्णयः सिद्धांतनिर्णयोऽर्थः प्रयोजनं यासां ताः सुनिर्णयार्था युक्तयः ॥

टि०-नन्वेकवाक्यतासिद्धये पादप्रतिपाद्यस्य तुर्स्यैसंगतेश्चावश्यवक्तव्यत्वात्तदनुक्तेर्मूले न्यूनत्वमित्यतो भोगमाहास्मिन्पाद इति भाष्यात्कर्मक्षयस्तयोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमित्यनुव्याख्यानाद्वा तयोः सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्न्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह ॥ **पादेति** । अत इत्यतः परं तदुभयमनुक्त्वेति शेषः ॥ **पूर्वोत्तरेति**। अन्यथा व्याख्यां करोम्यन्वपि चेति प्रतिज्ञाव्याघातादिति भावः । सिद्धांतस्यापि पूर्वपक्षादन्यत्वादन्यशब्देन तत्प्रतीतिं निवारयन्नेव जात्यभिप्रायमेकवचनमित्याशयेनाह ॥ **पूर्वपक्षेष्विति** । सिद्धांतस्यैव सुनिर्णयविषयत्वाद्युक्तीनां तदसंभवेन षष्ठीतत्पुरुषानुपपत्तेः, सुनिर्णयस्य साध्यत्वालाभेनार्थशब्देन चतुर्थीसमासस्याप्यनुपपत्तेर्बहुव्रीहिपक्षेऽपि सुनिर्णयशब्दस्य यथार्थनिर्णयमात्रपरत्वे तत्प्रयोजनत्वलाभेऽपि सिद्धांतानिर्णयप्रयोजनकत्वालाभात् तल्लाभाय सुनिर्णयशब्दार्थकथनपूर्वकं बहुव्रीहिमेवाह ॥ **सुनिर्णय इति** । पूर्ववाक्यादनुवर्तत इत्याशयेनाह ॥ **युक्तय इति** ॥ ॐ अत एव चानन्याधि पतिः ॐ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अ०-अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यस्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय ॥ पातिं यदेषामपि विष्णुमाह श्रुतामृतत्वस्य पतित्ववाग्घरेः ॥ एतेपि चान्याधिपतित्वयुक्ता विष्णवन्यचित्त्विन यथा पुमांसः ॥ प्रसिद्धिभाजास्त्विपति चानुमैव ह्यभीष्टसिद्ध्यै भवतीह निश्चयात् ॥ मुक्तस्वकीयाधरयंतृतास्ति मुक्तावपिब्रह्मपुरःसराणां ॥

सु०- ॥ ॐ **अत एव चानन्याधिपतिः** ॐ ॥ एतत्सूत्रं कश्चिद्व्याख्याति । अत एव चावंध्यसंकल्पत्वा (देवान) दन्यानधिपतिर्विद्वान्भवति । नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थ इति । तदिदमसदिति भावेनाह ॥ **अनन्योति** । इह सूत्रे मुक्तस्यानन्याधिपतिरिति यदनन्यभृत्यत्वमुक्तं तत्तूदितेभ्यो ये यस्य मुक्तस्याधिपतित्वेनोदिताः शास्त्रे तेभ्योऽन्यस्य भृत्यो न भवति मुक्त इति प्रतिपादनाय । न तु सर्वथाऽधिपतिनिवारणाय । कुतः । अन्यपदप्रयोगात् । अन्यथाऽपतिरित्यवक्ष्यत् । इतश्चैवमेवेत्याह ॥ **पातिमिति** । यद्यस्माद्धरेरमृतत्वस्योत यत्पतित्वं तस्य वाक् उतामृतत्वस्येशान इति श्रुतिरिति यावत् । विष्णुमेषां मुक्तानां पतिमाह । ततोऽप्युक्त एव सूत्रार्थो नापर इति । अनुमानेनाप्येतमर्थं समर्थयते ॥ एतेऽपीति । अपि चेति प्रमाणसमुच्चये । एते मुक्ताः । अन्योऽधिपतिर्येषां तेऽन्याधिपतयः । तेषां भावोऽन्याधिपतित्वं तेन युक्ताः । विष्ण्वन्यत्वेन चित्त्वेन जीवत्वेन च । तुशब्दो विशेषार्थः । परकीयव्याख्यानानुसारेणान्याधिपतित्वयुक्ता इति प्रतिज्ञातं । स्वमते त्वधिपतियुक्ता इत्येव प्रतिज्ञेति । यदि कश्चिदुदाहृतश्रुत्यर्थे विप्रतिपद्येत तस्यानुमानेनैवालमित्युक्तमित्यनुमैव चेह मुक्तेष्वभीष्टस्याधिपतिसाहित्यस्य सिद्ध्यै भवतीति । कथं । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रमितत्वादिति हिशब्दः । मुक्ता अधिपतिरहिता मुक्तत्वादवंध्यसंकल्पत्वदीश्वरवदित्यनुमानप्रतिरोध इति

SGDF
Sri Garib Dass Oriental Digital Foundation

चेन्न । मूलप्रकृतावनैकांत्यात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । तदिदमुक्तं निश्चयादिति । न केवलं मुक्तानां भगवानधिपतिः किं त्वन्येऽपि यथासंभवं भवंतीत्याशयवानाह ॥ **मुक्तेति** । ब्रह्मपुरःसराणामपि मुक्तौ मुक्ताश्च ते स्वकीयाः स्वैः सह मुक्तिं गताश्च तेऽवराश्च मुक्तस्वकीयावरास्तान्यंतृताऽस्ति । अमुक्तान्प्रति यंतृता सर्वथा नास्ति । यथाह सूत्रकारः । विकारावर्ति चेति । मुक्तेष्वपि कल्पांतरे मुक्तान्स्वकल्पे मुक्तेष्वप्युत्तमान्समांश्च प्रति नास्तीत्यतो मुक्तेत्याद्युक्तं । अनेन परोदाहृतश्रुतीनां गतिश्चोक्ता भवति ॥

टि०—॥ **अन्यथेति** । तदुक्तेः सर्वथाऽधिपातिनिवारणार्थत्व इत्यर्थः ॥ **अवक्ष्यादिति** । तावतैव विवाक्षितप्रमेयासिद्धिरिति भावः । **अपि चेतीति**। निपातसमुदाय इत्यर्थः। तेन चापिशब्दयोरन्यतरेणैव प्रमाणसमुच्चयसिद्धेर्नान्यतरवैय्यर्ध्यप्रसंग इति भावः । समासप्राबल्यात् षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे मुक्तानामन्यान्प्रत्यधिपतित्वप्राप्तावपि तस्येदानीमप्रसक्तत्वात्प्रस्तुतस्य च मुक्तानामन्याधिपतियुक्तत्वस्यालाभात् । अन्यश्चासावधिपतिश्चान्याधिपतिस्तेन युक्त इति कर्मधारयगर्भतृतीयातत्पुरुषपक्षे प्रकृतोपयोगलाभेऽपि त्वप्रत्ययवैय्यर्ध्यापातात् । तदुभयपरित्यागेन जघन्यपदार्थंबहुव्रीहिमेव समाश्रयते ॥ **अन्य इति** । विष्ण्वन्याचित्त्वेनेति भाष्ये हेतुरुक्तः स न युक्तः । विष्ण्वन्यत्वमात्रस्यैव तत्र हेतुत्वसंभवेन व्यर्थाविशेष्यत्वात् हेतुद्वये तात्पर्यस्य च ।चित्त्वस्य विष्णावपि सत्वेन व्यभिचारिततया तस्य हेतुत्वासंभवेनायोगात् नास्य हेतुसमर्पकत्वमित्यतो विष्णुव्यावृत्ततया चित्त्वं व्याकुर्वन्नेव हेतुद्वयपरतया तद्व्याचष्टे ॥ **विष्णवन्यत्वेनेत्यादि** । तुशब्दोक्तं विशेषमेव दर्शयति ॥ **परकीयेति**। केचित्त्वबाधितविषयत्वरूपविशेषद्योतनार्थ इत्यर्थः । अन्यथा हिशब्देन व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रमितत्वकथनेन लिंगराहित्यरूपासिद्धेः त्रिविधाव्याप्तेश्चाभावप्रातिपत्त्या तत्प्रयुक्ताभासत्वशंकानुदयसमर्थनेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या निश्चयादित्यसत्प्रतिपक्षितत्वसूचनेन सत्प्रातिपक्षितत्वप्रयुक्तस्याभासत्वस्य तिप

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

निवारणेऽप्यबाधितत्वस्यासूचनेन बाधितत्वप्रयुक्ताभासत्वस्यानिवारणात् । अनुमैवेत्यवधारणस्याश्लिष्टत्वप्रसंगादिति भावमुक्त्वा परकीयेत्युत्तरग्रंथः । अधिपतियुक्ता इत्येतावतैव पूर्तेः प्रतिज्ञायामन्यपदस्य वैय्यर्थ्यपरिहारार्थ इत्याहुः । श्रुतेरुपन्यस्तत्वात्तदनुमैवेत्यवधारणानुपपत्तिमाशंक्य परिहरति ॥ **यदीति** । ननु मूलप्रकृतेरपि पक्षतुल्यत्वाद्वा ईश्वरकोटिनिविष्टत्वाभ्युपगमाद्वा न तत्रानैकांत्यमित्यत आह ॥ **विपक्ष इति** । यंतृशब्दस्य तृन्नंतत्वेऽपि तद्योगे न लोकेति षष्ठ्या निषेधेन तत्समासस्य दूरापारतत्वात् । तृजंतत्वे च तद्योगे कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यां कर्तरीति वा षष्ठीसमासनिषेधेन षष्ठीसमासासंभवात्कथं समास इत्यतो द्वितीयासमास एवायं श्रितादिषु गम्यादीनामुपसंख्यानात् गम्यादेश्चाकृतिगणत्वादित्याशयवान् अवरान्प्रति यंतारः अवरयंतारस्तेषां भावस्तत्त्वेति विग्रहमभिप्रेत्याह ॥ **तान्यंतृतेति** । इदं च तृन्योगे न लोकेति योगस्य षष्ठीमात्रनिषेधकत्वं । निषेधस्य नित्यत्वं कर्तरि चेत्यादेः षष्ठीमात्रसमासनिषेधकत्वं कारकषष्ठीसमासनिषेधकत्वेऽपि निषेधस्य नित्यत्वं चाभ्युपगम्यैव न तु वस्तुतः । यथा चैतत्तथा सृष्टिबंधनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्व इत्यत्रैव प्रपंचितामिति न पुनः प्रपंच्यत इति ध्येयं । मुक्तस्वकीयावरेत्यत्र मुक्तग्रहणप्रयोजनमाह ॥ **अमुक्तानिति** । स्वकीयत्वविशेषणकृत्यमाह ॥ **मुक्तेष्वपीति** । अवरत्वविशेषणस्य तदाह ॥ **स्वकल्प इति** ॥ **परोदाहृतेति** । जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रव्याख्यानावसरे आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंति । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति संकरोदाहृतश्रुतीनामित्यर्थः । मुक्तस्वकीयावरयंतृत्वनिरूपणेन तद्वाक्यानामप्येतदर्थकत्वसूचनादिति भावः ॥

अनेन देवेन तथामुना च हीष्टे परार्वाक्तनलोकिनामिति ॥ फलं श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्तावेतच्च सर्वाशुभनाशलिंगात् ॥ लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुतिश्च ॥ सर्वे बलिं देवगणा वहंतीत्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति ॥ लोका इतीहापि तु लोकिनां वचो लोका इति ह्येव रवः प्रजासु ॥ प्रयुज्यते सर्वजनैः सदैव तन्मानिनो लोकपदेन चोक्ताः॥ तद्वास्तु मुक्ता इह लोकशब्दा अन्योन्यनाथा इति पैंगिनां श्रुतिः॥

॥ सु०—कुत एतदित्यत आह ॥ **अनेनेति** । अनेन चक्षुरंतस्थेन देवेन प्रसन्नेन तथाऽमुनाऽऽदित्यांतर्गतेन च परार्वाक्तनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्टे ईशिता भवतीति श्रुतिर्ज्ञानतो मुक्तनियंतृत्वं फलमाह ॥ **हीति** । अत्रामुना परलोकिनामनेनार्वाक्तनलोकिनामिति ज्ञेयं । अनेनाथ य एवं विद्वानित्याद्यां सोऽमुनैव ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च अथानेनैव ये चैतस्मादर्वांचो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चेति श्रुतिमुपादत्ते । नन्वस्यां श्रुतावुक्तमिदं ज्ञानफलं मुक्तिगतमित्येतत्कुत इत्यत आह ॥ **मुक्ताविति** । एतच्च सर्वलोकाप्तिलक्षणं फलं मुक्तावेव । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति सर्वपापक्षयलिंगात् । न हि मुक्तेरितरत्रैतत्संभवति । प्रारब्धपापस्यामोक्षं विद्यमानत्वात् । यदिदं सर्वलोकाधिपत्यं मुक्तौ फलमुक्तं तत्सर्वेषामपि मुक्तानामिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ **लोकेति** । सर्वात्मना लोकाधिपत्यं च मुक्तस्य विधातुरेव अन्येषां यथायोग्यमिति भावः । स्वकीयेत्युक्तमनुसंधेयम् । अत्र प्रमाणमाह ॥ **इत्याहेति** । सा चान्यत्र द्रष्टव्या । चशब्दो वक्ष्यमाणयुक्तिसमुच्चयार्थः । श्रुत्यंतरमप्येवमेव व्याख्येयमित्याह ॥ **सर्वे इति** । स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंतीति श्रुत्युक्तं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वं चानवधिकं विधातुरेव न सर्वेषामुक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह ॥ **नेति** । पूजका अपि हि देवा मुक्ता एव । अमुक्तानां मुक्तसंबंधस्य निवारितत्वात् । तथा च सर्वे देवा मुक्ताः सर्वैर्मुक्तैर्देवैः पूज्यंत इत्युक्तं स्यात् । एतच्च व्याहतं । तत एव त (स्यैवोत्त) स्योत्तमत्वस्याधमत्वस्य क्वाप्यदर्शनात् । अत उक्त एव श्रुत्यर्थः । स्यादेतत् । तांश्चाप्नोतीत्युक्त आप्ता सर्वाशुभनाशलिंगाद्भवतु मुक्तः ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तस्य चात्र लोकाप्तिरेवोच्यते । न तु मुक्तस्वकीयावरयंतृतेत्यत आह ॥ लोका इति । इह श्रुतौ लोका इति पदं तावल्लोकिनां वचःप्रतिपादकं । न केवलमाप्ता मुक्तः । लोकपदमपि लोकिविषयमित्यपिशब्दः । तुशब्दो वृत्तिविशेषद्योतकः । यथा मंचशब्दो मंचस्थेषु पुरुषेषु विद्यते तथा लोकशब्दोऽपि लोकस्थेषु पुरुषेष्विति । अत्र लक्षणाबीजसंबंधस्तु स्फुट एव । लाक्षणिकप्रयोगप्रयो-जनं वाच्यमित्यत आह ॥ लोका इति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रयोजनानुसंधानेन विनेत्येवशब्दः । एवः शब्दः । प्रजासु प्रजाविषये । रूढलक्षणैषा तत्र किं प्रयोजनान्वेषणेनेति भावः । अथवा किं लक्षणया । यतो वाचक एव लोकशब्दो जना-नामिति भावेनाह ॥ लोका इति । सर्वजनैरिति शब्दशक्तिज्ञैः । प्रकारांतरेण लोकशब्दस्य पुरुषवाचित्वमाह ॥ तादिति । लोकाभिमानिनः । अभिमान्यधिकरणन्यायेनेति भावः । अस्तु लोकशब्दस्य जनेषु वृत्तिस्तथाऽप्यस्यां श्रुतौ तद्विवक्षा कुतो ज्ञायते । न तावताऽपीष्टसिद्धिः । मुक्तविषयतायां प्रमाणाभावात् । आप्तिरेव चेहोच्यते । न तु तन्नियमनामित्यत आह ॥ तद्वा इति । तुशब्दोऽवधारणे । इह ये चामुष्मादित्यस्यां श्रुतौ तद्वाः परावरलोकगताः मुक्ता एव लोक इति शब्दो एषां ते लोक-शब्दाः । ते चान्योन्यनाथा उत्तमा अधमानां स्वीयानां नियामका इत्येवमेतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपा पैंगिश्रुतिरस्ति । यद्यपि मुक्तस्य विकारावर्तिव्यापारनिषेधादेवैतत्सिद्धं । तथाऽपि दार्ढ्याय श्रुत्युदाहरणं । एतेन लक्षणापक्षे मुख्ये बाधकं चोक्तं भवति । अभि-मानिपक्षे तु भूतपूर्वगत्या मुक्तेषु लोकशब्दो व्याख्येयः ॥

टि०—अनन्वयपरिहाराय इतिशब्दाध्याहारेण योजयति ॥ **इति श्रुतिरिति** । अनेन देवेनेत्यादि भाष्यं न स्वरूपेण श्रुतेरनुवादरूपं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

किं त्वर्थत इत्यभिप्रेत्य तत्संगृहीतां श्रुतिं दर्शयति ॥ **अनेनेति** । मुक्तनियंतृताया ज्ञानफलत्वस्य श्रुत्या रूढतालाभायाथ य एवं विद्वानित्याद्यमुक्तं । चक्षुरंतस्थप्रसादेन परार्वाक्तनवर्तिनां लोकानामीष्टे इत्यादित्यांतस्थप्रसादेनापि परार्वाक्तनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्टे इति चक्षुरंतरस्थप्रसादेन लोकवर्तिनां मुक्तानामीष्टे इति आदित्यांतस्थभगवत्प्रसादेनार्वाक्तनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्टे इति चान्यथाप्रतीतिनिरासाय यथावत्संबंधमाह ॥ **अत्रेति** । प्रारब्धपापस्येत्यत्र पापशब्दोऽशुभमात्रपरः । अत एव पाप्मशब्देनाशुभस्य प्रकृत्यादेर्बंधस्य विवक्षितत्वादिति वक्ष्यतीति ध्येयं ॥ **आमोक्षमिति** । लिंगदेहभंगलक्षणमोक्षपर्यंतामित्यर्थः । प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिरिति वचनात्सतोऽपि प्रारब्धकर्मशेषस्याल्पत्वात् । अल्पस्वे च निःस्वप्रयोगदर्शनात् । वैश्वानरे द्युनद्यां वा देहे वा सूर्य एव वा । विधूय सर्वपापानि यांति किंस्तुघ्नकेशवमिति ततः पूर्वमेव सर्वपापविधूननवचनमप्युपपन्नं । अत एवात्र शेषास्त्विति शेषपदं प्रयुक्तमित्यवधेयं ॥ **सर्वलोकाधिपत्यमिति** । परार्वाक्तनलोकाधिपत्यमित्यर्थः ॥ **स्वकीयेत्युक्तमिति** । परार्वाक्तनलोकवर्तिस्वकीयावरमुक्तनियामकत्वमेव न तु मुक्तामुक्तस्वकीयास्वकीयादिसाधारण्येन तल्लोकवर्तिसकलनियामकत्वमित्यर्थः ॥ **सा चान्यत्र द्रष्टव्येति** । अत्र साचान्यत्र पठितेति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वाऽन्यत्र द्रष्टव्येत्येकवचनात्तादृशश्रुतिरुन्नेतव्येत्येव ग्रंथकृदभिप्रेतामिति विज्ञायते ॥ **वक्ष्यमाणेति** । नान्यस्य हि युक्तिमेतीत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **सर्वेषामिति** । न सर्वेषामनवधिकं किल यथायोग्यमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तश्रुतेरेवेति** । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ **निवारितत्वादिति** । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ **उक्त एवेति** । स्वकीयावरसर्वदेवपूज्यत्वं विधातुरेवान्येषां तु यथायोग्यमित्युक्त एवेत्यर्थः । तुशब्दद्योतितं वृत्तिविशेषमेव सूचयति ॥ **संबंध इति** । तत्तल्लोकस्थत्वं इत्यर्थः ॥ **स्फुट एवेति** । अतस्तदनिरूपणं न भाष्ये न्यूनत्वापादकमिति भावः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Deshi Foundation

वाच्यमिति । अन्यथा स्वायत्तन्यायाविरोधादिति भावः । विषयत्वं सप्तम्यर्थ इति भावेनाह ॥ **प्रजाविषय इति** । तथाऽपि प्रयोजनानुक्तेः किं प्रयोजनमिति शंकाया नानेन परिहार इत्यतस्तदनुक्तावपि तदनपेक्षत्वसूचनात्तत्परिहार इत्याह ॥ **रूढेति** । अस्वतंत्रप्रयोगरूपेत्यर्थः । अखंडशक्त्युपपादकतया भाष्यकारीयप्रयोगबाहुल्यकथनस्योपयोगसंभवे तत्परित्यागेन प्रयोजनानपेक्षत्वसूचकतया रूढलक्षणात्वोपपादकत्वेन तदुपयोगवर्णनं क्लिष्टमित्यपरितोषात्पक्षांतरमाह ॥ **अथवेति** । अंगिकारवादत्वाल्लक्षणापक्षस्य पूर्वोत्तरविरोध इत्याशयेनाह ॥ **किं लक्षणयेति** ॥ **वाचक इति** । लोकस्तु भुवने जन इत्याभिधानादिति भावः । अखंडशक्त्युपपादनानुरूपतया सर्वजनैरित्येतद्व्याचष्टे ॥ **शब्दशक्तिज्ञैरिति** । सर्वजनानामव्यवधानेन प्रकृतत्वेऽपि योग्यत्वाल्लोकानामेव तच्छब्देन परामर्श इत्याह ॥ **लोकाभिमानिन इति** । नन्वस्तु लोकिनां लोकाभिमानित्वं लोकशब्दवाच्यत्वं तु कुत इत्यतोऽभिमन्यमानवाचकानां शब्दानामभिमानिनि मुख्यताया अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामित्यभिमान्यधिकरणसिद्धत्वाल्लोकशब्दस्यापि तदभिमानिवाचकत्वमेवेत्याह ॥ **अभिमान्यधिकरणन्यायेनेतीति** । अंगिकृत्यापि तद्विवक्षां दूषयाति ॥ **तावतेति** । अंगीकृत्यापि मुक्तविषयतांदूषणमाह ॥ **अपिरेवेति** । अन्योन्यनाथा इत्यस्य परस्परनियम्यनियामकभाववंत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यमाह ॥ **उत्तमा इति** ॥ **एतत्सिद्धमिति** । मुक्तानामवरनियामकत्वमित्येतत्सिद्धमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । श्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः ॥ **बाधकमिति** । लोकशब्दस्य तद्वाच्यलोकपरत्वे लोकिपरत्वव्यवस्थापकश्रुतिविरोधलक्षणमित्यर्थः । नन्वभिमान्यधिकरणन्यायेन लोकशब्दस्य लोकिपरत्वपक्षे कथं लोकशब्देन मुक्तप्राप्तिः । मुक्तानां लोकाभिमानाभावादित्यत आह ॥ **अभिमानिपक्ष इति** ॥ **भूतपूर्वेति** । मुक्तिदशायां लोकाभिमानाभावेऽपि पूर्वं तदभिमानित्वेनेत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो वाच्याः पदं तादृगपीह युक्तं ॥ लोकाभिधाश्चापि यतो हि मुक्ताः प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ॥ ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ॥ न चेह विज्ञानफलं समुक्तं लोकाधिपत्यं रविबिंबगे हरौ ॥ उक्तं पृथक्तच्च पुरैव यस्माद्वेदोमुनेत्यादि च सम्यगुक्तः ॥

सु०–प्रकारांतरेणास्यां श्रुतौ मुक्तस्य मुक्तनियामकत्वं प्रतिपादितमिति दर्शयन्नाह ॥ **अलोकेति** । लोकदोषातीतत्वाद्विदेहत्वाद्वेति भावः । ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ **पदमिति** । इह परांचो लोका अर्वांचो लोका इत्यत्र तादृगलोक इत्यपि पदं छेत्तुं युक्तं । लोकालोकशब्दयोः संहितायाः समानरूपत्वादिति भावः । योगवृत्त्याऽपि लोकशब्दस्य मुक्तेषु वृत्तिः संभवतीत्याह ॥ **लोकेति** । यतः सर्वे मुक्ताः सततमपि प्रकाशरूपाः प्रसिद्धास्ततोऽपि लोकाभिधाः । लोकतेः पचाद्याचि कृते रूपमेतत् । दर्शनं प्रकाश इति च नार्थांतरं । यदुक्तं प्राग्लोकाभिमानिनो ये मुक्तास्त इह लोकशब्दार्था इति तदसत् । ते ह्युत्तमाः । न च तान्नियमनं मुक्तानां संभवतीत्यतो मोक्तं विस्मार्षीरित्याह ॥ **ब्रह्मैवेति** । तथा च नानुपपत्तिरिति । एवं स्वमतेन श्रुतिं व्याख्याय यत्परेषां व्याख्यानमादित्यमंडले परमेश्वरमुपासीनस्य विदुषः परलोकाधिपत्यं भवति चक्षुष्युपासीनस्यार्वाक्तनलोकाधिपत्यं भवतीति तन्निराकरोति । **न चेति** । इह श्रुतौ । लोकाधिपत्यं विज्ञानफलं समुक्तमिति व्याख्यानं न युक्तं । कुत इत्यत आह ॥ **रवीति** । चशब्देन चक्षुर्गते चेति समुच्चिनोति । यस्मात्कारणात्तल्लोकाधिपत्यं पुरैव पूर्ववाक्य एव रविबिंबगे हरौ चक्षुरंतर्गते च पृथग्विभागेनोक्तं आदित्यगतं प्रकृत्य स एष ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे (देवे) दैवकामानां चेति । तथाऽक्षिगतं । स एष ये

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

चैतस्मादर्वाचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तस्मान्नोति । एतदुक्तं भवति । न समस्तलोकाधिपत्यं विदुषो युज्यते । तस्य भगवद्धर्मत्वेनात्रैवोक्तत्वादिति । भगवद्धर्मोऽपि विदुषो भवतीत्यंगीकारे को दोष इति चेत् । तत्किं भगवान्स्वीयसर्वलोकाधिपत्यं परित्यज्य विदुषे ददातीति । उत विद्वांसमवतारेश्वरं करोतीति । अथ विद्वांस्तादात्म्यं प्राप्नोतीति । नाद्यः । भगवदैश्वर्यस्य समस्तश्रुत्यादौ नित्यत्वावगमात् । किं चैकस्मै विदुषे दत्तस्वाधिपत्यो भगवानन्यस्मै (विदुषे) किं दद्यात् । सर्वपापक्षयलिंगविरोधाच्च । अत एव न द्वितीयः । हिरण्यगर्भे तद्युज्यत इति चेन्न । पाप्मशब्देन प्रकृत्यादेर्बंधस्य विवक्षितत्वात् । अत एवोक्तं सर्वाशुभेति । तस्योदिति नामेति हि परमेश्वरस्योच्छब्दं नामत्वेनोक्त्वा तस्य निर्वचनं क्रियते स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । तत्रोदितत्वमेवोच्छब्दार्थः । कस्मादित्यपेक्षायां योग्यं किमपि ग्राह्यं । न च तत्पापमेवेति नियामकमस्ति । अतः सर्वमप्यशुभं तत्र विवक्षितं । तदेव च विदुषः फलमुच्यते । तृतीयं निराकरोति ॥ **भेद इति** । विदुषः । परमेश्वरादिति शेषः । आदिपदेनानेनेत्यस्य ग्रहणं । क्रियाविशेषणं चैतत् । भेदश्चेति संबंधः । सम्यगिति ‡ स्पष्टं। न हि तदात्मा तत्प्रसादात्तद्धर्मा भवति ॥

टि०--॥ **संहिताया इति** । लोका इति पदच्छेदपक्षेऽलोका इति पक्षे च परांचो लोका इति अर्वांचो लोका इति संहितायाः समानत्वादित्यर्थः । मूले यत इत्युक्तत्वात्तत इत्यस्य लाभमपिशब्दस्याध्याहृतेन संबंधं चशब्दस्याप्यर्थत्वं हिशब्दस्य प्रसिध्यर्थत्वं चाभिप्रेत्य यथाश्रुतहेतुहेतुमद्भावप्रतीतिं निवारयन्नेव लोकेत्यादिभाष्यं योजयति ॥ **यत इत्यादिना संभवतीति** । बाधितत्वादिति भावः ॥ **रूपमेतदिति** । लोक्ट दर्शने इत्यस्मात्पचाद्याचि लोकशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु दर्शनार्थत्वाद्धातोः कथं प्रकाशरूपा इति यौगिकार्थप्रदर्शनमित्यत ॥५॥

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

आह ॥ **दर्शनमिति** ॥ **उक्तमिति** । लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुतिरित्यादिनोक्तमित्यर्थः । तया च ब्रह्मैवेत्युत्तरग्रंथस्य लोकाधिपत्यमित्यादिना प्रागुक्तार्थस्मारकत्वान्न पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **श्रुतिं व्याख्यायेति** । अथ य एवं विद्वानित्याद्यां श्रुतिं व्याख्याये-त्यर्थः । विभागेनोक्तमित्येतदेव विशदयति ॥ **आदित्यगतमित्यादि** । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रमे श्रवणा-दिति भावः ॥ **अक्षिगतमिति** । प्रकृत्येति वर्तते । अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्युपक्रमे श्रवणादिति भावः । एतावताऽपि कथ-मुक्तशंकापरिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **सर्वेति** । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति वाक्योक्तं यत्सर्वपाप-क्षयरूपमुक्तलिंगं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । प्रारब्धपापवति ज्ञानिनि सर्वपापक्षयासंभवादिति भावः ॥ **अत एवेति** । सर्वपापक्षयलिंगविरोधा-देवेत्यर्थः ॥ **तदिति** । सर्वपापाक्षयरूपलिंगमित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्यावांतरेश्वरत्वादिति भावः ॥ **पापेति** । हिरण्यगर्भे प्रकृत्यादिबंधस्य सत्वेन सर्वाशुभनाशरूपसर्वपापक्षयाभावादित्यर्थः । ननु सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यत्र सर्वाशुभनाशोक्तौ किं विनिगमकमित्यत आह ॥ **तस्यो-दिति नामेत्यादिना** ॥ **उदितत्वमेवेति** । उद्गतत्वमेवेत्यर्थः ॥ **सर्वमपीति** । परमेश्वरे तत्संकोचे कारणाभावादिति भावः ॥ **तदेव चेति**। उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति श्रुतेरिति भावः। ननु करणत्वाद्वाक्यस्यामुनेत्यादिनोति तृतीयया भवितव्यमित्यादीति तु कथमित्यत आह ॥ **क्रियाविशेषणं चैतदिति** । साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिंगत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनांतत्वं च वाच्यामिति क्लीबत्वस्यैकवचनांतत्वस्याव्ययत्वस्य च विधानात्। अन्यथा अप् सुप इति सुब्लोपे इत्यादीत्युपपन्नमिति भावः। इत्यादि चेत्यत्र चशब्दस्य वैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबंधानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

भेदश्चेति संबंध इति । सम्यग्भेदोक्तिमेव स्पष्टयाति ॥ **न हीति** ॥

त्वप्रत्ययं चाप्यतिहायनैव रूपेण तेनेति भवेदिहार्थः॥ भवत्यसावित्यणुशब्दमत्र विहाय वाक्यानि बहूनि दोषः॥ अतो जगद्व्यापृतिमंत एव ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण ॥ अमंदमानंदमजस्रमेव भुंजंत आत्मीयमजात्समासते ॥ ७ ॥

॥ सु०–भवेदेतद्यद्यमुनाऽनेनेत्येतदमुना देवेन प्रसन्नेन निमित्तेनेति व्याख्यायेत । न चैवं । किं नाम । अमुना रूपेणामुष्य तादात्म्यं प्राप्य तथाऽनेन रूपेणास्य तादात्म्यं प्राप्येति। न चैवं सति भेदोक्तिरस्तीत्यत आह ॥ **त्वप्रत्ययमिति** । चशब्दस्तत्समानार्थप्रत्ययांतरसमुच्चयार्थः । अपिशब्दो रूपेणेति पदस्य । तेनेत्यमुनाऽनेनेत्युभयोर्ग्रहणं । अतिहाय प्रवृत्तायामिह श्रुतौ । भवे (देवं प)दयं परस्याभिलाषः । श्रुतिस्तु न तथा वक्ति । यदि खल्वदस्त्वेनादस्तयेदंत्वेनेदंतयेति भाववाची प्रत्ययः स्यात् । यदि चामुना रूपेणात्मनाऽनेन रूपेणात्मनेति पदं स्यात् । तदा प्रतीमोऽयमर्थः श्रुत्याभिप्रेत इति । न चैतदस्तीति । ननु भावप्रधाना निर्देशा बहुलमुपलभ्यंते ततो विनाऽपि प्रत्ययेन सोऽर्थो भविष्यति । सोपस्कराणि वाक्यानि भवंति । ततो रूपेणेत्यादिपदाध्याहारो वा करिष्यते को दोष इति चेन्न । निश्चिते हि वाक्यार्थे तदुपपद्यते । न च तन्निश्चायकमत्रास्तीत्याशयवान्दोषांतरमाह ॥ **भवतीति** । यद्यस्यां श्रुतौ तादात्म्यप्राप्त्या तदीयं सर्वलोकाधिपत्यमस्य भवतीत्यर्थो विवक्षितः स्यात् । तर्ह्यत्रैतदर्थप्रतिपादनेऽयं विद्वानसौ परमात्मा भवतीत्येतावदेव वक्तव्यं । न तु सोऽमुनैवेत्यादिकं । तादात्म्यप्राप्तौ तद्धर्मस्य स्वतः सिद्धत्वात् । अयमसौ भवतीत्यल्पं शब्दं विहाय बहूनि वाक्यानि प्रयुंजानायाः श्रुतेरकुशलत्वं दोषः स्यात् । न हि कश्चिदल्पीयसा प्रयत्नेन सिद्ध्यत्यर्थे

महांतं प्रयत्नमातिष्ठमा (नः साद्भि) नो महद्भिराद्रियते । किं चात्र परमेश्वरः सगुणो वा विवक्षितो निर्गुणो वा । आद्ये न विदुषस्तत्तादात्म्यमस्ति । परेणा (प्य) नभ्युपग (त्त्वात्) मात् । न द्वितीयः । निर्गुणस्यादित्यादिपरिच्छेदानुपपत्तेः । ऐश्वर्यासंभवाच्च । न च तद्भूयं गतस्य सर्वलोकाधिपत्यं भवतीति । अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरन्पादार्थं संक्षेपेणाह ॥ **अत इति** । जगच्छब्देन स्वकीयावरमुक्ता गृह्यंते । जगद्व्यापारवर्जमित्येतन्मुक्तेतरजगद्विषयं । अतो न तद्विरोध इत्येतदप्यनेन सूचयाति । अन्यथा स्वावरमुक्तनियामका एवेत्यवक्ष्यत् । तथा चानन्याधिपातिपदमुक्तार्थमेवेति भावः । आत्मीयं न तु पारमेश्वरं । अजात्परमेश्वरात्तमविहायेत्यर्थः । तत्प्रसादादिति वा ॥ ४।४।७ ।

टि० ॥ **प्रत्ययांतरेति** । भाववाचकतल्प्रत्ययरूपप्रत्ययांतरेत्यर्थः ॥ **बहुलमिति** । इहैव शास्त्रे मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादित्यादयः । व्याकरणे च द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यादय इत्यर्थः ॥ **तत इति** । वाक्यस्य सोपस्करत्वादित्यर्थः । भाष्यकारीयं शाब्ददोषव्युत्पादनं शाब्ददोषोऽपि लगतीत्यभिप्रेत्यैव न त्वर्थदोषोऽत्रन लगतीत्यभिप्रेत्येत्याशयवान्स्वयमर्थदोषमाह ॥ **किंचेति** ॥ **अनभ्युपगमादिति** । सगुणस्य कल्पितत्वादिति भावः ॥ **निर्गुणस्येति** । आदित्यादिपरिच्छिन्नत्वे सगुणत्वापातादित्यर्थः ॥ **ऐश्वर्येति** । निर्गुणस्याप्यैश्वर्याभ्युपगमे निर्गुणत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **न चेति** । नापतित्यर्थः ॥ **तद्भूयं गतस्येति** । यद्यपि वदः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ भुवो भाव इत्यनेन तस्य भावमिति तच्छब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्भवनरूपेऽर्थे क्यप्प्रत्यये कित्वाद्गुणाभावे च सति निष्पन्नत्वाद् भूयशब्दस्य तद्भवनमात्रार्थतया न तत्त्वार्थत्वं । तथाऽपि स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं सायुज्यमपीत्यभिधाने ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वब्रह्मसायुज्यशब्दानां पर्यायतामाभिधाय देवभूयादिकं तद्वदित्युत्तरवाक्ये देवभूय-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

देवत्वसायुज्यशब्दानामपि पर्यायतामुक्त्वा आदिपदेन मूर्खभूयमूर्खत्वमूर्खसायुज्यशब्दानामिव तद्भूयंतत्त्वतत्सायुज्यशब्दानामपि पर्यायत्वस्याभिधानिकत्वाद्याकरणस्य च साधुत्वाद् व्याख्यानमात्रपरत्वाद्युक्तमेव तद्भूयशब्दस्य तत्त्वार्थत्वं। तथाच तद्भूयं तत्त्वं ब्रह्मत्वामिति यावत् तत्प्राप्तस्येत्यर्थः पर्यवस्याति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं टीकायां ब्रह्मभूयाय परब्रह्मत्वायेतीति ध्येयं । मुक्तेतरजगाद्विषयमित्येतदुपलक्षणं । मुक्तेष्वापि स्वसमानोत्तममुक्तविषयमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ **अन्यथेति** । जगद्व्यापृतिमंत इति विशेषणस्य जगद्व्यापारवर्जामित्येतन्मुक्तेतरजगाद्विषयमित्येतदर्थसूचकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **अवक्ष्यदिति** । आवश्यकत्वात्प्रतिपत्तिलाघवाच्चेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थमेवेति** । अनन्यभृत्यत्वामिहोदितेभ्य इत्यादिनोक्तार्थ मवेत्यर्थः । अजादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पंचमीत्याशयेनाह ॥ **तमविहायेति** । सहभोगेऽपि न मुक्तस्य स्वातंत्र्यमित्येतदर्थोपपादकत्वेनापि व्याचष्टे ॥ **तत्प्रसादादिति वेति** ॥ ४ । ४ ॥ ७ ॥

नमोनमोशेषविशेषपूर्णगुणैकधाम्ने पुरुषोत्तमाय ॥ भक्तानुकंपादतिशुद्धसंविद्दात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मने ॥ छ ॥

॥ **सु०—एवं परिसमापितग्रंथो भगवानाचार्यः स्वप्रतिपादितप्रकारं स्वस्यातिविशदानादिसार्वज्ञप्रदं निरुपाधिकपरमप्रेमास्पदगुणगणं पुरुषोत्तमं पौनःपुन्येन प्रणमाति ॥ नम इति । अशेषविशेषैः पूर्णा ये गुणास्तेषां प्रधानाश्रयाय भक्ते मय्यनुकंपादनुक्रोशात् । अत एव ताच्छीलिकस्य तृनः प्रयोगः । सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं तादात्म्यं च विधीयत इति न पुनरुक्तिः ॥छ॥**

टि० नमोनम इत्येतावतैव पौनःपुन्येन प्रमोर्णानुष्ठानासिद्धेः किमशेषेत्यादि विशेषणसमूहेनेत्याशंक्य नम्यत्वप्रयोजकधर्मकथनार्थत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यमित्याशयेनाद्यविशेषणस्य कृत्यं सूचयन्नेव तत्तात्पर्यमाह॥ **स्वप्रतिपादितेति** । अनेनाशेषविशेषपूर्णगुणैकधाम्न इति विशेषणं वंद्यत्वप्र-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

द्वा

योजकीभूताधिकृतत्वसमर्पकमित्युक्तं भवाति । भक्तानुकंपादतिशुद्धसंविद्दात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मन इति विशेषणद्वयकृत्यं सूचयन्नेव तत्तात्पर्यमाह ॥ **स्वस्येति** । अनेन विशेषणद्वयं वंद्यत्वप्रयोजकेष्टत्वसमर्पकमित्युक्तं भवाति । मूले वंद्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्योपपादनार्थं क्षराक्षरपुरुषोत्तमत्वसंकीर्तनमित्यभिप्रेत्य तदनुवदाति ॥ **पुरुषोत्तमामिति** । संकोचे कारणाभावेन गुणशब्दादेव सकलशुभधर्मप्राप्त्या तत्पूर्णत्वस्य गुणैकधाम्न इत्येतावतैव लाभात् ॥ मूलेऽशेषविशेषपूर्णत्वोक्तेर्वैय्यर्थ्यमाशंक्य नेदं भगवतोऽशेषविशेषपूर्णत्वप्रतिपादनपरं येनानर्थक्यं स्यात् । किं नाम गुणानां प्रत्येकमशेषविशेषपूर्णत्वप्रतिपादनपरमित्यतो न वैय्यर्थ्यमित्याशयेन तथा व्याचष्टे ॥ **अशेषविशेषैरिति** । यत्किंचिद्भक्तानुकंपस्य स्वसंविज्ज्ञानोपयोगित्वाभावाद्भक्तपदस्य स्वमात्रपरत्वं दर्शयन्नेवानुकंपाशब्दार्थमाह ॥ **भक्ते मयीति** । अनुक्रोशात्कृपाविशेषात् । अनेन संविज्ज्ञानं न प्रयोजनापेक्षं किंतु कृपामात्रनिमित्तमित्युक्तं भवाति । अत्रैवोपष्टंभकमाह ॥ **अत एवेति** । यतोऽनुक्रोश एव निमित्तं न किमपि स्वप्रयोजनमत एवेत्यर्थः । गुणैकधाम्न इत्यनेन गुणमात्रस्याशेषविशेषपूर्णत्वाभिधानेनैव सत्वलाभात्तदर्थकस्य सद्गुणात्मन इत्यस्यानर्थक्यमित्याशंक्य परिहराति ॥ **सद्गुणानुवादेनेति** ॥ छ ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ॥ वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रंथःकृतः केशवे ॥ निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसद्गुण ॥ भूतिस्वयंभुशर्वादिवंद्यं त्वां नौमि मे प्रियं ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ अध्यायः संपूर्णः ॥ ग्रंथश्चायं संपूर्णः ॥ छ ॥ छ ॥

च२*

द्वा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ सु०—यथा भगवत्स्वरूपविज्ञानं समस्तपुरुषार्थसाधनं तथा स्वस्वरूपविज्ञानमपीत्यतस्तदाविष्कुर्वन्नाह ॥ यस्येति । यस्य वायोर्देवस्य वेदवचने बाळित्थेत्यादावलं दिव्यान्यद्भुतानि त्रीणि रूपाण्युदितानि । अमुना वायुनाऽयं केशवे विषये ग्रंथः कृत इत्यन्वयः । कीदृशं तस्य मूलरूपं कथं भूतानि च तानि त्रीणि रूपाणीत्यत उक्तं ॥ बळित्यादि । यस्य तन्मूलरूपं बट् बलात्मकं दर्शितं ज्ञानरूपं च । दृशेरौणादिकोऽतच्प्रत्ययः । अनेन वायुशब्दो निरुक्तः । वशब्दो बलवाची । अय् गत्यर्थः । गत्यर्थाश्चावगत्यर्थाः । तत उण् वश्चासावायुश्चेति वायुरिति । किंच भर्गो भरणगमनयोः कर्तृ डुभृञ् भरणे गम्लृ गतौ आभ्यामसुन्प्रत्ययो डिच्च । इदमपि वायुशब्दव्याख्यानं । वा गतिगंधनयोरित्यतः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां वातिर्भरणेऽपि वर्तते । अपि च महच्छ्रेष्ठं । वयः श्रेष्ठत्व इत्यस्मादुण् । न केवलं मूलरूपमेवं किंतु यस्यावतारेषु निहितं रूपमित्थमेव । यस्य प्रथमकं प्रथमं रूपं रामविषयाणि वचांसि मूलरामायणादीनि रामवचांसि तेषां नयं नीयंते शिष्येषु प्रवर्त्यंतेऽनेनेति । एरजित्यच् । यस्य द्वितीयं वपुः पृक्षः पृच्छदः पृतनावाची प्रसिद्धः । तस्मिन्कर्मण्युपपदे क्षै क्षय इत्यस्मादातोऽनुपसर्गे क इति कः । उपपदतकारलोपश्छांदसः पुल्लिं(गं)गः श्रुत्यनुसारेण । असुन्वा प्रत्ययः किदिति नपुंसकमेवेदं । रिपुपृतनाक्षयकारीत्यर्थः । यस्य तृतीयं वपुः एतन्मध्वः मधुशब्दः सुखवाची । मधु द्यौरस्तु नः पितेति प्रयोगात् । वशब्दः शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाची वातेरवगत्यर्थात्करणे घञर्थे कविधानमिति कः । सुखसाधनं तीर्थमस्येति । स्वरित्यत्रेवोकारलोपः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादनेनैव ग्रंथोपसंहारः समुचित इत्याशयवान्नित्यापरोक्षं भगवंतं संबोध्य स्तौति ॥ निःशेषमिति । भूतिर्महालक्ष्मीः ॥ छ ॥ ॥ ८ ॥

॥ वचनप्रसूनमालाजयतीर्थाख्येन भिक्षुणा रचिता ॥ ध्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पुरुषेण ॥ १ ॥ न वैदुष्यभ्रांत्या न च वचनचातुर्यकुधिया न मात्सर्यावेशान्न च चपलतादोषवशतः ॥ परं श्रद्धाजाड्यादकार्षि कृतिमाचार्यवचसि स्खलन्नप्येतस्माज्जगति न हि निंद्योऽस्मि विदुषां ॥ २ ॥ अनुव्याख्यामृतांबोधेः समुत्पन्नातिनिर्मला ॥ इयं न्यायसुधा भौमैर्विबुधैः सेव्यतां सदा ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिंश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ छ ॥ ४।४ ॥ छ ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

टि०--स्वस्वरूपज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात्तन्मात्रफलककथनपरोत्तरपद्यवैय्यर्थ्यमाशंक्य स्वरूपज्ञानप्रयोजनकथनेन तत्परिहरन्नेव तत्परतयोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **यथेति** । व्यवहितत्वाद्दुर्गमार्थत्वाच्चान्वयप्रदर्शनपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे ॥ **यस्येति** । अत्र वायोरित्यनेन मंत्रे सहःशब्दो वायुपरः । प्राणं वा व स महान्सह ओजो बलमित्याचक्षते इति श्रुतेर्वायुरित्युक्तं भवति ॥ **अलं दिव्यानीति** । यद्यपि टीकायामलमित्येत द्बलित्यनेनान्विततया योजितं । तथाऽपि दिव्यत्वेऽप्यर्थातिशयलाभाय दिव्यानत्यिनेनान्विततयाऽत्र योजितमिति द्रष्टव्यं । कथमाधिकरणत्वं केशवस्येत्यतो विषयत्वेनेत्याभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **केशवविषय इति** ॥ **औणादिक इति** । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितामिनामिहर्येभ्योऽतच् इति विशेषाविहितत्वेऽप्यतच्प्रत्ययस्य बहुलग्रहणाद्दृशेरोपि प्राप्त्या तस्मिन्परतो लघूपधगुणे सति दर्शतशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **तत उणिति** । अयतेरुणादेर्बाहुलकादुणि णित्वादत उपधाया इत्युपधाकारवृध्या वायुरिति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **किंचेति** । कीदृशं तस्य मूलरूपमिति शंकाया अन्यदप्युत्तरमस्तीत्यर्थः ॥ **आभ्यामसुन्प्रत्यय**

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

इति । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । धातुसमुदायादसुन्प्रत्यये तत्सन्नियोगेन पूर्वधातोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे रपरत्वे प्रत्ययस्य डित्वविधानसामर्थ्यात् गमेष्टेरिति टिलोपे च सति भर्गशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । न च भृञः साक्षात्प्रत्ययसन्नियोगाभावेऽपि यथा कथंचित्संयोगेन गुणवत्तस्य डित्वविधाने तत्सन्नियोगात् भृञोपि टिलोपः स्यादिति वाच्यं । बहुलवचनेनैव प्राप्तस्यापि तस्य बाधकसंभवादित्याहुः । वस्तुतो डित्करणस्येष्टसिध्यर्थत्वान्न किंचिदेतदिति ध्येयं । डाणिति वातेरुण्प्रत्यये आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमे च सति वायुशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **वयः श्रेष्ठत्व** इति । ननु वयतेः श्रेष्ठत्वार्थत्वे क्रियावाचित्वाभावात्कथं धातुत्वं । न हि श्रेष्ठत्वस्य यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्याभिधीयत इति। गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां। बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपादिश्यत इति। स च पूर्वापरीभूत एकत्वादक्रमात्मकः । पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनेनानुगम्यत इति वैय्याकरणपरिकल्पिताक्रियात्वमस्ति येन तदर्थकस्य वयतेर्धातुत्वं स्यादिति चेन्न । ऋग्भाष्यटीकोक्तरीत्या वदन्नेकदेशस्य कपोलस्योक्तलक्षणक्रियात्वाभावेऽपि वदन्नेकशब्देन विवक्षितस्य तद्व्यापारस्य क्रियात्वात् तद्वाचित्वेन वैय्याकरणमते गडयतेर्धातुत्ववत् श्रेष्ठत्वशब्देन विवक्षितस्य तद्व्यापारस्य क्रियात्वात्तद्वाचितया वयतेरपि धातुत्वस्याप्रत्यूहत्वात् । ततश्च वयतेरुणि णित्वादत उपधाया इति उपधावृद्धौ वायुशब्दनिष्पत्तिरिति भावः॥ **निहितामिति** । प्रेरितमित्यर्थः । भगवतोति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । अवतीर्णं चेत्यपि द्रष्टव्यं । अनेन मंत्रे तन्मूलरूपं यत आद्यादित्वात्तृतीयांतात्तसिः। ततश्च येनेत्यर्थः ॥ भगवतेति यावत् । वपुषेऽवताराय इत्था इत्थमेव । अधायि निहितं । इत्यमेवाजनि चावतीर्णं चेति योजना सूचिता भवति ॥ **प्रथमकामिति** । स्वार्थे कप्रत्यय इति भावेनोक्तं प्रथमकामिति । रामस्य वचांसि सीतां प्रति नीतवदिति वा रामवचःसु यो नय आज्ञारूपस्तद्युक्तमिति वा टीकोक्तरीत्या सत्येव व्याख्या- ॥ ९ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नेऽर्थांतरमप्याह ॥ **रामेति** । अत्र विषयत्वं षष्ठ्यर्थः संबंध इत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ **विषयाणीति** । तान्येव श्रृंगिग्राहकया दर्शयाति ॥ **मूलेति** ॥ **एराजित्यचिति** । इवर्णांताद्धातोर्भावेऽजिति अच्प्रत्ययविधानान्नयतेः करणेऽच्प्रत्यये गुणायादेशयोर्नयशब्दनिष्पत्तिः । अत्र च वायुना कर्त्रा करणभूतहनुमदाख्यप्रथमरूपेण रामायणादीनि शास्त्राणि नीयंत इत्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्युक्तमेव हनुमतः शास्त्रप्रवृत्तिं प्रति करणत्व-मत एव चामुना वायुनेति प्रागुक्तमिति ध्येयं ॥ **क इति** । आदेच उपदेशेऽशितीति कृतात्वात् क्षै क्षय इत्यस्माद्धातोरातोनुपसर्गे क इति कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे पृक्ष इति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि पृतृक्ष इति रूपं स्यात् । पृक्ष इति तु कथमित्यत आह ॥ **उपपदेति** । ननु च वपुःशब्दस्य नपुंसकलिंगत्वात् विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात् पृक्षं द्वितीयं वपुरिति नपुंसकलिंगेन भवितव्यं पृक्ष इति पुल्लिंगं तु कथमित्यतः पृक्षो वपुः पितुमानिति श्रुतौ पुल्लिंगस्य श्रुतत्वात्तदनुसारेण भाष्येऽपि पुल्लिंगप्रयोग इत्याह ॥**पुल्लिंगमिति** । अत्र च पक्षे पुलिंगस्य छांदसत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्पृक्ष इत्यस्यापि नपुंसकतामेवाश्रित्य विशेषणविशेष्यभावमुपपादयति ॥ **असु-**
न **न्वेति** । नन्वस्मिन्पक्षे आतो लोप इटि चेत्यनेनाकारलोपः सिध्यति तस्य किन्निमित्तकत्वात् । असुनश्च अकित्त्वादित्यतोऽत्र पक्षेऽसुनोऽपि कित्त्वाश्रयणाद्युक्त एवाकारलोप इत्याशयेनाह ॥ **किदितीति** । भाष्ये मध्वशब्द आनंदतीर्थशब्दसमानार्थ इत्यभिप्रेत्य तदुपपादनाय मध्वशब्दा-वयवभूतं मधुशब्दं मध्वित्यानंद उद्दिष्टमिति प्रमाणानुसारेण सुखवाचितया व्याचष्टे ॥ **मधुशब्द इति** । प्रमाणाभावेन तत्र तस्याखंडशक्त्य-सिद्धेरवयवार्थाननुगमेन तत्सापेक्षयोगवृत्तेरप्यनुपपत्तेः कथं मधुशब्दस्यानंदवाचित्वमित्यतोऽखंडशक्तिमेवाभिप्रेत्य तत्साधकं प्रमाणमाह ॥ **मधु द्यौरिति** । पिता द्यौर्नो मधु सुखमस्त्वित्यर्थः । वेति तीर्थमुदाहृतमिति प्रमाणं मनसि निधाय तदवयववशब्दं तीर्थवाचितया व्याचष्टे

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ **वशब्द इति** । प्रमाणाभावेन तत्र तस्याखंडशक्त्यासिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययाविभागस्यात्रास्फुटत्वेनावयववृत्त्यनुपपत्त्या तत्सापेक्षयोगस्याप्यनुपपत्तेः । न **व**शब्दस्य शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाचित्वमित्यतो योगवृत्त्यैव तस्य तद्वाचित्वमित्यभिप्रेत्य प्रकृतिप्रत्ययाविभागप्रदर्शनेनावयववृत्तिमुपदर्शयति ॥ **वातेरिति** । अवगत्यर्थाद्वातेर्वात्यवगच्छत्यनेनेति घञर्थे करणे कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे व इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । ननु कर्तर्येव कप्रत्ययविधानात् कथं करणार्थत्वं तस्येत्यतो घञर्थे कमिति घञर्थे तद्विधानात् । घञश्च अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्तृभिन्नभावकरणादिसाधारणत्वेन तदर्थे विहितस्य कस्यापि भावकरणादिसाधारणत्वाद्युक्तं करणार्थत्वमित्याशयेनोक्तं घञर्थे कविधानामितीति । ननु मध्व इत्यत्र न मधुनो वंयस्येति बहुव्रीहिराश्रयितुं शक्यः । तथा सति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणप्रसंगात् । नापि मधुवं यस्येति समानाधिकरणः । वशब्दोक्तशास्त्रसुखत्वाभावेन तदयोगादित्यतोऽत्र सुखवाचकस्यापि मधुशब्दस्य लक्षणया तत्साधनपरत्वेन सुखपरत्वाभावान्न समानाधिकरणतदनुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तं दर्शयति ॥ **सुखसाधनमिति** । नन्वेवं मध्वशब्दनिर्वचने मधुव इति भवितव्यं । मध्व इति तु कथमित्यत आह ॥ **स्वरित्यत्रेवेति** । स्वारित्यत्रेव निरुक्तत्वादत्रोकारलोप इत्यर्थः । मंगलाचरणस्य पूर्वमेव कृतत्वात्किं पुनस्तत्करणेनेत्यतस्तत्र निमित्तं वदन्नेव संबोधपूर्वकस्तुतौ च निमित्तं सूचयन्नेव स्तुतिरूपमंगलाचरणपरतयोत्तरपद्यं संगमयति ॥ **भगवदिति** । अप्रसिद्धेर्भूतिपदार्थमाह ॥ **महालक्ष्मीरिति** । अत्र च ग्रंथे श्रियः पत्य इत्यादौ महालक्ष्मीरिति चांते श्रीवाचकशब्दस्य संपुटाकारेण प्रयोगाच्छ्रीकरोऽयं ग्रंथ इति सूचितमिति गुरुचरणाः । एवं समापितग्रंथव्याख्यानो भगवांष्टीकाकारः स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वनाम ग्रंथे उपनिबंधन्नेव स्वकृतस्य ग्रंथस्य प्रचयाद्यभिमतसिध्यर्थं तस्य पुष्पमालात्वेन प्रीतिपूर्वकं भगवता हृदये धारणप्रार्थनारूपमंगलमाचरति ॥ **वचनेति** । सकलवाङ्मनसदेवताया रमाया युत एव भगवति पुष्पमालात्वेन ग्रंथसमर्पणमभिमतसिध्यंगमिति ज्ञापयितुं कमलामहिलेनेत्युक्तं । कमला लक्ष्मीर्महिला वनिता यस्य तेनेत्यर्थः । वनिता महिला तथेत्याभिधानात् । केवलं गुरुदेवताभक्त्यतिशयसाध्यतत्प्रसादलब्धैतद्ग्रंथप्रतिपादितपरस्वरूपप्रमाणप्रमेयोपपादकन्यायजाते नानादरः कार्य इतीममर्थं व्यंजयन्नेव स्वगर्वं परिहरति ॥ **न वैदुष्यभ्रांत्येति** । आचार्यवचसि पूर्णप्रमितिभगवत्पादरचितश्रीमदनुव्याख्यानरूपवचनविषये कृतिं तत्रत्याविषमपदवाक्याविवृतिं ॥ अकृषीति । करोतेर्लुङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं व्यंजकं चात्र विदुषामित्येतदेवेति गुरुचरणाः । श्रवणमननाभ्यामसकृदेतद्ग्रंथसेवनमेवैतद्ग्रंथतात्पर्यविषयीभूतार्थावगतिकारणं न तु प्रसिद्धसुधाया इव कादाचित्कमपि तत्तथेति व्यंजयन्नेव स्वकृतग्रंथस्य हेतुकथनपूर्वकं सर्वदा सकलभूसुरसेव्यतां प्रार्थयते ॥ **अनुव्याख्यामृतांभोधिरिति** । इति श्रीमदिति पद्ये प्रगुणत्वं ऋजुत्वं अवक्रगातित्वमिति यावदित्यशेषमतिमंगलं ॥ ७ ॥

॥सकलसुगुणपात्रं सर्वदोषैकजैत्रं सुमतिसुगतिदात्रं सुष्टुसज्ज्ञाननेत्रं ॥ निखिलजानिजनित्रं नित्यदुष्टैकवेत्रं नवनवसुचारित्रं नौमि लक्ष्मीकलत्रं ॥ १ ॥ शुभगुणगणगात्रं शुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रांततापातपत्रं ॥ श्रमजलधिवहित्रं शांतमंतःपवित्रं श्रयत विबुधमित्रं शक्तियोगीन्द्रपौत्रं ॥ २ ॥ विद्याख्यरत्नप्रभवाय बुद्धौ विद्योतमानाय सुबृंहिताय ॥ शुद्धाय नित्यं मुनिसेविताय मध्वाद्भुतांभोनिधये नमोऽस्तु ॥ ३ ॥ श्रीमद्व्याससुशास्त्रशुद्धजलधिं मध्वोक्तसत्तर्कदुरतर्काख्यामरदानवाश्रितमतिश्रेष्ठं हि हृद्भूभृता । आलोड्याखिलतत्त्वभासकमहारत्नानि चाप्तोत्सुधां सोऽयं योगिमहेंद्रसन्निभजयार्याख्यो भवेन्मे मुदे ॥ ४ ॥ श्रीमद्व्यासमतापगापतिवरं श्रीमज्जयप्रोक्तिसत्सर्पावेष्टितमध्वसन्मुनिवरग्रंथागवर्येण यः ॥ संलोड्याखिलसन्नयामृतवरं तत्त्वादिसद्दीपिकासत्तात्पर्यसुचंद्रिकातरुवरं .... ॥ ५ ॥ निष्काश्याद्भुतखंडनत्रयमुखव्याख्यानरत्नोच्चयं दृष्ट्वा कुत्सित-

SG[illegible]F
Sri Gargeshwari Dig[illegible] Foundation

युक्त्यरातिपिहितं श्रीव्यासतीर्यो बुधः ॥ स्वोक्तिं रक्षितुमत्र यः प्रतिपदं सम्याग्विशेषार्थको विद्याधीशयतीन्द्रसद्गुरुवरः किं नावतीर्णः स हि ॥ ६ ॥ यद्धस्तांबुजसंगतोऽहमभवं देव्याः कटाक्षाश्रयो यद्व्याख्यानदिवाकरेण विदुषामंतरतमः संहृतं ॥ ये प्रीता भुवि चंदनद्रुम इव स्वीयं स्वव-कुर्वते तान्भक्त्यादियुजो भजे परगुरून्आनंदभट्टारकान् ॥७॥ यः श्रीनिवासमृगराट् सकलान्मदांधमायाविसिंधुरसुकुंभगिरीन्विदार्य ॥ सत्तर्कतीक्ष्ण-नखैर्विरराज मध्वसिद्धांतचारुविपिने तमलं भजेऽहं ॥ ८ ॥ श्रीमत्सुधाद्भुतांबोधिविक्रीडनविचक्षणान् । श्रीमद्विद्याधीशमुनीन्वंदे विद्यागुरून्मम ॥९॥ अथ तत्कृपयैवाहं तत्सुशिक्षितमार्गतः ॥ तेषामाज्ञां पुरोधाय ......पंचिकाम् ॥ १० ॥ व्यक्तं त्यक्त्वा यदव्यक्तं तत्तच्छास्त्रानुसारतः ॥ मूलग्रंथान्समालोच्य न चोद्ग्रंथं बहूदितं ॥ ११ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १२ ॥ मया विरचिताशेषसुधावाक्यार्थचंद्रिका ॥ अनया भावि यत्पुण्यं तदाप्नोतु गुरून्मम ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदाग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचंद्रिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४-४ ॥ चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

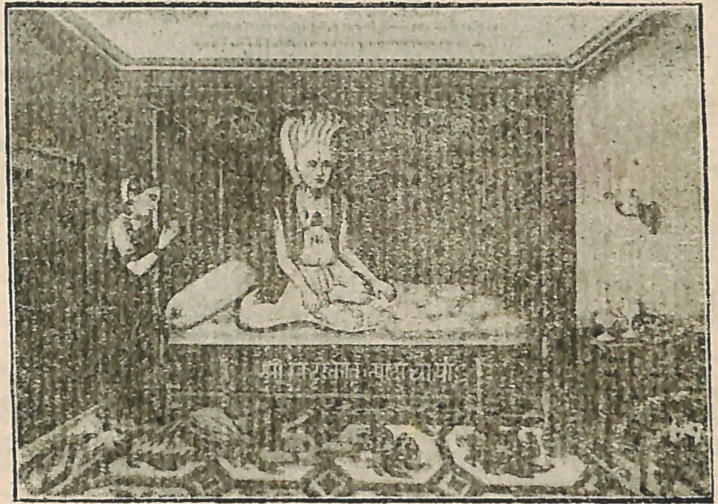
तत्प्रसादात्प वैभवः। शिक्षितान् युक्तिनिचयान् स्मारं स्मारं यथामति। अकार्षं भावगूढायाः सुधायाः शेष(पंचिकाम्)।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation